

KÜLTÜR ve SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ
YAYIN NO: 2

YIKILAN BİR ŞEHRİN ANATOMİSİ

AYDIN TALAY

Kitabın yazarı: **Aydın Talay**

Dizgi ve tasarım: **M. Karakaya**

Kapak kompozisyon: **Müştehir Karakaya**

Kapak fotoğrafları: **Ön kapak:** *Van'ın Rus ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için isyan eden Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerdeki müsademeleri.*

Arka kapak: *Yıkılan ve harap hale gelen Van ve Ulu Cami.*

Baskı işleri: **Siyahgöl Organizasyon** Tel: 0212- 527 77 22 İst.

Baskı tarihi: **1996**

VAN BELEDİYE BAŞKANLIĞI
KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

YAYIN NO: 2

1996

İçindekiler

Önsöz	7
Van'ın coğrafi ve jeopolitik durumu	11
Osmanlı bünyesinde Ermeniler	18
Ermeniler ve Van Tarihi	21
İttihatçılar zamanında Van ve Ermeniler	69
Ermenileri kıyama kimler hazırladı?	86
Van'da son Ermeni kıyam hareketi ve yaptıkları mezalim	117
Mezalimden ayakta kalanlar ne diyor?	151
Bibliyografya	186

ÖNSÖZ

Yaratılanların en üstünü olan ve bütün eşyanın emrine verildiği insanoglu tekamülün altın anahtarını elinde bulundurarak bu yüce mevkiini koruması gerekirken, ne yazık ki yirmibirinci asra yaklaştığımız günümüzde başdöndürücü bir hızla aşağıya yuvarlanmaktadır. Yaratılışına uygun bir yaşayış içinde zor ve baskıya girmeden bütün canlıların efendisi olması gerekirken insan tükenmişe benziyor. Bir lokma ekmeğin peşisıra aç kalacak kuşkusu içinde dönüp dururken önüne çıkan herşeyi yıkıp yakıyor. Bütün cihana yön verecek, insan gibi yaşama modeli içinde dengeyi koruyacak iken, hem kendi insicamını hem de diğer canlı varlıkların âhengini altüst ediyor.

Artık haksızlığa karşı dur diyen, mum gibi eriyip etrafını aydınlatan, ilim ve marifet namına her türlü çilelere seve seve göğüs geren insan yerine sanki bir robot dolaşıyor gibidir. Ağlamasını ve gülmesini unutan, basit meseleler karşısında yıkılan ve herşeyi nefis ve mide penceresinden bakan, kısacası düşünmesini ve yaşamasını unutan suni bir tip...

Halbuki dünyanın imarı için gönderilen müslümanın asıl görevi en az mesleğini, günlük maddi kazancını takip ettiği kadar, bütün yönleriyle İslâmı bilmesi ve başkalarına da bu güzel yolu önce haliyle ve sonra bilgisiyle göstermesi olmalıdır. Böylece edebiyatını çok yaptığımız fakat gerçeğini bir türlü kavrayamadığımız huzur, mutluluk ve barış sağlanarak insanlık bu çıkmaz sokaktan kurtarılmalıdır.

Vahşileri dağ başlarında arayan kişiler uzun

yıllar yanıldılar. Asıl vahşi özellikle ruhsuz ve muhtevassız şehirlerdedir. İşte bu yüzdendir ki fertler arasında olduğu kadar toplum arasında da mücadele, düşmanlık ve boğuşma devam etmiştir. Böyle giderse devam edeceğe de benzer. Zira, duygu ve akıl organları itibariyle heran yanılgı içinde olan insanı hayra çağıran erkek sesler yanında onu nifaka, kavgaya, nefsi isteklere çeken ahtapot misali çalışmalar da var. Bu bakımdan her insan az veya çok etki altındadır.

İslam'ın verdiği yüksek ahlak, tevazu, müsamaha ve saygı ortamı içinde asırlarca bir arada yaşayan çeşitli azınlıklar meyanında Ermeniler de malesef zaman zaman bu kavurucu sam yelinin etkisinde kaldığı için özellikle son bir asırdan beridir kanla yoğun mücadelelerini sürdürüyor. Yenilmeye doymayan bir güreşçi gibi de birtürlü vazgeçmiyor.

Halbuki savaş ve kavgâ taraflar arasında hiçbir şey hal etmediği gibi maddi ve mânevi imkân ve kaynaklarını tüketir. Ve insanı içten yiyerek bitirir. Özellikle çağı yakalama sözünün çok edildiği günümüzde eğer medeniyeti gerçek unsurları itibariyle bütün insanlık için kabul edebiliyor isek, meseleleri açıklıkla ortaya koyup konuşarak ve fikirlerimize karşılıklı saygı duyarak hal edebiliriz.

Ama bir gerçek var ortada. Bu yapıldığı takdirde sömürgecilerin, çok uluslu şirket sahiplerinin, asit ortamında büyüyen bitkiler misali şer ortamında gelişen menfaatleri altüst olacak, artık bir gecede trilyoner olamayacağı gibi, barıştan ve hümanizmden bahsedenlerin hizmet ettiği siyonizm perdesi de aralanmış olacaktır.

Perde arkasında ipleri ellerinde bulunduran şer güçler istedikleri sömürü düzenin devamı için her yola başvurmakta ve milletleri birbirine vurmanın

uzun vadeli çıkarlarının hesabını yapmaktadırlar. İnsan haklarından, insana saygıdan, demokratik nizamdan ve sosyal haklardan, din ve vicdan hürriyetinden bol bol bahseden kişi ve kuruluşlar sıra bunların kâğıt üzerinden ve lâkırdıdan tatbiki konulmasına geldiği zaman kırı kırılmaktadır.

Ermeni meselemiz yok iken yıllar öncesi meydana gelen cinayetler onlardan ibaret kalsa ve insanlar gibi kavimlerde nadim olup hatanın nereden ileri geldiğini bilerek yaptıklarından vazgeçseler elbette böyle bir eseri ortaya koymaya gerek kalmayacaktı. Ama onlar bir asır öncesi başladıkları cinayetlerini çeşitli kılıflar altında ve siyonizm ile haçlı zihniyetinin desteği altında maalesef devam ettirmektedirler. Üstelik bu hiyanet şebekeleri haksızlıklarını bütün propaganda vasıtalarını kullanarak dünya kamuoyuna haklı gibi göstermeye çalışır ve bunda da maalesef başarılı olurlarsa elbette eli kolu bağlı oturmanın imkânı yoktur. Oyunlar asırlar geçse de devam etmektedir. Bunları neslimizin iyi teşhis etmesi, dostuna dost ve düşmanına düşman nazarıyla bakması ve gereken tedbiri alması bir borçtur.

Ermeni mezalimiyle ilgili çeşitli eserler yazılmıştır. Fakat bunlar haksızlıklarına rağmen tarihi tahrif edencesine binlerce eser meydana getiren Ermeni kaynakları yanında devede kulak kalır. Öte yandan Van civarı mezalimin odak noktalarından olmasına rağmen daha detaylı araştırmayı gerektirir kanısındayız.

Eserde Van'ın coğrafi ve jeopolitik konumu yanında tarihi devreler boyunca Ermenilerle olan münasebetlerimizin ele alınarak birçok kaynaklarda eski metinleri yanlış okuma neticesinde hatalı intikal eden yer isimlerinde de titizlik gösterilmiştir.

Amacımız kinleri bilemek değildir. Fakat birkı-

sım gerçekleri de ayakta durmamız açısından gözardı etmeden özümüze dönmenin kapısını açmaktır.

Eserin Yüzüncü Yıl Üniversitesi 1991 yılında yayınlama kararı almışsa da postada kaybolmuştur diye mümkün olmamıştır. Bu kere yeni baştan gözden geçirilerek hiçbir maddi menfaat beklemeden değerli hemşehrilerimizin ve araştırmacıların hizmetine sunma yolu tercih edilmiştir. Üniversiteye gönderilen birinci nüsha ile birlikte birçok değerli fotoğraf da yok olmuştur.

Cenab-ı Hak'tan hayırlara vesile olmasını diliyor basılmasında emeği geçenlere teşekkür ediyor, saygılar sunuyorum.

Aydın TALAY

Van Belediye Başkanı

I. Van'ın Coğrafi ve Jeopolitik Durumu

Doğu Anadolu'nun bir parçasını oluşturması itibarıyla Van bölgesinde topoğrafya bakımından düzgünlük yerine kıvrımlı dağ sıralarının yer aldığı görülür. Vangölü'nün güneyinden geçen ve Güneydoğu Torosların devamı olan Artos Dağları, Gölün kuzey ve batısında yerlerini güneybatı ve kuzeydoğu istikametinde sıralanan volkanik konilere terkeder. Gölle çok dik yamaçlarla inen güney tarafındaki dağların yüksekliği 3000 metreyi bulur ve havza bu kısımda daralır. Kıyılar girintili çıkıntılıdır. Doğusundaki İran hududunda 2500 metreyi geçen yükseklik göle yaklaştıkça yavaş yavaş azalır ve 1646 m.de seyreder. Erek (3250 m.), Kazan (2890 m.), Kûh (2850 m.) bu kısımda yer alan zirvelerdir. Dağlar arasında Van Ovası başta olmak üzere Erçek, Hoşab, Başkale, Havasor havzaları yer alır.

Vangölü'nün kuzeyi ise ayrı bir topoğrafya sergiler. Kırık hatlar boyunca Tatvan'dan itibaren Nemrut (3050 m.), Süphan (4434 m.), Aladağ (3255 m.), Tendürek (3312 m.) ve bölgenin kuzey doğusunda Ağrı gibi yeni volkanik koniler sıralanır. Bunlar jeoloji itibarıyla *Dördüncü Zaman'* a aittirler. Başlangıçta sularını Muş vadisine boşaltan Van havzası

Nemrut volkanik patlamasının yol açtığı yığılmalar sebebiyle kapalı havza şekline dönüşmüştür. Tenedürek dağının eteklerinden çıkan Bendimâhî, Çaldıran ve Muradiye ovalarını dik vadilerle yararlanarak göle dökülürken, 100 km. den fazla uzunluğa sahip Karasu ve Erciş ovasını takiben devam eden Zilan Deresi (1), Başkale köylerinde doğan fakat hudutlarımız haricine çıkan Zap Suyu bir tarafa bırakılacak olursa başlıca akarsularını teşkil eder.

Topografik durumu sarp olan Van'ın iklimi de buna paralel olarak şiddetli karasal tipindedir. En yüksek ve en düşük günlük sıcaklık farkları fazla olduğu gibi senelik sıcaklık farkları da yüksektir. Yazları 37.5 C° dereceye çıkan en yüksek sıcaklık, Kışları -30 C° dereceye kadar düşmektedir. Nisan sonlarına kadar sıcaklık 10 C° dereceyi geçmez. Ortalama 132 gün don olayı görülen Van'da yıllık yağış ortalaması 384 mm³ olup Hazirana kadar kar yağışı görülür.

Kışları uzun ve sert geçtiğinden toprağın karla örtülü olduğu dönemlerde tarla işleri tamamen durur, hayvanlarda ot ve yem mücadelesi başlar. Ziraat sahalarının dar ve parçalı oluşu yerleşmeleri ve ziraatı küçük aile işletmeleri halinde yayla arasındaki ova arazisine munhasır kılmıştır. Zayıf orman ve bozkır yanyanadır.

Rüzgarlar ençok kuzeyden esmekle beraber etraf-taki dağlarda yüksek basınç merkezleri oluşturarak

(1) Zilân Deresi eski iskan yeri olan Erciş Kalesini sular altına aldığından 1840 yıllarında bugünkü yere taşınmıştır. Bu konuda 1315 Van Salnamesi isimli yayınladığımız kitapta bilgi verilmiştir.

göl yüzüne doğru adeta oluğa benzer yerlerden dik olarak göle dağılırken zaman zaman fırtına ve şiddetli dalgalı alanlar meydana getirirler. (2) Bölgede ilkbaharda Güney ve Güneybatı rüzgârları eser sonbahara doğru güneydoğu rüzgârları görülür.

Karayolu ağına ve kar mücadelesine rağmen 9 ay irtibatın kesildiği Bahçesaray (Müküs) gibi yerleşim yerleri bölgenin haşin yapısını ana hatlarıyla ortaya koyar. Son yıllarda iklimde mevzii değişiklikler görüldüğü gibi Vangölü su seviyesi de artmıştır.

İklim ve topoğrafik yapı yanında jeolojik oluşumun bölgede ve Gölde yeni oluşu ve ana fay hattı üzerinde seyretmesi sebebiyle bölgede hemen hemen 5-10 yıldabir deprem kaydedilmektedir.

Bir zamanlar sahilinde kesif ormanlık bulunan Vangölü (3) ne boşalan ırmaklar ve dik yamaçlar bitki örtüsünden uzun devre mahrum kaldığı ve gerekli toprak muhafaza tedbirleri de yetmediği için heyelan, çığ ve seller sık sık görülür. Vangölü çevreye son iki yıl içinde oldukça zarar vermiştir.

Van'ın jeopolitik durumu da çok dikkat çekicidir. Özalp ve Başkale ilçelerinden geçen İran hududu topoğrafya itibariyle müstahkem değildir. Gerek çalışma döneminin kısıtlılığı yanında kışın haşin seyri gerekse ziraatın ana eksenini hayvancılığın teşkil etmesi işsizliğe ve komşulara itmektedir. Asırlar boyu bu serhat beldemizde İran'la savaşlar devam

(2) 1966'da Akdamar Adasında TOPRAKSU'da iken yaptığımız Bademlik Teras işi için zaman zaman kayıkların rüzgardan tehlike atlattığı görülmüştür.

(3) Bak: Ksenefon, On Binlerin Ric'atı, M.E.B. Yunan Klasikleri 1950, İst. Doğu Romalılar dönerken Van sahillerinde gemi yaptılar.

etmiştir. Öte yandan kavimler göçü ile yüzyıllarca Ortaasya'dan gelen ve doğuya yapılan akınlara sahne olan ve bu vesile ile yıkılıp yakılan Van'ımız bütün bunlara ve 1750 m yayla rakımına rağmen havası, suyu, uzun süre devam eden güneşi, kendine mahsus özelliklerini kaybetmeyen halkın garipdostluğu ile yabancıların dikkatini çekmiş sadece turistik değil çeşitli amaçlarla bölgeye akın akın insan gelerek tetkiklerde bulunmuştur. Onun için şerirlerin iştahını kabartmaktadır.

Coğrafya yapısının birbakıma huylara aksettiği bir ortamda hassas, alingan ve dinine düşkünlüğü vazgeçilmez unsur kabul eden bölge insanını iyi tanımak ve şer kuvvetlerin hareketlerine mani olmak gerekir.

Orta-Doğu bölgesinin önemli bir bölümü olan Doğu Anadolu bölge tarihimiz içinde sık sık el değiştirmeler, göçlere, istilâlara karışık olaylara sahne olmuş, değişik fikir akımlarına zemin teşkil etmiştir. Bu yüzden yüzyıllar öncesinden bu yana Orta-Doğu'ya hakim olmak isteyen güçler bu bölgeyi ellerinde bulundurma zarureti duymuşlardır. Bu yüzden sinsi emeller bitmemiş ve durmadan yakılıp yıkılmıştır. Bize de harabeler kalmıştır.

Bugün Avrupayı gezenler asırlar öncesindeki tarihi eserlere sanki yeni yapmış gibi şahit oldukları halde Doğu Anadolu Bölgemizde tarihi eserler harap vaziyettedir.

İşte çeşitli emperyalist güçler eskidenberi kendi kültürlerini sokmaya çalıştıkları gibi bölgemizin iklimi, havası ve suyu ile kaynaşan evlatlarını ayırmaya ve ikilik sokmaya başlamışlardır.

Esasen hele Hakkari bölgesinde topoğrafya o derece bozuktur ki yapılan yatırımlar görünmez ve çok küçük yerleşim birimlerinin Zap vadisinde kümeleştiği yerlere her yönden hizmet götürmenin de bir bakıma imkanı yoktur. İşte şer güçler bundan her zaman istifade etmeye çalışmışlardır.

Doğuda Rus hududu hariç diğer hudutlarda müstahkem hatlar yoktur. Belli aralıklarla hudut taşları ve karakollar açılarak İran, Irak ve Suriye üzerinden inanç, gelenek ve göreneklerde tahribat girmiş uzun zaman din eğitimi için uzak beldelere gitmek zorunda kalmışlardır. Halkı kucaklayıcı ve yön verici idareciler de gönderilmemiştir.

Öte yandan aralarında rekabet de bulunan Doğudaki kapalı ve mevsimin bir kısmını dağ ve yaylalarda geçiren köylümüz ister istemez kendi işini kendi aralarında halletmek mecburiyetinde kalmış bu da mahalli örf ve adetleri meydana getirmiştir. Avrupadaki derebeyi gibi olmasa da nalbantlığından dışçiliğine, para yardımından diğer işlere kadar faydalandığı ağalık ve şeyhlik müessesesi doğmuştur. İşte zaman zaman toplumun bu sosyal durumundan menfi yönden istifade etmek istemişlerdir. II. Abdulhamit Han bilhassa Ermenilere karşı bölge halkını uyanık bulundurmak için Hamidiye Alayları'nı organize etmiş. Aşiret Mekteb-i Humayun'u açmıştır.

Henüz meydana çıkarılmayan bir kısım yeraltı ve yerüstü kaynaklarımız ve cennet bölgemiz milletlerarası rekabet ve ihtirasların atlama taşı olmuş, az da olsa bir tutunma noktası bulmaya çalışan mâhutlar kimi zaman Amerika'nın kimi zaman da Rusya'nın arkasına sığınarak menfi emellerini ger-

çekleştirmek için fırsat kollamışlardır. Siyonizm buralarını "Arz-ı Mev'ud" (Vadedilen Topraklar) sınırları içinde kabul ederek bir İsrail İmparatorluğu tesis etmenin hertürlü yollarını araştırırken, uzak ve yakın birçok devletler de çeşitli bahanelerle menfaatlerini ve sömürgeci ahtapot kollarını bölgeye sarmaya çalışmaktadır. Bunlara birtakım kılıflar ve bahaneler de bulmaya çalışıyorlar. Barış Gönülleri bahanesinin ardından Çekiç Güç ihaneti ve Amerikan Tatil Köyü ile Ağrı Dağı'nda Nuh'un Gemisini arama gayretleri hep bu kılıfların birer örneğidir. Fakat Allah'a hamdolsun halkımızın basiretli hareketi her zaman hakim olmuş ve hakettikleri tepkiyi layıkıyla görmüşlerdir.

Yakın zamanlara kadar yol, ulaşım, pazar ve benzeri yokluk ve iktisadi hareketin durgunluğunu da dikkate alırsanız artık dünyanın en güzel bölgesini ve cana yakın insanlarını cadi kazanına çevirmenin hesapları her zaman hazır demektir.

Yabancı finans kaynakları ile beslenen uluorta neşriyatla tarih tahrif edilerek ezilmiş bir halk motifini daima canlı tutmanın savaşı verilmiştir. Çaldıran Savaşı sırasında şehrin anahtarlarını Yavuz'a getirip teslim eden ve birbirinden güzel han, hamam, külliye ve cami gibi sosyal hizmetleri bulunan **Türk Beyi Şerefhanlar** dahi başka türlü lanse edilmeğe çalışılmış, öte yandan Haçlılara gereken dersi veren büyük kumandan **Selâhaddin-i Eyyûbi** dar kalıplar içinde gösterilmek istenmiştir.

Haçlı zihniyet insanımıza hiçbir zaman sıcak ve samimi bakmayı öğrenmemiştir. Yaptığı yardımda, gezisinde, araştırmalarında her hal ve hareketinde birtakım gizli hesaplar taşımıştır. Misyoner hareketleri 1825 tarihinden beri dini yaymanın gayretini göstereceğine yıllarca piromanik gayelerin sahibi ve

sansasyon fikirlere yaltaklık etmiş ve 1863 Merzifon Koleji'ni açarak milleti birbirine vurdurmuşlardır.

Çarlık Rusya ile işbirliği altında akla hayale gelmeyen hertürlü oyunu deneyen İngiltere'nin yanında Fransa da masum insanımızı ve Ermeni hareketini her zaman istismar etmiş, hatta, güya eğitimini yaptıran enstitüler kurdurtmuştur.

"**Barış Gönüllüleri**" (4) ve misyoner faaliyetlerine en büyük desteği gösteren Amerika Birleşik Devletleri **Wilson Prensipleri**'nin 12. maddesinde Ermenilere bir bölge sözü verirken yaralarımızı kanatmıştır. Kısacası basiretli ve akıllı hareket etmek zorundayız.

Komşumuz Irak ve Suriye de boş durmamış, çeşitli teşkilatlar kurulmasına yardımcı olarak teröristlere eğitim kampları açtıkları gibi su meselesini ve Hatay bahanesini canlı tutmaktadırlar. Allah'ın izniyle yine bölücülük ve yıkıcı emeller nereden gelirse gelsin kırılıp dağılacak ve cehenneme çevirmek istenen bu toprakları mânevî sahipleri olan dedelerimizle beraber engin imanı kadar bileği güçlü insanımız koruyacaktır.

(4) Dr. Burhan Özfatura'ya bir barış gönüllüsünün anlattıkları. 26.10.1990 tarihli Zaman Gazetesinde bulunup okunmalıdır.

II. Osmanlı Bünyesinde Ermeniler

Eserimizin ileriki bölümünde de kronolojik tarihler itibariyle ele alınacak olan Osmanlı-Ermeni ilişkilerini burada yönetimdeki yerlerini belirtmek açısından, ifade de fayda vardır kanaatindeyiz.

Osmanlının aldığı terbiye ve dayandığı sistem icabı bütün azınlıklarla birlikte Ermenilerin fevkalade hayat şartlarına sahip oldukları başta İstanbul olmak üzere bütün vilayetlerin en yüksek makamlarına şüphe edilmeden getirildiklerini ve hatta Millet-i Sadıka denildiğini biliyoruz. Ticarete hakim, özellikle kuyumcu, zanaatkâr ve diğer dallarda söz sahibi idiler. Malları, canları garanti altında olduğu gibi, ısla-ha muhtaç bir halleri de maddi açıdan mevcut değildi.

Dış güçlerin propagandaları ve kurulmasına yardımcı oldukları Ermeni çetelerin işbirlikçi gazetelerle kendilerine hiçbir hak verilmediği, öldürüldüğü ve mezalim altında olduklarına ilişkin yaygaralarının başladığı Birinci Meşrutiyet sırasında, yine en iyi mevkilerde onları görüyoruz. Bu hususta Ermeni Rahibi Y.G.Çark Ermenilerin bulunduğu kademeleri gösteren bir de eser kaleme almıştır ve Osmanlıya şükran duymaktadır. (5) 1876 Meclisinde Erzurum, İstanbul, Bursa, Ankara, Halep ve Sivas'tan 10 Er-

(5) Y.G.Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953.

meni Milletvekili vardı. II. Abdülhamid'in Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa tam bir Osmanlı terbiyesine sahiptir. Hatta vefatında taziyetlerini bildiren Sultana; annesi: "*Bir Agob'um öldü ise bir oğlum sağdır. Hünkârım müteessir olmasınlar*" demiştir. (6) Agop Paşanın ardından Hazine-i Hassa Nazırı olan Mikâel Portukal da, oldukça başarılıdır. 1897-1908 yılları arası Hazine-i Hassa Nazırı olan Sakız Ohannes Paşa, yine bu vazifesinin ardından Lübnan Valisi olmuştur.

İstanbul Ayamama çiftliğinde ilk zirai eğitim başlarken başöğretmenlik imkânı verilen Kırkor Ağaton çok yüksek de maaş alırdı. Düyunu Umumiye'yi kuran II. Abdülhamid Han, buranın yetkili müfettişliğine Anton Tıngır Yaver Paşa'yı getirmiştir. Çamiç Ohannes Paşa Maliyeci ve Şaşyan İstapan ise Darphane Amiri idi. II. Abdülhamid karşılıklı o derece güven vermişti ki, Dr. Andon Nafilyan Paşa Yıldız Sarayı doktoru idi. Agop Boyacıyan Maarif işlerini yürütüyordu. Okuyana, araştıran ve faydalı hizmetlere bulunanlara çok yardımcı olan II. Abdülhamid Han, Karakin Deveciyan'ı Balıkçılık Kitabından dolayı mükafatlandırmıştır. Nişan Kalfayan Bursa ve Halkalı Hamidiye Ziraat Mekteplerinde Müdürlük yaptığı gibi Resimli Ziraat Gazetesi çıkarma izni verilmiş ve ilk Tarım Takvimini yapmıştır.

O yıllara ait neşredilmiş bulunan bugünkü yıllıkların benzeri **Salnameler** tetkik edildiğinde iller hakkında her türlü bilgi bulmak mümkün olduğu gibi Ermeniler hakkında da dökümanlara rastlanır. 1290 (1873) tarihli Erzurum Salnamesi, Van Belediye Meclis Üyesi olarak Mıgırdıç ve Kevork Ağaları

(6) Y.G.Çark, age, s. 159

zikretmektedir (7). Osmanlı terbiyesi icabı çevresinde nüfuzlu kişilere **ağa** ve her ismin sonunda **efendi** lakabı vardır. 1290 Erzurum Salnamesi, Van'da Vali Muavini olarak Ohannes Ferid Efendiyi, Patrik vekili Arsin Efendiyi ve Vilayet İdare Meclisinde bulunan selase rütbesinde Artin ve Oydıs Efendileri vermektedir. Van ve Bitlis Adliye Müfettişi Veçin Efendi, Reji Müdürü ise Nikolaki Efendidir (8).

(7) 1289 Erzurum Salnamesi'nde Mıgırdıç Ağa Ticaret Mahkemesi Üyesi olarak görülüyor.
(8) Reji Müdürü Duyunu Umumiye'nin ildeki birimidir.

III. Ermeniler ve Van Tarihi

Bu naçiz eserimizde detaylı Van tarihine girmeden hülasa ile birlikte ciddi kaynaklar olarak gösterilmek istenen Ermeni tarihçilerinin ifadelerini ve gerçek durumu tebarüz etmek istiyoruz (9).

Şunu açıklıkla ortaya koymak gerekir ki, müslümanlar nefsin azgınlığı ile mücadeleyi esas almakla beraber dünyaya değer vermemeleri karşısında gerek mensup oldukları inancın ve gerekse öz değerlerin propagandasına iltifat etmemişler, belki çoğu zaman meçhul kahraman kalmayı tercih etmişlerdir. Buna bir de kavimler göçünden beri bölgede meydana gelen İskender, Moğol, Haçlı ve benzeri istila ve arşivlere varıcaya kadar yakıp yıkma hareketlerini ilave ederseniz, propagandası kuvvetli olanların bir zaman için hakikatleri ters yüz edebilecekleri gerçeğini kabul etmek durumunda kalırsınız. O zaman bir yandan vurup öte yandan ağlayanların şamatası karşısında mazlumların sesini dünya duymaz olur. İşte bölgemizde öteden beri hak iddia eden Ermeniler'in ahvali budur. Kronoloji içinde görülecektir ki millet olma vasfına sahip olmayan bu insanlar arkalarına topladıkları haçlı kuvvetleri ve şer güçler marifetiyle güneşi balçıkla sıvamanın garip ve acıklı mücadelesini vermişlerdir.

(9) Aydın Talay, Bizim Eller Van, 1988, İstanbul s. 14-57

Van'ın en eski tarih kalıntısı Erciş istikametinde bulunan küçük bir yığın halindeki Tilki Tepe'dir. burada 1937'de yapılan kazılar, Akdeniz Kıyıları, Güneydoğu Anadolu-Yukarı Suriye-Mezopotamya ve İran'a kadar uzanan ve M.Ö. 4000 yıllarına kadar çıkan Tel-Halef kültürünün hâkim olduğunu göstermektedir. Asyanik Kavimler denen Sümerler, Elâmlılar, Gutiler, Kasitler, Hurdiler Hattiler, Hititler, Luviler, Hurritler ve Urartular bunların belli başlılarını meydana getirmektedir. Fakat bu kavimler devamlı kalmayan akınlar halinde gelip gitmektedirler.

M.Ö. 2000-1500 yılları arasında Van'ıda içine alan dağınık Hurri Beylikleri yaşar. Asurlular zaman zaman bunlara sefer düzenler. Nihayet Hititler'in 1180 yılında sona ermesi ile Asur kaynaklarının Nairi dediği Vangölü çevresindeki beylikler birleşir ve M.Ö.831 yılında Urartu Kırallığını kurarlar. M.Ö.612 yılına kadar devam eden Urartular çağlarına göre oldukça ilgi çeken eserler bırakmışlardır.

Ermeni tarihçilerinin bir kısmı Ermenileri Urartulara bağlarken bir kısmı ise M.Ö.1200 yılında Orta Asya'dan başlayan Kavimler Göçü ile gelen ve 1180 yıllarında Hititler'in devletine son veren Aryaniler'in bir kolu olan Troko-Frig kabilelerine mensup olduklarını ileri sürmüşlerdir. Her ikisi de dayanaksızdır. Zira Ermeni efsanevi kahramanı olarak ifade ettikleri **Hayk**'ın, Haldilerin Hatti tapınakları ile ne isim ne de keyfiyet yönünden bir benzerliği yoktur. S. Martin ilgili eserinde (10) Hayk'ı Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğlu olarak lanse edersede dayanaksızdır. Nitekim yine Fransız tarihçilerinden Auguste Cearri-

(10) S. Martin, Memories et Geographiques Sur L'Armenie, Paris 1818

ere (Ermeni tarihçilere dayanmanın büyük gaflet olduğunu) eserinde beyan etmektedir (11). Revan Üniversitesinde bir zamanlar öğretim üyeliği yapan Ermeni A.Khaçatoryan'ın 1933 yılında neşrettiği Ermenice "Ermenistan Çivi Yazısı Devrinin Mukayeseli Tarihi" eserinde çivi yazılarını kendilerine mal etmesi teoriden başka birşey değildir. Öte yandan tarihçi N. Adontz Ermenice metinlerde geçen Hayasdan kelimesini Hay-istan, yani "Hay yurdu" demek olduğunu ileri sürmektedir. Bütün bunlar gayretkeşlikten başka tutarı olmayan hususlardır. Van isminin Hayk soyundan olan Dikran'ın (12) oğlu Vahak'ın oğlu Zareh'in oğlu Armak oğlu Pakam oğlunun Van'dan geldiğini ve bu sonuncusuna Vahanda denildiğini yazarak, hakimiyetlerini M.Ö.2200 yıllarına kadar çıkarmaları düzmecedan başka birşey değildir (13).

Esasen Ermeniye kelimesi Arapça olup, Arap tarihçilerinin Vangölü bölgesine verdikleri isimdir. Zira onlarda Van adı geçmemektedir. Nitekim Abbasi-ler zamanında 862'de bölge valisi olan mücahit ve kahraman Ali bin Yahya el-Armeni ismini taşımaktadır. Ermen yahut Armen yüksek, ulu manasındadır. Nitekim daha sonra Ahlat merkez olmak üzere bölgeye hakim olan Ahlat-Şahlar'a Ermenşahlar da denir. Bölgeye dışarıdan göçmen olarak gelen Ermeniler kabile hayatı ve Bizansa bağlı Vaspurakan teması (Eyalet)nın sakinleri idiler. Millet olmaktan uzaktı.

(11) Auguste Carriere, Moisede Khoren et la Gene Alogie s. 40 Patriarcale, Paris 1896

(12) Dikran Bizans Emrinde bir idareci olup disiplinsiz hareketlerinden dolayı Ermenileri ezmiştir.

(13) Vangölü'ne Piznunik adı verdikleri gibi Gevaş'taki Güneydoğu Torosların devamı olan Artos'a da sahip çıkarlar.

Urartular zamanında Asurlular aralıklı olarak bölgeye hücum etmişlerse de, hakim olamamışlardır. İskit ve Med seferlerinin ardından idare Medlere geçmiştir. Fakat Asurlular Urartu eserlerini kendilerine mal etmiş ve isimlerini tarihlere yanlış geçirmişlerdir. Asurlulardan Urartulara sığınan Adad-Ninil'e de Ermeniler sahip çıkarlar.

Ermenilerin Anadolu'ya gelmeleri bir rivayete dayanmaktadır. Strabon'un rivayetine göre Tesalya'lı olan bu kavim M.Ö.6. yüzyılda Küçük Asyaya göç etmiş ve Kızılırmak bölgesinde tutunmuşlardır (14). O bölgede idareyi ellerinde bulunduran Hattiler'in imparatoru Suppiluliuma bunların Bey'ine kızkardeşini vermiş, antlaşma da yapmıştır. Doğu Anadolu'da idareyi ellerinde bulunduran Med'ler ise Urartular'la beraber dağınık vaziyette bulunan ve Karduk- Paktuk denilen Sakalar'ın bir boyunu yenerrek Doğu Anadolu'yu ellerine geçirirler. İskender'le Pers İmparatoru savaşlarına temas eden Van bölgesinden ve buradaki Göl sahilindeki sık ormanlardan dönüşte ordunun gemiler inşa ettiğini kaydeden Ksenefon, buralar da Karduklar'ın varlığından söz etmektedir. (15)

Medler Ermenilerin bir müddet sonra Fırat havzasına gelmelerine mücade etmişlerse de M.Ö.331 de Büyük İskender'in galip gelmesi, mahali beylikleri kendi idarelerine sahip çıkmakla beraber Makedonyalılar'ın idaresine geçmiştir. İskender'in dönüşünden 8 yıl sonra M.Ö.323 yılında zaptedilen bu topraklar İskender'in generalleri arasında paylaşılmış ve Vangölü bölgesine General Selevkius sahip

(14) Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, s. 19, Ankara, 1982

- Rene Grosset, Historie de L'Armenie des origines a 1071

(15) Ksenefon, Onbinlerin Dönüşü.

çıkıştır. M.Ö. 7. asırdan beri Fırat ve Murat nehri boylarının hızla Ermenileştirildiği iddiası da, Yunanlı Tarihçi Evdoks'a aittir ve belgeden uzak bir varsayımdır. Zira Ermeniler hiçbir zaman doğrudan doğruya idareye hakim olmadıkları gibi nüfusları da her zaman azınlıkta olmuştur. Öte yandan Pers imparatoru memleketini genişletirken Güney Kafkasya'yı Ermeniler'in ana yurdu olarak kabul edenlere göre savaşlarda "Ermenileri yendim" demesi gerekçe olarak gösterilir. Halbuki yukarıda da zikrettiğimiz gibi, batıdan bu ırkın gelmesinden önce de bölge bu isimle anılıyordu. Dolayısıyla Dârâ'nın kastettiği de, bölgeyi hakimiyetim altına aldım anlamındadır. (16)

Medler'in idaresinden sonra İskender'in gelişine kadar Persler'in vilayeti olan Van, Makedonyalıların hakimiyeti sırasında General Selevkius'un emrinde yaklaşık yarım asır kadar kalmıştır. M.Ö.250 yıllarında İran'da Part Krallığı kurulur, civarı ile Van'ı da idaresi altına alır. Fakat ne Selevkius'lar ne de Partlar'ın Ermeniler'den bir vali tayin ettikleri asla görülmemiştir. Bir müddet sonra Roma İmparatoru Traianus buralara kadar uzanarak Partlar'ı yenmiş ve bölge için Roma idaresi başlamışsa da, M.Ö.190-M.S.226 yılları arasında karşılıklı mücadeleler devam etmiştir. Bu yüzden de Van bölgesi sık sık el değiştirmiştir. Romalılar bir müddet sonra Fırat'ın doğusuna tekabül eden kısmı Partlar'a bırakmışlardır. Gerek Part ve gerekse Romalılar amansız rekabetlerinden dolayı bölgeyi halk arasına ancak düşmanlıklar aşılacak suretiyle idareye yeltenmişlerdir. İşte bu cümleden olarak Ermeni Beylerinden Dikran Roma İmparatoru Pompeios zamanına rasla-

(16) DışPolitika Enstitüsü, Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Ankara 1989, s. 2

yan M.Ö.19 yılında Partlar aleyhine kendisine bağımsızlık verilir ümidi ile tahrik ederek savaşa sürüklemişse de, hemen ardından Lukullus kumandasındaki Roma ordusu Dikran'a hücum ederek tamamen perişan etmiştir.

Milâdın ikinci yüzyılına gelindiğinde İran'da "Arsakiler" denilen Partlar'ın boyunduruğu altında irili ufaklı birçok hükümdarlıkların bulunduğu görülmektedir. Arap tarihçilerinin Müluk-el Tavaif adını verdikleri (17) küçük derebeylikler, Şiraz'ın doğusunda bulunan Hir hakimi I. Ardaşir'in liderliğinde toplanarak, 226 senesinde Partların idare merkezi olan Kitesiphon'u zapteder ve Partlar'ın idaresine son verirler. Yeni kurulan devlete Sâsâni denmesi, o sıralarda ailesinin Sâsân bölesinde oturması ve babasının Zerdüş (ateşperest) dininde liderlik etmesindendir. Adı ise Babak'dır. Artık 6. yüzyıl ortalarına kadar Van'ı Sasani hakimiyetinde bir vilayet olarak görmekle beraber Sâsâni-Roma amansız mücadelesi de bitip tükenmek bilmeden devam eder. Sâsâniler ile Roma arasındaki mücadele bir yönden din mücadelesidir. Zira Zerdüş dinine sahip Sâsâni bölgedeki çeşitli guruplarına bunu aşılama çalışırken Romalıları ise Hristiyanlığı devlet dini haline getirmişler ve bunun mücadelesini veriyorlardı. Sâsâni hükümdarı I. Yezdicerd kiralık iddiasına kalkışan bir Ermeni'yi katleder.

Sâsâniler'in içişlerine karışmaya kadar Roma'nın ileri gitmesi sebebiyle İmparator Maorikus'un tahttan indirilmesi ve katlinden sonra Sâsâniler harbi başlatırlar. Roma'yı mağlûp ettikleri gibi Kudüs'ü ve hatta Mısır'ı bile zaptettiler. Hatta Mekke'deki Kureyş putperestlerinin bu harekete sevinmesi ve müs-

(17) İslâm Ansiklopedisi, Sâsâni maddesi, c.10, s.45

lûmanların derinden derine üzülmeleri sonunda Kur'an-ı Kerim'in 30. suresi olan Rum Suresi'nin 2-5. ayetleri nazil olur. Bu ayetlerde mealen; Rum (Roma)ların yakın bir yerde yenilgiye uğradıkları fakat birkaç yıl (bid'e sinin) içinde üstünlük sağlayacakları emir buyurulmuştur. Sâsâniler II. Hüsrev'in ölümünden sonra bir türlü dikiş tutturamamışlar, yok olup gitmişlerdir.

287 yılında İranlılara karşı halktan güç almak için Ermeni asıllı Trinitas'ın vaftizle hristiyanlaştırılıp bölgede idareci yaptılarsa da çok kısa sürdü. Devamlı olarak himaye ettikleri Ermenilerin birleşerek başlarına galeler açtıklarını gören Roma İmparatoru II. Vasil zamanında 40 bin Ermeni'yi doğudan alarak Sivas ve Kayseri bölgesinde mecburi ikamete mahkum ettiler. (18)

Sâsâniler ile Romalıları arasında mücadele devam ederken Ermeni tarihçilere göre Doğu Anadolu Havzasının Doğu tarafına Antesevastik denilmekte ve Ardzruni adındaki Ermeni ailesinin elinde olduğu iddia edilmektedir. Gurgin Haçin idarecidir. Havzanın güneyi ise, Senekerim'in elindedir diyorlar Ermeni tarihçiler. Halbuki esas idare bölgede Sâsâni ve Roma'ya aittir. Diğerleri ona tabidir. Ermeniler her iki devlet arasında tampon bölgeler olarak "Suzerain"e bağlı olarak "Vassal" tarzında yaşamışlardır. Bunları prens yapan Romalıları, Bizanslıları ve Arap halifeleridir. 6 yıl müddetle Van ve Erzurum illerinde Rus Konsolosu olarak görev yapan Mayevski, ilgili eserinde Ermeni tarihçiler için şu haklı ifadede bulunmaktadır: "Ermeni yazarları hakikatten son derece uzaktırlar. Asıl amaçları işitilmemiş vahşet ve zulümleri icat etmek ve yazmaktır. Böylece ilgi ve

(18) Prof.Dr. Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s. 17

sempati çekeceklerine, Ermenilere karşı bir küçümseyiş yaratırlar." (19)

Yine vicdanlı Ermeni tarihçilerden hakkı teslim edenler de vardır. Kevork Aslan eserinde: *"ermeniler derebeylikler halinde yaşamışlardır. Birbirlerine vatan hisleriyle bağlı değillerdir. Aralarında siyasi bağlar yoktur. Yalnızca yaşadıkları derebeyliklerine bağlıdırlar. Vatanseverlikleri de bu nedenle bölgeseldir. Birbirleriyle bağlarını siyasi ilişkiler değil, gelenekleri, dilleri ve dinleri oluşturur."* demektedir. (20)

Romalı tarihçi Tacitus ise; Ermenilerin Roma ve Pers İmparatorları karşısında tutum değiştirerek kâh Romalılarla, kâh Perslerle birlikte hareket ettiklerini ve kendilerinin **"acayip bir halk"** olduğunu acı acı dile getirmektedir. (21) Nitekim aynı bocalamayı Selçukluların seferleri sırasında da gösterecek ve bütün güçleri ile bağlı oldukları Bizans'a da diresek çevireceklerdir.

Sâsâniler döneminde, İslamiyetin yayılmaya başladığı dönemlerde Halife Hz. Ebubekir (ra) Irak'a 633 hicri yılında bir ordu göndermiş ve seferler devam etmiştir. Nihayet Sad İbni Ebu Vakkas (ra) kumandasındaki 10 bin kişilik İslam ordusu Kâdisiye'de 636 yılında 80 bin kişilik Sâsâni ordusu ile karşılaşır ve onları mağlup eder. (22) Nihayet Kûfeli Numan Bin Mukarririn kumandasındaki İs-

(19) Mayewski, Les Massagress D'Armenie (Statistique des Provinces de Van et de Bitlis) Petersburg, 1916. (Mayewski'nin bu eseri 1330 (1912) yılında Karargâh Umumi İstihbarat Şubesi Memuru Süvari Binbaşı Muhammed Sadık tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İstanbul'da basılmıştır. İstanbul Beyazıt Kütüphanesi Eski Eserler Bölümünde 25286 numarada kayıtlıdır. İnşallah Van Belediyemiz yayınları arasında da çıkacaktır.)

(20) Kevork Aslan, L'Armenie et les Armeniens, İstanbul 1914.

(21) Tacitus, Annalium Liber.

lam ordusu 642 tarihinde Nihavent Savaşı'nı kazanarak, Sâsâni devletine son verir.

İslam ordularının bölgeye girişinden az önce 625 yıllarında Hazar Türkleri Derbentyolu ile bölgeye akın ederek hakimiyet ilan etmişlerse de, bu kısa sürmüş ve İslam akınları ile çekilmişlerdir. Van üzerine araştırması bulunan Süleyman Sabri Paşa ilgili eserinde Hazar Türklerinin Kur'an-ı Kerim'in Furkan Suresinin 38. ayetinde isimleri geçen **"as-hab-ı ress"** olduğunu beyan etmektedir. Kur'an müfessiri Elmalı Ahmed Hamdi Yazır merhum ilgili bölümde (23) açıklıkla ortaya koymamakla beraber, bu kavmin, peygamberlerini kuyuya atan Azerbaycan taraflarında yaşayan bir kavim olduğunu ifade etmektedir.

Ermeni tarihçileri Airarat adını verdikleri bölgelerindeki Dvin (Debil) adlı başkentlerine giren İslam ordusunun buraları zaptederek beraberlerinde 35 bin esirle geri döndüklerini kaydederler. Bunun da diğer kayıtlarla bir ilgisi yoktur.

Emeviler döneminde Muaviye'nin iktidara geçişine yakın yıllardan, kısa bir süre bu topraklar Bizans hakimiyetine girmiş diye Ermeni tarihçiler Abdülmelik'e kadar bu bölgenin en muteber aileleri Mamikomme ve Bagratlar'ı gösterirler. Halbuki Arap tarihçileri (Yakûbî, Balazûrî ve Tâberi) bölgeden detaylı bahsettikleri gibi müslümanların tayin ettikleri valiler listesini dahi verirler. Yukarıdaki ailelerden bahis yoktur.

Öte yandan Hazarlar bölgeye seferlerini yenileyerek 720 yılında Bin Haf kumandasında Van ve Azerbaycan'ı tekrar ele geçirirler. Emeviler mukabil

(22) İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 56

(23) Ahmed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c. 5, s. 3588-3589

akınlara devam ettilerse de, Hazarların bölgedeki idareleri 800 yılına kadar sürmüştür. Önceleri Araplara karşı Bizanslıları tutan Hazarlarla Bizanslılar ve Araplar kız alışverişinde bulunmuşlar ve akrabalık tesis etmişlerdir. Önceleri hristiyan olan Hazarlar Harun Reşid zamanında musevi olmuşlarsa da sonradan Harzemşahlara sığınan hakanları resmen müslüman olmuştur. (24)

Bu dönemlere ait güzel bir hatıra olarak Ahlat ve Van taraflarına İyaz Bin Ganem komutasındaki ordu ile gelen Peygamberimizin (sav) Yemen Valisi Muaz İbni Cebel'in oğlundan da bahsetmek gerekir. Halen Bitlis ilinin Ahlat ilçesinin Tunus mahallesinde Vangölü'ne nazır bir tepe üzerinde meftun bulunan bu zat, Abdurrahman bin Muaz İbni Cebel'dir.

Emevilerden sonra bölgeye seferler düzenlenmesi devam etmiş ve bu cümleden olarak 778'de Hasan bin Kahtabe, Bizans kuvvetlerini yenerek yetmiş bin altın harp tazminatı almış ve onları Fırat gerisine atmıştır. Ancak bu kumandan Gürcü, Ermeni ve Bizans ortak komplosu sonucunda pusuya düşürülerek şehid edilmiştir. Bu döneme ait hatıralardan Van-Başkale arasındaki tepelerin en yükseğini teşkil eden Akbulut (Akrek) köyü yakınlarındaki 3360 m. zirvesindeki Bâset'i Mehendan'da metfun Başid, Ayaz Şehid ve Nezir adındaki mücahitler gösterilebilir. (25)

Bizanslılar Ermeni derebeyleri ile birleşerek ilerleyen İslam kuvvetlerine darbeler vurmaya başladığından, bölgeye seferler devam etmiştir. Van bölgesinde müslümanlara hainliği tespit edildiğinden Bag-

(24) İslam Ansiklopedisi, c. 5/I, s. 399

(25) Bâset-i Mehendan zirvesine 1966 yılında dört kişilik bir ekiple çıkmış, zirve çok kaygan kumlardan teşekkül ettiğinden ancak iki kişi zirvesine varabilmistik.

rat sülalesinden Symbat katledilir. Oğlu Aşot'a İslam halifesi tarafından imkanlar tanınmasına rağmen müslümanlara hücum ederek katliama giriştiği tespit edildiğinden bu kere üzerine büyük bir kuvvet sevk edilmiştir. Onuncu Abbasi Halifesi El Mutevekkil zamanında (852 tarihi) Buğa El-Kebir el Turki komutasında kuvvetli bir ordu, bütün Anadolu'yu tarayarak Büyük Zap ve Elbak (Başkale)'a kadar uzandı. Türk kumandan Ermenileri ayaklandırmaya çalışan Aşot'u Sammera'ya götürüp idam ettirir. Aşot ve benzerlerini müslümanlara karşı kullanma yollarını deneyen Bizanslılar, 885'te Bagrat sülalesini ve Aşot'u kral ilan eder. Aşot'tan sonra gelen oğlunun adı da I. Symbat'tır. Bu sıralarda iskan itibarıyla Vangölü kuzeyinde Malazgirt Emirleri, Gölün kuzeydoğu ve doğusunda yer alan Bargiri (Muradiye) ve Amik (Yeşilsu)'de Osmaniler adındaki Arap Beyliği bulunmaktadır. Mokka (Müküs) ve Vestan (Gevaş) da ise Artsruni denilen bir beylik vardır. Bingöl, Muş, Ağrı Vaspurakan Teması (eyaleti) adı ile, Kars ve Çoruh Anı Teması adı ile Bizansa bağlı olup Bizanslı valiler tarafından yönetilmektedir. Ermeni idaresi diye bir şey söz konusu değildir. Yine bu çağlarda Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkari ve Bitlis, Abbasi idaresindedir. Bilindiği üzere Abbasi-ler devrinde hassa ordusunun önemli bir bölümü Türklerden müteşekkil idi. Bunlar her seferinde gelerek bölgeye yerleşmişlerdir.

Bugün harabe halindeki Akdamar Adasındaki Ermeni Kilisesi 915-921 yıllarında Vaspurakan Prenslüğü yapan I. Gagik tarafından inşa edilmiştir. İleride görüleceği üzere gerek dış cephe-lerdeki tahribat, gerek binanın yıkılması, sakin yaşamayı bırakarak gözü dönmüş Ermeni ihtilalcilerinin burasını silah deposu ve soygun yeri yapma-

larından sonra kendi elleri ile olmuştur.

Bizanslılar Buğa el-Kebir (Büyük Boğa)ın çekişinden sonra savaşırlara devam etmişlerse de 969'da Vangölü bölgesini tamamen geri almışlardır. Kafkasyaya kadar ulaşır müslümanların tabiiyetini kabul eden Ermeni ve Gürcülerle müslümanları kılıçtan geçirdiler. Bu ara Gagik ile Aşot sülaleleri arasında da tarihler kaydetmektedir. 977 yılına kadar yer yer Bizanslılar ile Abbasiler arasında çarpışmalar devam eder.

Bugünkü Erivan şehrinin kuzeyinde Artaşat habelerinin bulunduğu yerde o zamanlar Dvin şehri vardı. Abbasi Halifesine bağı bölge valileri burada otururdu. İşte bunlardan biri olan Sacid Hanedanından Yusuf, Symbat'ı astırınca, anne tarafından onun yeğeni olan Vaspurakan Teması'nı idare eden Gagik, Yusuf'un maiyyetine girmiştir. Ermenilerin bu tarihte dahi müslümanları Bizanslılara tercih ettikleri bir gerçektir. Zira Bizanslılar akla gelmedik baskı uygulamak suretiyle onları ortodoks olmaya zorlamışlardır. Korkunç entrikalara Bizans oyunu denmesi boşuna değildir.

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklu İmparatorluğunun kurucusu Şamanist Dokak'ın oğlu Selçuk Bey, 960 tarihleri civarında Maverâünnehir'e yakın Cend'e gelerek kendisine bağı Oğuzlar ile müslüman olunca, Anadolu coğrafyasını değıştirecek bir adım atılıyordu. Halife Kaim bi-Emrillah'ın zamanında bir taraftan şii Büveyhilerin tazyiki devam ederken, Mısır Fatimilerin Selçuklulara dolaylı olarak engel olmaları ve Hüsrev Firuz'un Şiraz'da alevi hutbesini okuması üzerine, halkı, Tuğrul Beye başvurarak onu Bağdat'a davet etmişler. Böylece 1037 yılında kurulan Selçuklu Devleti Bağdat'a girerek Büveyhilerin idaresine son verir. Çağrı Be-

yin kızı da Halife ile evlendirilir.

Vangölü bölgesine Selçukluların ilk girişi 1054 yılında Tuğrul Bey zamanında olmuş, 4 yıl sonra tam hakimiyet kurularak Bizans'a doğru adım adım ilerleme başlamıştır. Bu sırada Van'ın camilerle süslendiğı ve Van Kalesi'nin tamir edildiğı görülür. İranlı Seyyah Nâsır-ı Husrev 1046 yılı sonlarında Van'a ve Gevaş'a gelmiş olup, o zaman Vestan (Gevaş) çarşılarını dile getirir. (26) Bu sıralarda II. Gagik Ermeniler tarafından tahrik edilerek krallığa kalkışınca Bizans tahtına oturan 9. Konstantin önce 1045 yılında Ani'yi zabtetti. Ardından Bagratlar sülalesine son verdi.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Van'a Selçukluların ilk girişi 1056 yılında ise de, geçici olmuştur. 1064 yılında Sultan Alparslan, Rey şehrinden Anadoluya doğru harekete çıkarken ön kuvvetleri teşkil eden oğlu Melikşah da, aynı yıl içinde Van'ı civardaki şehir ve kalelerle birlikte fetheder. Vestan merkez olmak üzere Van bölgesini Sakaroğlu Ebu Dulef'in Emirliğine verir. Bunun ardından Bizans İmparatoru 4. Romanos 100 bin kişilik kuvveti ile bölgeye hareket ederek Malazgirt'i işgal edince, ovada karşı karşıya gelen Sultan Alparslan, sırtında beyaz renkli, kefen misali elbisesi ve kendisine herhali ile bağı ve disiplinli ordusu ile Romen Diyojen'in kat kat fazla ordusunu perişan ederek Anadoluya İslamın kesin mührünü vurdu. Artık bu tarihten sonra tutunamayan Bizans ve ona herhalükarda tabiiyet eden Ermeniler geriye, batıya doğru çekileceklerdir. Yıllarca iki tarafı birden idare etmeye çalışan ve hatta Tuğrul Beyin kuvvetlerine yardımcı olan Ermeniler Malazgirt Meydan Muharebesinde (1071) Vaspurakan prensi

(26) Nâsır-ı Husrev, Sefername, Tercüme Abdülvahap Terzi, İst. 1967

olan Philarcos başkanlığındaki Bizans kuvvetlerine katılmışlar ve hak ettikleri şamı yemişlerdir.

Melikşah'ın Van'a girişi ile kurulan Ebu Dulef Emirliği 1100 yılına kadar devam etmiştir. O sıralarda Ahlat, Van, Vestan ve Erciş yerleşim merkezleri idi. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, bu tarihten itibaren Van'ın bölge idaresini Ahlat merkez olmak üzere Sultan Melikşah'ın amcasıoğlu olan Kutbud-din İsmail'in kölesi Emir Sökmen'e (Sokman-ı Kutbi) verir. (27) Vangölü çevresindeki yerleşim merkezlerine bu yıllarda yelkenli gemiler konmaya başlamıştır.

Ahlatşahlar, başkent Ahlat olmak üzere Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşkirt, Van, Tatvan, Bitlis, Muş, Hani, Bargiri (Muradiye) ve Meyyafârikin (Silvan) e sahip olarak 1100-1207 yılları arası hüküm sürmüşlerdir. Kuzeyde Gürcüler, güneyde Eyyubiler ve doğuda Azerbaycan Atabeklerine karşı mücadele veren Ahlatşahlar, bugün ilçeyi süsleyen İki Kubbe, Ergezen, Kulaksız mahallelerindeki birbirinden güzel türbe, 15 m. yerin altından devam eden sulama galerileri (28) ve İskele Mahallesindeki Kale ve eserleri meydana getirmişlerdir. Ahlat'tan Erciş'e kadar bahçeler, bağlar ve evler inşa etmişlerdir.

1207 de Ahlatşahlar'ı Eyyubi Hanedanı Necmeddin Eyyub (Evhad Necmeddin) devirerek, Eyyubiler devri başlamış ise de, onların idaresini kabul etmeyen yerli halk isyan ederler. Kısa bir zaman sonra Mervanlılar Devletine son veren Konya

(27) Emir Sökmen'e Sökmen-el Kutbi de denir.

(28) 1966 yılında Tahtusüleyman mahallesinde sulama suyu mühendisleri tarafından inşaat sırasında, İki Kubbe ile Kulaksız arasında tarafımızdan tespit yapılmış ve girilememiştir. Gölün etrafında kontrollüğünü yaptığımız kanallar hâlâ çalışır.

Selçuklularından Alaaddin Keykubad buraya hakim olur. Bu sıralarda Ortaasya'dan Akdeniz'e kadar köca medeniyetler silsilesini yakıp yokeden Moğol akınları başlamıştır. Harzemşahlar, memleketlerini terk ederek buralara kadar uzanıp üç kere sarılmış ancak son defasında alınabilmiştir. Kısa bir süre Celaleddin Harzemşah idareyi ele almışsa da yine hakimiyet Konya Selçuklu Devletinde kalmıştır. Şair Baki'nin Moğol istilasını vurgulayan şiiri meşhurdur.

1246 yılında meydana gelen büyük bir deprem çevrede önemli tahribat yaptı. Bunun ardından da Moğol istilası başladı. 1284-1291 yılları arasında Vangölü'nün kuzey kısmında Moğolların valiliğini Argun Han yapmış ve Erciş-Patnos arasındaki Aladağ, Moğollardan İlhanlıların yaylağı olmuştur. Fakat Van ve Vestan Hakkari Beyleri idaresindedir. Meşhur Bilgin Kazvini bu dönemdeki Van'ı anlatırken **Kale Şehri** diye bahseder. Vestan (Gevaş)'ı ise; eskiden büyük iken, şimdi orta büyüklükte bir şehir, olarak nakleder. (29)

İlhanlılar Musul Atabek'lerine son verdiklerinden Vangölü'nün güney ve doğusu ile Hakkari bir müddet sonra Çobanlılar Devleti yönetimine girer. İlhanlılardan Arpa Han ve Süleyman Han Ahlat'ta para kesmiş ve idareye devam etmişlerdir. Timurleng'in güzergâhı Gölün kuzey cephesinden batıya gidiş şeklinde olmasına rağmen Selçuklulardan Tahraten (veya Mutahharten) Timur'a boyun eğmediği için Timur Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Van'a girmiş, ancak

(29) Hamdullah Müstevfî Kazvîni, Nüzhet-el Kulub, Nşr. Muhammed Dâbirî Siyâkî, Tahran 1958, s. 19

(30) Süleyman Sabri Paşa, age s. 26
Yıldırım'la Timur'un arasının açılmasında asıl fonksiyonu Mutahharten oynamıştır.

20 gün dayanabilen Van yerlebir edilmiştir. (30) İhtirasın neler yaptırdığına acı örneklerdir bunlar.

Bu yıllarda Ermenilerin en küçük bir kaydına rastlamadığımız gibi Ahlatşahlar'ın merkezi ve civarına da bizzat onlara ait tarihi eserlerde Armeniye denilmektedir. Van'ın merkezi hâlâ önemli bir yerleşim merkezi değildir.

Van ve Azerbaycan'da Karakoyunlu Türk aşireti önemli bir yere sahipti. Moğollar sebebiyle önce Erzincan ve Sivas'ta yerleşmiş olan aşiret reisi Kara Mehmed'in, kızını İlhanlı padişahı Sultan Ahmed'e vermesi üzerine Karakoyunlular nüfuz kazanarak Erciş merkez olmak üzere Musul'a kadar olan topraklar üzerine yerleşti. Kara Mehmed'den önce aileye reislik eden Bayram Hoca zamanında sabit bir mekan yerine seyyar hareket edilmişti. 1365-1468 yılları arasında hükümranlılığını sürdüren Karakoyunlular bugün başta Van Müzesi ön bahçesinde olmak üzere Gevaş, Erciş ve Patnos'ta birçok koyunbaşı ve kümbetler vücuda getirmişlerdir. Van eskişehirdeki yıkık minaresi ve müzede bulunan nefis kabartma yazıları ile Ulu Cami ve Van'dan Erciş'e girerken benzinlik civarındaki Yar Ali Kümbeti de onlara aittir. Timurlenk Karakoyunluların Aladağdaki karargâhını yağma ettirdiği gibi, Abbasilerden Gevaş merkezinde emir olan İzzedin Şir Bey'i itaate mecbur etti. Karakoyunlu medeniyetine ait kale, cami ve minare Erciş'te göl suları altındadır.

Akkoyunlulardan Uzun Hasan'a yenilen Karakoyunluların son bulan idareleri, yerini Azerbaycan-Fırat-Dicle arasındaki güzergâhta yerleşen Akkoyunlulara terk etmiştir. Bu sıralarda Van ve Vestan'da yine İzzedin Şir ve halefi Zahid Bin İzzeddin bulunmaktadır. Akkoyunlu Rüstem Van'da para kestirmiştir. Uzun Hasan 1473'te Fatih'le yaptığı Otluk-

beli Savaşını kaybetmesinin ardından gittikçe güçlenen Safevîlere de yenilmişler, Diyarbakır'dan Tebriz'e kadar uzanan geniş topraklar Safevîlere geçmiştir. Şah İsmail yalnız Akkoyunlu Hanedanını mağlup etmekle kalmamış ona yardım eden civardaki bütün beyleri de merhametsizce katletmiştir. (Şah İsmail "**Hatayi**" mahlasıyla yazan bir şairdir ve Türk boylarından olan Kaçar ailesindendir.) Artık Doğu Anadolu için şii tehlikesi büyüyünce Yavuz Sultan Selim 1514 Çaldıran Meydan Muharebesi ile Şah İsmail idaresine son vermiştir. Meşhur Türk Beylerinden Şeref Han'a ait "**Şerefname**" (31) adlı kitabı, o devre ait bilgiler veren önemli bir eser olmakla beraber Bitlis şehrinin anahtarlarını Yavuz'a teslim eden ve Bitlis'te eğitim yönünden birçok külliye ve eserler yaptıran Şerefhanlar'ı, yine mâhutların tahriki ile kürtcülüğün lideri olarak gösterme eğilimi, gerçeklerden çok uzak bir keyfiyettir.

Çaldıran Savaşından sonra Osmanlı Devleti Van'a vali tayin etmişse de, Safevîler rahatlık vermemişler ve geri almışlardır.

Kanûni Sultan Süleyman tarafından 25 Ağustos 1548 tarihinde resmen Osmanlı idaresine geçinceye kadar Safevîler ve Osmanlıların karşılıklı harplerine sahne olan Van, her seferinde yeniden yakılıp yıkılmıştır. İranlılar neticede yine rahatlık vermemiş ve 1820 yılına kadar hemen hemen her 20-25 senede bir Van topraklarına girmeye devam etmişlerdir.

1548 yılından sonraki ilk vali Çerkez Sarı İskender Paşa olup, diğer valiler hakkında "**Bizim Eller Van**" isimli eserimizde gerekli bilgileri bulmak mümkündür.

Van'ın eskişehir kısmında kendi yaptırdığı

(31) Şerefhan, Şerefname, İst. Belediye Küt. M. Cevdet Yazmaları No:29. Bursalı Tahir Efendinin itirazlarını okumak gerekir.

caminin yanında medfun bulunan Köse Hüsrev Mehmet Paşa burada camiden başka birçok eser bina ettiği gibi, kışları çok sert geçen Rahva Gediğinde takriben 5 asır evvel yaptırdığı kervansarayda yolculara odun, çorba verilmesi ve güleryüz gösterilmesine ilişkin güzel bir vakıf kurmuştur. Bu satırların yazarı acizane vakfiyeyi gün ışığına çıkarmıştır. (32) Köse Hüsrev Paşa'nın yetiştirmesi olan Çerkez Sarı İskender Paşa'nın da birçok medrese ve cami yanında hayır eserleri vardır. İstanbul Kanlıca semtinde medfundur. Maalesef Ermenilerin gözü dönmüş olduğu için sadece ayakta olan müslümanları kırıp geçirmekle yetinmemişler, bu hayır sahibi, faziletli insan Köse Hüsrev Paşa'nın camisini ve türbesini tahrip etmiş ve lahdini açarak parçalamışlardır.

Bu zaman dilimi içinde İran Şahlarından Şah Abbas 1606 yılında Allahverdi Han kumandasında bir kuvvet göndererek Van'ı kuşattığı zaman, Hoşap Kalesi ve Köprüsünü inşa eden Emir Evliya'nın dedelerinden Hasan Bey, 600 kişilik maiyeti ile kahramanca çarpışmış ve son neferine kadar şehid düşmüşlerdir. (33)

17. yüzyıl gerek Yeniçerilerde meydana gelen başıboşluk ve gerekse idarecilerdeki liyakatsizlik Van'ı da kavgalar ve dövüşler şehri haline getirmiştir.

İran'ın Osmanlıyı devamlı huzursuz etmesi üzerine IV. Murad Van üzerinden Tebriz seferine çıkarak gerekli dersi vermiş ve bu seferine Van Beylerbeyi Dilaver Paşa, Van Beyleri, Hakkari Beyi İmadeddin de birlikte katılmış ve padişah dönüşünde

(32) Aydın Talay, age. s. 165-168

(33) Peçevi, tarihinde Hasan Bey'i anlata anlata bitiremiyor. (c. 2, s. 91)

Vanda üç gün kalmıştır.

Gürcü köleliğinden Sadrazam olan fakat haksız icraatından dolayı Van'a vali olarak IV. Murad tarafından tayin edildiği halde "*Orası liyakatsiz insanların yeridir*" diye gelmeyen Melek Ahmet Paşa, daha sonra bu görevi kabul ederek 1655 yılı Mayıs ayında Van Beylerbeyi olarak geldiğinde büyük bir merasimle karşılanmıştır. Melek Ahmet Paşa IV. Murad'ın silâhdarı, damadı ve Evliya Çelebi'nin de anne tarafından akrabası ve hamisidir.

Seyahatnamesinin 4. cildinde Van ve civarı hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği malumat 17. asır için en geçerli belgedir diyebiliriz. Evliya Çelebi Vanlıları cesur, yiğit, buğday renginde tavsif ederek, kadınlarının yüzlerini görmediğini fakat anlatıldığına göre güzellikte ve lütufda eşsiz olduklarını nakletmektedir. 2600 adet Van bağlarının içinde insanın kaybolduğunu ve bunların Kanuni zamanında meydana getirildiğini yazar.

İki Darül-Kurra (34), 6 medrese, birçok han, hamam, kervansaray, tekke ve 20 Sıbyan Mektebinden bahseden Evliya Çelebi, müstahkem surlarla çevrili şehrin dört kapısını da zikreder. Müslim ve Buharî'yi (35) ezberlemiş çok bilgenden, yol ve caddelerin temiz ve kaldırımli olduğundan bahseder. Civardaki beyleri sayan Çelebi, Van Kalesi'ni de uzun uzun anlatırken onu çökmüş bir deveye benzetir. Kalede 600 mağara olduğunu kaydeder. Evlerin ekseri iki katlı eski kârgir, kerpiç ve mahallelerin içinde sadece üçünün Ermenilere ait olduğunu ve bunların işe iç kalede hizmetçilik yaptıklarını bildirir. Ermeniler haraçtan muaftırlar.

(34) Hafız yetiştiren Kur'an kursu.

(35) Kur'an-ı Kerim'den sonra gelen sağlam hadis kitaplarından ikisi

Van'da Beylerbeyliğinde 3 yıl kalan Melek Ahmet Paşa 1.132.000 akçeden ibaret vilayet gelirini 40 milyon akçeye çıkarır ve Kaleyi tamir ettirir. O sıralarda Vangölü'nde üç tane Hassa gemisi işle-mektedir.

1664'de Van'ı ziyaret eden Jean Baptiste Tavernier ilgili eserinde (36) Van ve Kalesinden bilgiler vermektedir.

17. yüzyıl da devlet idaresi iyice zayıfladığından Van'da da halkı ezme ve yağmacılık sürüp gitmiştir. Bir yandan da İran rahat bırakmamaktadır. Zulüm, rekabet, iç ve dış çekişmeler üstüste şehir ve kaleyi harap ediyordu. Güzelim eserlerin bir çoğu zamanı-mıza intikal edemiyor.

1805 yılında Napolyon'un İran Büyükelçisi Amedee Jaubert (37) Van hakkında bilgi verir. 1807 de İran'la barış halinde olmamıza rağmen Şehzade Şah Abbas bugün İran'ın elinde olan Dilman'ın doğusundaki Caz nahiyesini talan ettirip, ikiyüz kadar kadın ve çocuk çocuğu Tebriz pazarlarında satılığa çıkarınca, bu olay özellikle aşiretleri ayağa kaldıran ve bitmek bilmeyen İran düşmanlığını devam ettiren bir sebep olmuştur. 1827' de Van'a gelen arkeolog Schulz, Kitabelerin kopyasını çıkarır ve eserinde o devri anlatır. (38) Schulz, Van'da Demiroğlu İshak Paşa'nın misafiri olur ve kaleyi inceden inceye gezer. Eserinde Ermeni tarihçilerinin buraları kendi-

(36) J.B. Tavernier, Les six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes Paris 1682, I. 249

(37) A. Jaubert, Voyage en Arménie, 1821 s. 138

(38) F. H. Schulz, Memoires Sur le lac de Van et Ses Environs J.A.1840

(Aynı müellifin Journal Asiatique eseri Van hakkında resimlerle geniş bilgiye haizdir. Faiz Demiroğlu Van Gazetesinde 1945'de bu eseri ele almış ve özet bilgileri vermiştir.)

lerine mal etmeğe çalıştıklarını açıkça anlatmaktadır.

Ermenilerle müslüman halkın ilişkileri son derece olumlu devam etmektedir. Osman Gazi, Bizanslıların zulmünden kurtulan Ermenileri Anadolu'ya yerleştirirken, İslâmın bahsettiği hertürlü hürriyeti onlara tanımıştır. Bu sebeple ilk dini merkezlerini Kütahya'da kurmuşlardır. Fatih'in fermanı ile Ermeni dini lideri Hovakim İstanbul'a getirilmiş ve Ermeni Patrikhanesi açılmıştır. (39) Anadolu'ya Ermenilerin gelmeleri böylece artmıştır. Dünyanın hiçbir yerinde Ermeniler Türkiye'de olduğu kadar rahatlığı görmemişlerdir. Nitekim 1799 yılında Akka Limanını kuşatmaya çalışan fakat birtürlü muvaffak olmayan Napolyon, yönetime karşı Ermenileri ayaklandırmayı ve böylece intikam almayı planlar ve bu hususu İstanbul Büyükelçisi Sebestiani'den sorar. Büyükelçi açık ve net konuşur: "*Ermeniler hayatından o kadar memnundurlar ki buna imkan yoktur.*" Yine Mısır'da Ezher'in şahsiyetli ulemasından faydalandığı gibi Ermeniler ailelerinin huzuru için askere alınmaz, hayatlarının teminatına karşılık haraç alınırdı. Her türlü Vakıf ve cemiyet kurmakta serbest idiler. Hatta devlet katkıda bulunurdu. Kültür, eğitim, din ve hayır işlerini rahatlıkla yapmış, barış ve güven içinde yaşamışlardır.

Yapılan bilimsel araştırmalar göstermiştir ki, huzur içindeki bu toplumda ihtilafın başlangıcı İran, Kafkasya, Kırım, Avrupa ve Rusya'dan gelen Ermeniler arasında Patrik seçimi, bölgesel çekişmeler olmuştur. Mezhep kavgaları aynı bugünkü İrlanda'da olduğu gibi işi alevlendiren temel noktalardan birini

(39) Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1976 s. 149

teşkil etmiştir. Gregoryen olan Ermenilere dışarıdan gelen ve misyonerler kanalı ile zorla protestanlık ve katoliklik sokulmaya çalışılmış, hatta zaman zaman usanacak duruma gelen Ermeniler Osmanlı Devleti'ne bu hususu şikâyet etmişlerse de iç işlerine devlet asla karışmamıştır.

1829'da Van Kedisi ve Van hakkında inceleme yapmak üzere gelen Fransız Zootečni Mühassısı Charles Texiere (40) Van nüfusunun bir kısmını Ermeni olarak verir. Eserinde Ermeni Meselesine de parmak basan Texiere; *"Denebilir ki, gerek Bizanslıların gerekse Ermeni satraplarının buralarda hiçbir eserine rastlanılmaz. Van şehri bölgedeki umumi adetlere uyarak kerpiçten, çamurdan yapılmıştır. Bu suretle şehirde pek eski bina görülmez. Tatar istilasını Kale'de, şehirde büyük tahribata sebep olmuştur. Bütün resmi binalar, surlar 14. yüzyıldan geriye ait olamaz. Bu inşaata rağmen Van bölgedeki şehirlere en güzeli, en temizisi olarak göze çarpan şirin bir kasabadır"* demektedir.

1839 Tanzimat hareketi, hertürlü hürriyet ve rahatlığın içindeki azınlıkların idarecisi olarak müslümanı bu mevkiiden uzaklaştırırken, zayıflayan devleti, fırsattan istifade didiklemek isteyen mâhutulara her türlü kapıyı açıyordu. Doğudaki morfolojik yapının ıslah edildiği taktirde muhafızları olan halk bu hareketi benimsemeyince sürgün hareketleriyle birlikte Van, Erzurum'a bağlı bir kaymakamlık haline getirilmiş ve bu hareket 1848 yılına kadar devam etmiştir.

Esasen 1879'dan itibaren Van ve civarına gerek arkeoloji ve gerekse çeşitli vesilelerle gelen İngiliz,

(40) C. Texier, Description de L'Armenie la Perse et la Mesopotamie Paris 1842

Alman, Rus, Fransız ve diğer devletlere ait şahıslar en ince bilgileri kendi memleketlerine ulaştırır ve bu gün Londra'daki British Museum'daki eserler başta olmak üzere çeşitli devâsâ eserleri kaçırmışlar, öte yandan kuzu gibi olan Ermenileri gizliden gizliye tahrik ediyorlardı. Yerli halka ajan ve misyonerleri kanalı ile fitne sokarken, her türlü menfi ırkçılık hareketlerine öncülük eden bu kötü niyetli araştırmacılar parçalamak için fırsat kolluyorlardı. Erivan ve Fransa (Sorbon)'daki Kürtçülük Enstitüleri bu hareketlerin üzerine oluşmuştur. Kürtçülük ve Ermeni hareketi çıbanbaşı olarak batılı işbirlikçiler tarafından her zaman gündemde tutulmaya çalışılmıştır. (41)

Öte yandan 1820 yıllarına doğru sıcak denizlere inmenin yollarını Kafkas üzerinden aramaya çalışan Rusya, Kafkasya'daki Eçmiyazın Ermeni Kilisesini tamamen Rus emellerine hizmet edecek şekilde tesiri altına almış, daha önce Gregoryen olarak dini çalışmalarında bulunan kilise mensupları tahrik ve politikanın içine düşmüştür. Detayını ileride göreceğiz.

İslâmın saygılı yapısı içindeki karşılıklı hak ve hürriyetleri çiğnemediği yaşayan müslümanlar ve çeşitli azınlıklar İngiliz terbiyesi ile yetişen Mustafa Reşit Paşa kanalı ile dikte ettirilen 1838 Liberal Ekonomi Sistemine ve Liberal Hukuk Sistemine ve 1856 İkinci Islahat Fermanı ile de politik sisteme geçmeye zorlanarak, tehlikelere karşı esnek bir tutum sergilenmiştir. Halk öz benliği icabı bunu kabul

(41) 1879 yılında "Kürtçe-Fransızca Sözlük" eserini hazırlayan M. Auguste Jaba da, sözde bir din adamıdır. Maalesef aradan geçen bir asırdan fazla zamana rağmen çağdaşıktan bahseden Avrupa'nın tutumunda bir değişiklik olmamış ve bugün aynı ihanet Kiliseler Birliği'nce yürütülmektedir.

etmediğinden o zamandan beri halk ve aydın ayrılığı başlamış. Bu yüzden özlenen bütünleşme kaybolmuştur. Rusya'nın 1890-1896 yılları arasındaki Erzurum ve Van Genel Konsolosu Mayevski eserinde şu hakikatı ortaya koymaktadır: *"Zaman zaman Avrupa'yı telaşa düşüren doğu isyanlarındaki hatalı tutum şudur ki; bizler daima Türkleri ve arada Osmanlı Devletini sorumlu görüyoruz. Hatta Osmanlı Devletinin kusurlu veya kusursuz olduğu yolundaki görüşler Avrupa'nın o anki işi tutuşuna göre değişiyor. Avrupa şu hakikatı kabul etmeli ki; Doğu İsyanları Osmanlıların baskısından değil, aksine din ve milliyet konularındaki gayet liberal tutumlarından ileri gelmektedir. Türkler uyrukları altındaki toplumların din ve milliyet işlerine asla karışmazlar. Buradaki hristiyan okullarında hiçbir kontrol yoktur. Bu idare tarzıdır ki; Türklerin hükümü altındaki toplumlarla milliyet ve din duygularının luzumundan fazla gelişmesine sebep olmuştur. Neticede böylece gelişen milliyet fikirleri bir noktada isyana, ihtilâle varmıştır. Her ne pahasına olursa olsun karışıklıkları devam ettirerek, Avrupa'nın müdahalesini çekmek düşüncesi Türkiye'deki hristiyanların aklından hiç çıkmaz. Onlara göre bu görüş doğru ve yerindedir. Zira Yunan, Rus, Romen, Sırp ve Bulgar örnekleri gözlerinin önündedir.*

Bu isyanların çıkması için ne kadar zorluk çektiler? Sadece susan, sesi çıkmayan Türkler, bu âsilerin, müslümanların sabrını taşımak için neler yaptıklarını bilmiyorlar." (42)

Birinci Viyana Seferine kadar devamlı taarruz durumunu koruyan Osmanlı, daha sonra hep savunmada kalmış, hatta hristiyanlara yeni yeni hak iste-

(42) Mayevski, age.

yenlerin ard niyetlerini bilmeden isyanlara bir yönde zemin hazırlamıştır.

1809-1870 yılları arasında yaşayan Malatya'lı Süryani Tarihçi Ebul Ferec eserinde (43) Irak'ın kuzeyinde Erbil'in kaza merkezi olan Revandız'da yerleşen Kör Mehmet Paşa'nın ileri gelen bir bey olarak 1836 yılında (44) rakibi Aziz Bey'i yenerek Şemdinli üzerinden Diyarbakır'a kadar ele geçirmesi sırasında Vangölü üzerindeki Urmiye'de Amerikan Kilisesi, ev ve matbaasının kırılıp döküldüğünü ve Kudşanis'daki yazma eserlerin kurtulmadığını kaydetmektedir. İşte bu belgeler dahi Ermeni tahriklerinin kimlerin eli ile ve nasıl başladığını ortaya koymaktadır.

1820'den sonra peşpeşe gelen ihtilâl ve isyanlar Osmanlı'yı hep gerilettiler. Böylece milliyet damarlarına basan haçlılar bir çok insanları ayağa kaldırmışlardı. Mısır'da bir asker olan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Kütahya kapılarına kadar dayanınca Rusya ile 1833 yılında Hünkâr İskelesi Anlaşması yapmamız Avrupalı ülkeler kadar Amerika'yı da çileden çıkarmıştır. Zira bu anlaşma ile Rusya savaşa girerse boğazlardan serbestçe gemi geçirme hakkına sahip olacaktı. Anlaşmanın dördüncü maddesini bahane eden Amerika Türkiye'deki Amerikan vatandaşlarının Türk mahkemelerinde yargılanamayacağını ortaya attı. İleride görüleceği üzere Türkiye'deki Ermenilerin eğitimlerini bu bahane ile üzerine aldı. Artık geri durulamazdı. Zira Osmanlı'nın zayıfladığı bir dönemde enperyalizmin beklediği fırsat doğmuştu.

1856 Islahat Fermanı'na kadar Ermeni meselesi diye bir mesele yoktu. Canları, malları güven altında

(43) Ebul Ferec Tarihi c. I, s. 62

(44) Ebul Ferec bu tarihi hatalı olarak 1844 olarak veriyor.

ve hertürlü nimetten faydalanan Ermeniler bu Islahat fermanı ile İngiliz, Rus ve Fransızın tahrikiyle ırkçılığa ve bağımsızlığa başlar. İlk adım olarak din işleriyle uğraşması gereken Ermeni Patrikhanesi kanalı ile Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlayarak devlete sunar. Maalesef bunun arkasında yatan gerçekten bihaber Osmanlı Hükümeti 29 Mart 1862'de Nizamnameyi onaylayarak yürürlüğe koyar. Böylece onların içişlerini görüşmek üzere 140 üyeli bir meclis kurulur. Bunun 20 üyesi İstanbul Kilisesi mensuplarından, 80 üyesi kiliseye gelen cemaatten ve 40 üyesi de taşradan meydana gelecektir. Artık dini bir çatı ve Ermeninin içişlerini halletme etiketi altında bizzat Ermenilerin sonunu getiren harekete dış ülkeler imza atmış oluyorlardı.

Dikkat edilirse yine bu Islahat Fermanından sonradır ki, eğitim ve öğretim bahanesi ile geniş yurt sathında müslüman okullarına nazaran sayıları çok fazla Ermeni okulları açmaya başladılar. Amaç dîni faaliyet altında ve misyoner öğretmenler kanalıyla Türk ve müslüman düşmanlığının masum beyinlere işlenmesidir. İşte bu cümleden olarak Amerika'da toplanan paralarla 1861'de Robert Koleji, 1863'de Merzifon'da Amerikan Ruhban Okulu'nu kurdular. Öte yandan Kafkasya'daki Eçmiyazin Kilisesini harekete geçirerek Katolikos Nerses Aratarakes'in kumandasında 60 bin Ermeninin 1827-1828 Rus-İran savaşına katılmasını sağladılar. Bu durum onları teşkilatlandırmaya yetmişti. Böylece Osmanlı içindeki Ermenilere sızmanın bir yolu da bulunmuştu. Artık 1844'den itibaren İstanbul Patrikhanesindeki âyinlerde Eçmiyazin Katolikos'unun adı anılmaya başlanmıştır. Yurdun her köşesinde çeşitli isimler altında Ermeni cemiyetleri kurulmaya başlandı. Van'da 1872'de "**Kurtuluş için Birlik**" ve 1882'de

"**Karahaç Cemiyetleri**" meydana getirildi. Hedef dış tahriklerle Ermenistan'ın kurulmasıydı.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin tasdiki ve Ermeni Meclisinin Kurulması, hiç gereği yokken şirket kurmalarına, dernek ve cemiyet meydana getirerek gizli faaliyette bulunmalarına, eli kalem tutan Ermenilerin Batılıların da yardımı ile durmadan aleyhte propagandaya başlamalarına sebep oldu. 1861 yılında 3. Napolyon'a mübalağalı şekilde Ermeni İstiklâline dair raporlar sunmaya başlayan Ermeniler, 1880 yılında Van'da Kurtuluş İçin Birlik ve Karahaç Cemiyetleri yanında **Araratlı Cemiyeti Kurtuluşu**'nu tamamlayarak beyannamesini yayınladılar. (45)

Aynı yıl içinde İngiltere'de Gladston Hükümeti'nin işbaşına gelmesi Türkiye'deki Ermeni mücadelesini dahada yoğun hale getirdi. Avam Kamarası'na elinde bir kitapla girip "Türklerin elinden bunu almadıktan sonra onları mağlup edemeyiz" diyerek, Kur'an-ı Kerimi yere çalan İngiliz Başbakanı Gladston, Rus Konsolosu Mayevski'nin ilgili eserinde de çok açık şekilde belirttiği gibi (46) Ermeni'yi isyana iten asıl rolü İngilizler oynamıştır. Fransızların yayınladığı Mavi Kitap'ta bu şekilde ifade vardır. (47)

Olaylar birbirini kovalarken 1876 yılı Birinci Meşrutiyetin ve teşekkül eden Millet meclisi de çeşitli ırk ve inançlara sahip kimselerden ibaret mozaikler sistemi tarzında meydana getirilmiştir. Sonraki ihtilâllere klavuzluk edecek birçok kimse mebus olarak bulunuyor ve açıkça fikirlerini ortaya koyuyordu. Bu sebeple II. Abdülhamid Han kısa bir süre

(45) Ermeniler Ağrı dağına Ararat derler. Ruslar da destek olur. Hatta Moskovada Toprak Kongresine giden Prof. Nazmi Oruç bu yüzden tartışmış ve kongreyi terketmiştir.

(46) Mayevski a.g.e.

(47) M. Combon, Mavi Kitap, s. 11-12

sonra Meclisi tatil etti.

Ardından her tarafta birden amansız mücadele içinde iken, Mithat Paşa ve kafadarlarının teşvikiyle Rusya ile girdiğimiz 1293 Savaşı (1878-1879) sonunda mağlubiyetimiz Rusları Ayastafanos dedikleri Yeşilköy'e kadar getirdi. Bundan endişelenen ve yağmadan payını kaçıracağından korkan İngiltere, 13 Temmuz 1878'de Londra Antlaşmasını tertip ettiyse de, II. Abdulhamit bunu tanımadı. İşte bu antlaşmanın 23' ve 61. maddelerine dayalı olarak birbiri ardına Van'a karanlık kişiler girmeye başladılar. Mayevski'nin ifadesine göre, çeteciler İran yoluyla Van'a girerken, Van İngiliz Konsolosu Williams'dan büyük çapta destek görüyorlardı.

1880 yıllarında Papaz Mıgırdıç Hirimyan Van'a gelerek Erek Dağı civarındaki Yedikilise köyünde bir mektep kurdu. Ve matbaa açarak gazete çıkarmaya başladı. Vando SP ve Eşhadank gazetelerinde II. Abdulhamit düşmanlığına, Çerkez ve Kürtleri koruyup Ermenileri mağdur ettiğine dair akla gelmez yazılar, şiirler, tiyatro eserleri, haberlar yazıldı. Hirimyan bu gazetelerle temasa geçmekle beraber Varak (Erek) Manastırında dini faaliyet etiketi altında Vas-puragan adlı gizli bir gazete daha çıkarıyor ve el altından durmadan dağıtıyor, böylece masum Ermenileri kıyama hazırlıyordu.

II. Abdülhamid'in Berlin Antlaşmasını tanımasına rağmen İngiliz Başbakanı Gladston Ermenilerle ilgili maddeleri üzerine basa basa ıslahat paravanası altında gündeme getirerek Ruslarla beraber bir memorandum verdiler. Bunun üzerine 30 Ekim 1880 tarihli Dışişleri Bakanlığı emriyle Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır'da Ermenilere bakan mahkemelerin bir Mareşal uhdesine verilmesi kabul edildi. İşte Ermenileri çığırından çıkaran ve şımar-

tan hususlardan biri de buydu.

Öte yandan Patrik Nerses 1877-1878 Savaşı sonunda Patrikhane namına Çar Grandük Nikolas'ı ziyaret ederek Doğudaki Ermenistan projesini sunuyordu. Halbuki Osmanlı Devletinin bir metbuu ve her söz gelişinde müteşekkiri idi. Maalesef Kiliseler bugün de masum değildir. Hertürlü rahatlık ve sükunet içinde hayatlarını idame ettiren Ermenileri koruma pozunda hareket eden Patrikhane ve Rusya, bu tarihten 57 sene evvel 1821 yılında Rum İsyanının baş planlayıcısı Patrik Gregoryus'un Sultan II. Mahmud'un emri ile Fener Patrikhanesinin orta kapısında asıldığını ve ibreti alem için göğsündeki vatan hainliği levhasıyla günlerce temaşa için halka gösterildiğini unutuyorlardı. İşte aynı duygularla hareket eden Mıgırdıç Hirimyan Van Ermenilerini müslümanlardan memnun olmaları sebebiyle gazete yazıları, konuşmaları ve kurdukları cemiyetlere iltifat etmediğini görünce taşkınlığını arttırarak bütün yurt sathına hareketini yaydı. O sıralarda Van Valisi olan Şeyh Hamit Paşa onun hareketlerini yakından takip ediyordu. Çizmeden yukarı çıktığını görünce Hirimyan ve onunla beraber Nataniyan, Karabet ve Kalçıyan Sahaki (48) Van'dan uzaklaştırıldı. Ardından 1886 yılında barut fıçısı haline getirilen Akdamar Kilisesinde hadise çıkarınca, Mirliva (Tüm General) Ramiz Paşa, Akdamar adasını kuşattı. Silah ve gizli evraklarıyla beraber Akdamar Katolikos Haçator öldürüldü. Hatta doğu bölgesine teftiş için II. Abdülhamid'in gönderdiği Şakir Paşa başkanlığındaki heyetin, Sultanın mabeyincisi Mehmet Kâmil Paşa'ya ilettikleri gizli şifrelerinde, Akdamar Manastırı Başrahibinin fesat kaynağı olduğu bildirili-

(48) İsimleri geçen her iki Ermeni dedem Şeyh Abdurrahman Gazi Baba'nın vakıf arazilerine Ermenileri teşvik ve tahrik edenlerden olup bu yüzden hapse atılmışlardır.

yordu. Şakir Paşa müteakip şifrelerinde de, Vangölü'nde birkaç vapur ve şilepe ihtiyaç duyulduğu ve Van için atlı tranvayın uygun olacağını iletliyordu.

Osmanlıyı yerlebir etmeyi hedef edinen dış güçler Van'dan atılan Hirimyan'ı adeta havada karpacasına Ermeni Patrikliğine getiriyorlardı. Fakat taşkınlığını burada da sürdüren Hirimyan devletin mücade ettiğı Ermeni Meclisindeki üye sayısını elliye indirerek bunları da kendi adamlarından tespit etmek suretiyle Osmanlı Devletine baş kaldırmayı plânliyordu. Devletin her kademesinde görev yapan Ermeni memurlar, çorbacılar, bankerler, sarraflar ve halk onun bu gidişini asla tasvip etmiyordu. Huzur içinde olduklarını dile getirip iltifat etmiyorlardı. Hirimyan bu defa hiddete başvurarak Ermeni Meclisinde kendine karşı gelenlere açıkça dayak attırıp yıldırma yoluna gidince Meclisleri karışıyor ve sık sık kavgalar görölüyordu. Bu yüzden Patriklikten istifa etmek zorunda kaldı.

Halkı teşkil eden Ermenileri devlete ve müslümanlara karşı ayağa kaldıramayınca bu kere Osmanlı toprakları dışında yuvalanarak silahlı terör örgütleri ve çeteleri kurma yolu seçilmiştir. 1886 yılında batılı devletlerin desteğı ile Kafkasyalı Nazarbeg ve karısı Maro tarafından İsviçre'de Hınçak (49) Cemiyetinin çekirdeğini oluşturan Sosyal Demokrat'ı kurdular. Hınçak'lar bir müddet sonra İstanbul, İzmir ve Halep'te şubeler açtılar. 1890'da Tiflis'de Troşak (50) ve daha sonra Traşnatsutyun (51) Cemiyeti'ni vücuda getirdiler. Taşnaksutyun Rus'ların

(49) Hınçak, "çan sesi" demektir. Nazarbeg, Ruslar Tutak ilçesini zaptettiğı sırada Rus ve Ermenilerden meydana gelen bir süvari livası ile İran'a yürümüştür.

(50) Troşak "bayrak" demektir. Aynı isimde gazeteleri de vardır.

(51) Taşnaksutyun, "birlik-ittihat" demektir. Aslında Ermeni İhtilal Derneğidir.

Nrotnovelets Teşkilatı'ndan ilham alınarak tesis edilmiş olup, kurucu Krisdapor Mikaelyan Rus gizli teşkilatlarında en tecrübeli ve faal elemandı. Siyasi bağımsızlık etiketi altında işe girişen cemiyetler Ermeni İhtilal Derneğı Birliğı anlamına gelen Taşnaksutyun'un Van'da Armenagen adlı bölge merkezini meydana getirdiler. Hertürlü zorbalığa bavurarak Ermenileri ihtilale başlatmak ana hedefleriydi. Zorla para topluyor, vermeyenleri derhal öldürüyorlardı. Bir yandan nara atıp, yol kesip adam öldürüyor öte yandan Türkiye'deki Ermenilerin boğazlandığını propaganda ediyorlardı. Kinlerle bilenen ihtilalciler hayvanları dahi yaşatmayıp talan ediyorlardı.

1890 yılında Patrik Hören Aşıkyan Bâbîâliye kafa tutunca II. Abdülhamid Han bütün Ermeni Kiliselerinin aranması emrini verdi. Neticede Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nin yıktırılan duvarının içinde orta çaplı bir orduya yetecek silâh bulundu. Bir sürü gizli evrak ve bomba ele geçti. 27 Mart 1894'de kiliseden çıkan Aşıkyan'ı bir Ermeni genç vurmak isterken yakalandı.

Hınçak mensupları dış ülkeleri yanlarına almak suretiyle istiklali gerçekleştirmekten yana idiler. Şiddet taraftarı değillerdi. Liderleri Avram Paşa olan Taşnaksutyunlar ise çok taşkındı. Ceza tatbiki için aralarında kur'a çeker (52) kim çıkarsa o şahıs cezalı kişiyi derhal öldürürdü. Aksi halde onu temizlerlerdi. Vurup, kırıp terör estiriyorlardı. Ermeniler bunların elinden illalah demişlerdi.

Eylül 1890'da Petersburg Üniversitesi öğrencisi Serkis Gogonyan komutasında 80-90 kişilik çete, Rus polisini ve Kağızman Rus Hudut Muhafızını atlatarak Türk topraklarına sızdı. Bunların yarısı üni-

(52) İbrahim Arvas, Tarihi Hakikatler, s. 8, Ankara 1964

versite öğrencileri idi. (53) Gözü dönmüş bu gençlerin kafaları o derece yıkanmıştı ki, yıkıp yakmaktan başka birşey tanımıyorlardı. Sonraları Van'dan 2. dönem milletvekilliliği yapacak olan Vahran Papazyan ilgili eserinde Taşnak için şöyle demektedir: *"Komitenin programı isyan yolu ile Türkiye Ermenistanı'na siyasi ve ekonomik özgürlük sağlamaktı. Komitenin 1892 yılında yapılan Genel kurulunda kararlaştırılan programın 8. maddesi, hükümet yöneticilerini ve hainleri terörize etmek, ikinci metodu ise, hükümet kuruluşlarını tahrip etmek ve yağmalamaktı."* (54)

Hadiseleri ve gelişmeleri saati saatine takip eden II. Abdülhamid, dış güçlerle işbirliği durumundaki cuntacı Ermeniler tarafından istenmeyen adam ilan edilerek hedef yoğunlaştırılıyordu. **"Piyer Kiyer Hatırasına"** isimli Aharonyan ve Çobanyan adlı iki Ermeni cuntacı yazar tarafından kaleme alınan eserde; Ermeni okullarında öğretmenlik yapan Piyer Kiyer göklere çıkarılırken II. Abdülhamid'e yobaz deniyordu. Bunu Fransızca olarak ve Fransız edebiyatçıları adına yazıyorlardı. Yersiz kin ve intikam hislerini yenemeyen insanlar, daha sonra ilim adamı ve tarihçi pozisyonundaki Albert Vandal'a Sultan Abdülhamid için **"Kızıl Sultan"** dedirtecekler ve bunu maalesef birçok tarihçimiz de olduğu gibi kapacaktı. Hatıralarında Piyer Kiyer'e yer veren Sultan Abdülhamid (55) onun Sason ve Zeytun isyanlarında başrolü oynadığı ve Ermeni okullarında ihtilalciliği öğrettiğini beyan etmektedir.

Artık planlanmış olduğu üzere hadiseler birbiri

(53) Mayevski, a.g.e.

(54) K.S. Papazian, Patriotizm Perverted, Boston, Baikar Press 1934

(55) Abdülhamid'in Hatıra Defteri, s. 14-15, Kervan Yayınları 1975 İstanbul. Bahsedilen Kitap bütün Ermeni okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur.

peşisıra zuhura gelmeye başladı. 1890 yılında Erzurum'da isyan çıkardılar. Yüzlerce ölü ve yaralı meydana geldi. Aynı yılın 1 Temmuz günü İstanbul Kumkapı'da nümayiş düzenlediler. 1892-1893'te Merzifon Derbent Karakolunu bastılar, Yozgat ve Osmancık Postalarının yolunu keserek sürücülerini öldürdüler. Kayseri'de isyan çıkardılar. Her defasında isyancılar yakalandığı halde İngiliz Büyükelçisinin araya girmesiyle bırakılınca soluğu dışarda alıyorlardı. Siirt Sason ile Muş arasındaki Derbent aşiretine saldırarak müslümanları hunharca öldürüp, gençleri diri diri yaktılar. 1894'de Diyarbakır'da 1895'de Bâbiâli'de ve Zeytun'da benzeri olaylar görüldü.

Bütün bunlara rağmen hiçbir devletin iskân etmediği ve bizim millet-i sadıka (sadık millet) diyecek bağrımıza bastığımız Ermenilere karşı 23 Temmuz 1895'de genel af ilan edildi. Fakat bunu da diplomatlar dejenere ettiler. Mayevski İngiliz, Fransız ve diğer devlet konsoloslarının bir yandan Ermenileri suça teşvik, öte yandan suçtan sonra aracı olup af ettirildiklerini kaydeder. Ermeni hakları ile ilgili tören yasak olduğundan, emir verdikleri Maksut Bey tören yapmadı diye Leon adlı birine paralı katil tutarak sokak ortasında iki Ermeni hamal tarafından Maksut Beyi feci şekilde öldürdüler. (56)

1892 yılında Zerrinoğlu Karabet, yanındaki çete ile Akdamar adasını basarak papazların kilisedeki cübbelerine varıncaya kadar soydu. Ve silahlı baskında kilise harabe haline geldi. Van'da en büyük kanlı baskın 1896 ve 1915'de meydana gelmişse de, 1890'dan 1915 yılına kadar hemen her beş yılda bir Ermeni hadisesi görülmüştür. İşte bu sebepten bugün sadece birkısım minaresi ayakta olan eski şehir-

(56) Mayevski, a.g.e.

deki Kızıl Camiye "**Esir Cami**" denmiştir. Çünkü Ermeni mahalleleri arasında kalan bu cami, ihtilâlcı hareketlerden sonra camiye gelenlere sık sık ateş açıldığına şahit olunmuştur.

İngilizler ve Ruslar rekabetlerinden dolayı 1 Haziran 1886 tarihinde meydana gelen Van İsyanının müsebbibi olarak birbirlerini suçlamaktadırlar. Van İngiliz Konsolosu (ki, anarşist hareketlerinden dolayı Sason'a sokulmadı) (57) kitabında, ele başlarının Rus tüfeklerine sahip olduğunu söylerken, Rus Generali Mayevski ise, İngiliz Konsolosu vasıtası ile Londra'dan gelen paralarla ateş taliminin yapıldığını kaydediyor. Her taraftan toplanan ihtilalciler Van'a gelerek teröre başlarlar. Zenginlerden para isterler. Papaz Bogos onların bu taşkınlıklarının fazla olduğunu söyleyince hemen katlederler. Sayıları 600 civarında olan asiler katliama girişiyorlar. Masum insanlar kana bulanırken Taşnaksutyum Merkez Komitesi 18 Şubat 1896 günlü beyannamelerinde Van'daki isyancılara hitapla; "**Şan ve şerefle**" çarpışmalarını söylüyordu. Peki kime karşı ve niçin? Halka karşı kıyamlarına rağmen Vanlı sakin ve uzlaştırıcı efendi durumunu korumasını bilmiştir. Mayevski Eylül 1895'te bir gurup çetecinin Türkiye'ye İran üzerinden girerken Boğazkesen köyü civarında Tokurlu aşiretince sarıldığını, bu ihtilalcilerin gafil avlanmamaları için köyden gelen 40 kişi ile onları kuzu çevirmeye davet ettiklerini belirtmektedir.

O sıralarda Van valisi Erzurumlu Somunoğullarından Nazım Paşa, Askeri Kumandan ise Şemsi

(57) Williams, İngiliz Mavi Kitabı, No:8

Meşhur bir söz vardır: "Şecaat arzederken merd-i Kıpti sirkatın söyler". Yani çingene kahramanlığından bahsederken içyüzünü ortaya koyar. İngiliz ve Fransızlar da hatayı, karşı tarafa atarken içyüzlerini ortaya koyuyordu.

Paşadır. 3 Haziran 1312 (1896) tarihli telgrafında vali, bir Ermeni heyetinin gelerek kendilerini emniyette hissetmediklerini bildirdiklerini, halbuki ortada nazik bir durumun bulunmadığını ifade ediyor. Telgrafa devamla gece yakalanan bir Ermeni kızının üzerinde gizli ve zararlı evraklar bulunması üzerine özel bir yerde tutulduğunu, (yanında annesi ve bir de papaz olduğu halde) buna kızan Ermenilerin bir su-bay ve bir neferi ağırca yaraladıklarını haber veriyordu. Uzun zamandan beri İran tarafından gelen silah ve cephane ile bunların hazırlandıkları fırınların açılmadığı ve bazı Ermeni pencerelerinin yarısına kadar mazgal haline getirildiğini ifade ediyordu. (58) Yerli halkın elinde değnek, kılıç, kaval ve önemsiz çakmaklı bazı tüfekler var. Sultan II. Abdülhamid buna mukabil şiddete başvurmayarak son derece dikkatli harekete ilişkin telgrafını gönderiyor.

Van'a teftiş için gönderilen Ferik (Tuğgeneral) Sadettin Paşa ise, ilgili raporunda (59) 3.6.1896 günkü olaylara temas ederek şehre yakın Hengevenk (Erek) mahallesinde Ermeni evlerinden geçen müslümanlara ateş açıldığını, karakollar kurarak Ermenilere nasihatlar ettiğini fakat ertesi günü Erek-Haçboğan-Tepebaşı arasındaki Ermeni evlerinde pencerelerinin kerpiçle örülmesi ve siperler kurulduğunu kaydetmektedir.

Takip eden günlerde daha önce her evde on-onbeş kişilik guruplar varken birdenbire mevcudatlarının elli kişiye yükseldiği, yüzlerce müslümanın öldürüldüğü görülmektedir. Aşiretlerin merkeze inmeleri sıkıca tenbih edilmiş ve nasihata devam edilmiştir. Yaz olduğu için Ermeniler bağlardadır,

(58) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, kısım: 36

(59) Faiz Demiroğlu, Van'da Ermeni Mezalimi, s. 20, Ankara 1985

bağlara girmek isteyen aşiretlerden 400 kişi Sadet-tin Paşa tarafından geri çevrilmiştir. Soğuk kanlı hareketle Ermenilere hareketlerini durdurmadıkları takdirde asker, halk ve aşiretlerin hücumu geçecekleri bildirilmesi üzerine bu defa konsoloslar devreye girerek bunların teslim olacaklarını ve 40 kişiden ibaret asıl liderlerinin İran'a gideceklerini söylemeleri üzerine nasihat ve telkinlerle olayların kısmen durdurulduğu görülse de, Nazım Paşanın 8.6.1896 tarihli telgrafında (60) Ermenilerin aldıkları yeni kuvvetlerine Rus elbisesi giydirecek meydana çıkardıkları ve Van'ın bir savaş meydanı haline getirildiği tespit edilmektedir. İki gün sonra müslümanlardan 324 şehit ve 255 yaralı Ermenilerden ise 356 ölü ve birçok yaralı meydana geldiği rapor haline getirilir.

16 Haziran'da 40 Ermeni eşkiyası Başkale tarafından kaçarken öldürülür. Fakat İran'dan çok sayıda Ermeni fedaisi gelmiştir. Kopanıs ve Yedikilise Manastırları teşkilat merkezleridir. Erek Dağı karargâhlarıdır. 650 asiden ancak ellisi yakalanmıştır. Van'daki Ermenilerden bir gurup valiliğe gelerek eşkiyaları saklamıyacaklarına söz veriyorlar.

Bu ayaklanmada Ermeniler Hafiziye caddesini Dere Kilisesi-Haçboğan tarafını tas tas üstüne bırakarak, aşiretler şehre indikleri halde mukabele etmeleri engellenmiştir. Çetecilerden 780 kişisi Hoşap-Başkale istikametinde ilerleyerek Merziki aşiretinden 150 kişiyi öldürmüş fakat askerlerimizin takip ettiğinden Der'den sonra İstistan adlı Ermeni köyüne sığınmışlardır. Bunların 286'sı Taşnak ve Hınçak komitesindendir. Elleri beş

(60) Faiz Demiroğlu, a.g.e, s. 27, Başbakanlık Arşivi Yıldız Evrakı kısmı. Van Ve Çevresinde Ermeni İsyanları, Yrd.Doç.Dr. Ergünöz Akçora, s. 178-180

ateşli ve üzerinde Taşnak yazılı mavzer, Sürmeli Barden, Martini Henri Tüfek ve Remington marka tabanca bulunmaktadır. Silahlarını saklayan bir kısım caniler ise, masum pozu vererek halkın içinde dolaşmaktadır. Van Valisinin telgrafından Haziran ayı ortalarına kadar Ermeni ayaklanmasında sadece Van merkezinde 878'i sivil ve 36'sı asker olmak üzere toplam 914 müslüman ölü ve yaralı meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ermenilerden ise 219 ölü ve 59 yaralı vardır. Hemen belirtmek icab ederki, Osmanlı askeri birçok arkadaşları öldürüldüğü ve yaralandığı halde kin ve intikam beslememiş aylardan beri maaş almadıkları halde yağmacılığa kalkışmamışlardır. Bunları Birleşmiş Milletler Askeri ile mukayese gerekir. Halbuki İran hudutboyu köylerine hücum etmiştir. Van'da açlık ve kıtlık hüküm sürmektedir. Devletin gönderdiği 1000 lira para ve tohumluğun yetmediği bilinen bir gerçektir. 21 Temmuz 1896 günü asiler Van'a vur-kaç taktiğini uyguladılar. Erek dağı eteklerinde mevzilendiler. Bu korkunç mezalim Amerika'da o sıralarda yayınlanmakta olan **Times** gazetesine hem tarih hem vaka itibariyle yanlış aksettiriliyordu. (61) Şehir yedi kilometrelik harabe haline gelmişti.

Ermeniler işbirlikçileri kanalı ile aşiret ağalarını kendilerine çok zulum yaptığı propagandasını yaymaya başladılar. Bu konuya temas eden Mayevski bütün yerli halkın Ermenileri koruduğunu, ağalardan bazılarının nüfuzu ve gayreti sayesinde Ermenilere müstesna bir muamele yaptıklarını kaydediyor ve Adilcevaz'da Haydaranlı ve Kör Hüseyin Paşa, Nor-duz'da Hacı Ağa, Karciganlardan Musa Bey, Gevaşlı Gulihan ve Telli Beyleri sayıyor. Şemdinli aşiret

(61) Times 14.6.1896 Ermeniler hücumu uğramış diye yansıtılıyor.

reisinin oğlunu havaya uçurduklarına rağmen sakin-diler.

1894 yılına kadar Rus, İngiliz ve Fransızlar tam desteklemelerine rağmen daha sonra onlara eskisi kadar yardım yapamayınca 14 Ağustos 1896'da Taş-nak Komitesinden 25 kişi İstanbul'da Osmanlı Ban-kası'nı işgal ederek Avrupalı devletler açıkça yar-dım etmez, Patrik Mıgırdıç İzmirliyan göreve iade edilmezse bankayı havaya uçuracaklarını bildirince Rusya'nın İstanbul Sefaret Baştercümanı M. Maxi-moff asilerle görüşmüş, teslim etmesi gereken İngil-tere'nin Büyükelçisi Sir Edgard Vincent'in yatında bir iki gün misafir ederek, bir Fransız vapuru ile Marsilya'ya göndermişti. (62)

Ermeni komitecileri 12-13 Eylül 1896'da yine Van'da isyan çıkararak Erek mahallesinde bir evi iş-galle oradan ateşe başlarlar. Hınçakların bu hareke-tine karşı çıkan Rus Konsolosluğunu 35 eşkiya sa-rınca askeri tabur onları dağıtır. Bu arada isyan ge-niş alana dağılmaktadır. Bunları Şemsi ve Sadettin Paşalar günlük raporlarla bildirmektedirler.

15 Eylül 1896'da ise 400 kişilik Hınçaklar Van'dan Iğdır üzerinden Rusya'ya çekilirken, haraç vermeyen ve kendi propagandalarına katılmayan köylerdeki Ermenilerle de çatışırlar. Ortalığı yakıp yıkarlar. Akdamar Katolikos Vekili ise Ermenilerin öldürüldüğünü yayıyordu bu ara.

1896 yılı Ermenilerin menfi propagandaları ile geçti. Ağalar Ermenileri yok ediyormuş. Ermeni köyleri sefalet içinde imiş. Mayevski bunları yalan-ladıktan sonra tam aksine Ermenilerin arasında ya-şayan müslümanlar adeta esir ve müslümanlar

(62) Mayevski a.g.e.

Mayevski'nin bu eserinin tercümesi Belediye Başkanlığımız ta-rafindan getirilmiş olup, yakında yayınlanacaktır.

arasındaki hristiyanların ise zengin ve rahat oldukla-rını yazıyor. 1897 Ağustos ayında Rus uyruklu 30 kişilik Karamaz Çetesi ansızın bastırılarak Van'da yakalanmıştır. Ecmiyazin Katolikosunun donattığı çeteciler bağlık kısmına saldırdı. Van'daki isyandan ve komitecilerin hareketinden sonra durumu bir neb-ze kavrayan Van'da iskân halindeki Ermeniler komi-tecileri Van'dan uzaklaştırınca, müslümanlarla ara-ları yeniden düzelmeye yüz tuttu. Mayevski Serop adında birinin Bitlis'te başlattığı ve kısa zamanda bıştırılan hareket dışında bir olay kaydetmiyor. 8 Ağustos 1897'de İran'dan gelen binlerce Ermeni, La-ziki aşiretine hücum etti. 200 kişi işkenceyle öldü-rüldü. Buna rağmen haçlı zihniyeti ortalığı yine ra-hat bırakmamıştır. Nitekim Hakkari Mutasarrıfı Mahmut Nurettin Bey 2.11.1899 tarihinde Yıldız Sarayı Katibi Kamil Beye gönderdiği resmi yazısın-da Çölemerik (Hakkari) ve civarında Amerikan Mis-yoneri Mister Guin'in gelişiyile Protestanlığın yayıl-maya başladığını ifade etmektedir. Din perdesi al-tında Ermenileri teşkilatlandırıp durmadan halkın üzerine salmışlardır.

Kısaca Van tarihini ve Ermenilerle izaha çalışır-ken çağlar itibariyle Van'ın nüfus ve idare şeklini ve Ermeni nüfusunu zikretmekte fayda vardır kanaatin-deyim.

1534 yılından 17. yüzyılın yarısına kadar San-cak olan Van, bu tarihten Tanzimat Fermanı İlanına kadar gelişmiş bir bölge vilayeti (Eyalet)dir. Bu ta-rihten itibaren on yıl müddetle Diyarbakır merkezi Kürdistan ismiyle vilayet yapılarak Van oraya bağlı sancak haline getirilir. 1848-1852 arası Hakkari ile birleşik vilayettir ve Vali bazen Van, bazen de Hak-kari'de oturmaktadır.

1602 yılında Adilcevaz, Muş ve Beyazıt (Doğu-

beyazıt) dahil Van'ın onüç sancağı vardır. (63) 1631 yılından itibaren Deriki (Gürpınar), Şervi, Müküs (Moks), Hoşab, Şıtak (Çatak), Keçan (Kesan), Elbak (Başkale), Morgedik (64), Kotur, İşkir (Eşyaker, Dereagzı), Erciş, Adilceviz, Bargiri (Muradiye) Van'ın Livaları (Sancakları)dır. Ayrıca Dokuzdağ Ekran Sancağı ve bir adet Şikak aşiretine verilen sancak vardır. (65)

Evliya çelebi 21 Sancak ve 700 köyü olduğunu kaydediyor. Kâtip Çelebi devam den asırlarda 1767 için Van'ın 13 sancağından, iç ve dış hisarlarının sağlamlığından bahseder. (66) 1873 (1289) Erzurum Salnamesi şehirde iki tabur asker, altı medrese, altı hristiyan mektebi yanında, yirmi iki camiye mukabil oniki kilisenin varlığından söz etmektedir. 2.6.1864'te kurulan Van Rüstiyesinde 1875'te 80 öğrenci okumaktadır. (67) Şemseddin Sami, Kamus-ul Alem eserinde Ermeni ve Amerikan Protestanlarına ait müteaddit mekteplerden bahsediyor. Van nüfusu- nu 61 bini müslüman olmak üzere 130 bin olarak veriyor. Aslında müslüman fazladır.

19. asrı sonlarına doğru yaklaşırken planlı olarak Ermeni okullarının arttığı görülmektedir. Van'a ait yegane salname olan neşrettiğimiz 1315 (1899) Salnamesi Van eyaletinin toplam nüfusunu 309 bin 120 olarak vermektedir. Bunun çoğu müslümandır. Vilayetde o sıralarda eğitim görülen üç Rüstiye

(63) Aynî Ali Efendi, Kânunname-i Ali Osman, çev. Hadiye Tuncer, s. 231. Şerafettin Turan, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu- nun İdari Taksimatı, Atatürk Üniversitesi Yayını, s. 201, Erzu- rum 1960

(64) Erciş Pay Köyüne bağlı bir iskân yeridir.

(65) İhanetleri halinde sancakbeyleri değiştirilmektedir.

(66) Kâtip Çelebi, Cihannüma, s. 411, H. 1145 tarih, İstanbul

(67) 1291 Diyarbakır Salnamesi. Bu dönem II. Abdülhamid devri olup çok sayıda okul açılmıştır.

93 talebe, ilkokullarda 134 talebe mevcut iken sade- ce Van merkezinde altı Ermeni okulunun bulundu- ğunu ve talebe mevcudunun 633 olduğunu, vilayetin tamamında ise, Ermeni okullarındaki öğrenci sayısı- nın 1428 olduğunu görüyoruz. 61 cami ve mescid yanında 110 manastır ve kilise vardır. Rus Konso- losu Mayevski'nin beyanına göre müslüman öğrenci- lerin Ermeni okullarında eğitimden geçirildikten sonra saliverilmeleri hedeflenmiştir. Merkezi Erme- ni okulları Hamparsun, Erek, Yedikilise, Sandukyan, Pozatiyan, Pirvastan'dır. Faiz Demiroğlu ise, 1899 yılı için bunlara ilaveten merkezde Hususiyan, Şuşi- yan, Amerikan Ermeni Okulları ve Elbak (Başka- le)de Nersisyan okullarını kaydederek öğrenci sayı- sını 1735 olarak vermektedir. (68)

Yerli halk için 186'te açılan Rüstiye'yi takiben 1907'de bugünkü Hayvan Sağlığı Şube Müdürlüğü civarında Mülkiye İdadisi'ni Sultan II. Abdülhamid Han kurdurmuştur. Maalesef 1948 yılına kadar Van'da lise açılmamış ve yörenin zeki çocukları Di- yarbakır ve Erzurum'a zor şartlar içinde gitmek zo- runda kalmışlardır.

Şemseddin Sami o dönemin ansiklopedisi mahi- yetinde olan Kamus-ul Alam eserinde Ermenilere ait 1899'da mevcut 12 okulda öğrenci sayısının 1700 oolarak zikreder. Bu durum Sultan Abdülhamid'in eğitim hürriyetini sağladığını ispat ediyor.

O dönemin vakalarını günışığına çıkaran en önemli eserlerinden birini vermiş olan ve kendisin- den sık sık bahsettiğimiz Van ve Erzurum Rus Kon- solosu Mayevski, 1895 yılında Musul'a geldikleri zaman buradaki müslüman halk ile Ermeniler arasın- daki ilişkilerin fevkalade güzel olduğunu ve aynı

(68) Faiz Demiroğlu, Van Gazetesi 2.3.1946

durumun Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde tespit edildiğini vurgulamaktadır. Komitecilerin sinsi hareket planlarına kadar bir ihtilaf varsa bunun Ermenilerin kendi mezhepleri ve bunların baskısıyla ancak kendi aralarında görüldüğünü, yerli halkın ve yönetimin buna karışmadığını dile getirmektedir. Biryandan Amerikan ve İngilizler protestanlığın yayılması bahanesiyle işi ele alırken, öteyandan Gregoryen ve Ortodoks Ermenileri bunlara karşı çıkmaktadır. İşte okullarının çoğuna rağmen başarı elde edememelerinin sebebi buradadır. Fitne saçarken aralarında birlik yoktur.

Van'ı kana boyayan ilk Ermeni kıyam hareketinden sonra meydana gelen bütün bu yürekler parçalayıcı vaziyete ve başvurulmuş hertürlü iftiraya rağmen Ermeni komitecilerinin vazgeçemedikleri ve Van'dan Kafkasya üzerinden ve İran üzerinden çekilen asilerin Rusya'da toplandığı görülmektedir. Böylece 1895-1897 yılları arasında komiteciler Rus Ordusunda hertürlü eğitim görmeye başlamışlardır. (69)

1897 yılından itibaren önceki yıllara nisbeten bir sessizlik hüküm sürmeye başlamışsa da, Ermenilerin bütün bütün illegal çalışmaya girdiği, teşkilatlandığı bir dönemdir. Komiteciler Rus ve diğer ülkelerde eğitilmekle beraber Doğu Anadolu ve Van'dan ilgilerini kesmemiş ve buldukları en küçük fırsattan istifadenin yolunu aramışlardır.

Esasen asıl hata daha öncede arzettiğimiz gibi Tanzimat döneminin esnek ve tutarsız politikasından kaynaklanmış, ardından gelen II. Abdülhamid Han işi ciddi olarak ele alınca bu taviz vermez politika onları telaşlandırmıştır. II. Abdülhamid Ermenilere

(69) Osman Karabıyık, Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü, İstanbul 1984, s. 94

destek veren dış ülkeleri de oyalama ve zaman zaman birbirine düşürme yollarını bulmuş, bu yüzden hertürlü tertibatlarına ve kanlı eylemlerine rağmen başarı elde edememişlerdir. Bunu yakinen bilen Abdülhamid, hatıralarında yaraya parmak basarak şöyle demektedir:

"Ermeni meselesi, Ermeniler meselesi değildir. Rahat bir yürekle söyleyebilirim ki, Ermeni kavmi Osmanlılığı en iyi benimsemiş, onu en iyi temsil etmiş bir kavimdir. Medeniyetimize hizmet etmişler, devletimizin bekasına çalışmışlar, hizmetleri ile ve sadakatları ile mümtaz Osmanlılar çıkarmışlardır. Ermenilerin bizden hiçbir şikayeti yoktu fakat Ruslar Bulgaristan üzerindeki emellerine ulaşınca, Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir parça daha koparmak için Ermenileri parmaklarına doladılar. Gönderdikleri ajanlarla, önce papazları, öğretmenleri ele geçirdiler, sonra da buldukları macera düşkünü Ermenileri bizim aleyhimize çevirdiler. Hiçbir kavim bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz. Bu sebeple Ermenilerin de tekbaşına uslu oturduklarını söylemek istemiyorum. Fakat tek başlarına hiçbir güçleri olmadığı için diğer kavimler gibi onlar da bir süre daha bekleyebilirlerdi." (70)

Dış ülkeler ve Ermeni gazeteleri bu dönemde yine boş durmadılar. Çeşitli yerlerde yayınladıkları mecmua, gazete, kitap, broşür ve benzeri araçlarla müslümanların ve Türklerin vahşetinden bahsettiler. Türkiye'deki Ermenilerin sıkıntı içinde olduklarını dile getirdiler. Mayevski'ye göre Ermeniler Türkler için her on senede bir ayağa kalkarak, kendilerini keşceklerini ilan ediyorlardı. Halbuki ne isyan oluyor

(70) Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Kervan Yayınları İstanbul 1975, s. 55

ne de Türklerin zulmü. "1900-1903 arasında Trabzon'da 30-40 jandarma olduğu halde hiçbir tehlike ve asayişsizlik olmuyordu. Bu durum Osmanlı Devlet idaresinin sağlamlığını, adaletini ve halkın itaat derecesini gösterir. Halbuki Kafkasya'da hertürlü tazyik ve şiddetli askeri idareye rağmen insanlar güpegündüz boğazlanıyordu." (71)

Bu yıllarda Van'da Mehmed Şemseddin Paşa, Şemsi Paşa, Ferik Münir Paşa, Tahir Paşa, Adilcevazlı Ali Bey ve Alırıza Paşayı vali olarak görüyoruz. Komitecilerin peşine düşen Adliyecisi Ali Bey, Çeteci Alev Başyan'ı Batum'da vurdu.

Rusyada eğitilmelerini müteakip Ermeni çeteciler Sason'a gizlice getirilip yerleştirildiler. Taşnak-sutyun Komitesi isyana karar verdiğinden dış ülkelerden aldıkları külliyetli miktarda silaha yığınak yaptılar. Rus silahları çetecilere İran yolu ile geliyordu. Böylece Sason'da ikinci isyanı 1903'te başlatarak kadın, çocuk demeden hunharca katlettiler. Türk askeri müdahale edince anarşistler İran'a kaçmışlardı. Hem vurup hem kaçan Ermeniler bunun ardından işbirlikçileri ile sanki Sason olaylarına tek yanlı olarak yörenin müslüman halkı sebep olmuş gibi zarar ziyanlarının ödenmesini imtiyazlar tanımasını istediler. II. Abdülhamid taviz tanımadı.

Bu arada bütün şer güçlere karşı amansız mücadele veren II. Abdülhamid'in muhaliflerinin dış güçler ve Mısır Hidivi'nin parası ile beslenen sayısız gazeteleri Ermeniler'den fazla veryansın etmektedir. Hatta Sultanın Adalet Nazırı yaptığı enişmelerinden Damat Mahmud Celâleddin Paşa usulsüz bir maden imtiyazını II. Abdülhamid kabul etmediği (72) için

(71) Mayevski, a.g.e.

(72) Yılmaz Öztuna, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, c. 12, s. 174

Jöntürkler sınıfına geçerek (73) bir müddet sonra hanımını dahi yanına almadan Brüksel'e kaçar. Muhafiflerin Pres lâkabını taktığı oğlu Sultan-zade Sabahaddin işi had noktasına getirerek 4-9 Subat 1902 tarihleri arasında Paris'te bir Jön-Türk Kongresi toplar. Ahrar-ı Osmaniye denilen bu kongrede üyelerin büyük çoğunluğu Ermeni, Rum ve Arnavut'lardan meydana gelmiştir. İşte vatan kurtaran aslan pozunda Pres Sabahaddin'in başkanlığındaki bu kongrede Ermenilere büyük tavizler vedestek veren "**Adem-i Merkeziyet**" adı altında her ırka mensup mahalli muhtariyetlerin kurulması ve Sultanın alaşağı edilmesi kabul edilmemiştir. Berlin Antlaşmasının 23 ve 61. maddelerinden daha tahripkâr olan bu mahutlara karşı son kuvvetini kadar II. Abdulhamid'in mücadeleye verdiğini görüyoruz. Hatta bunları baba şefkatiyle defalarca dâvet ederek batılların tuzağına düşmemelerini tenbih ederse de gözler dönmüştür.

Bu sırada Ermenilerin fırsat kollamalarına rağmen Van ve civarında nisbeten sakin bir hava yaşanmaktadır. Nitekim yalnız 1901'de Antranik Çetesi'nin Muş'da Surp Anakel Manastırı'nı karargâh haline getirmesinden başka bir olay görülmemektedir.

Rusya'da meydana gelen bir olay ve getirdiklerini de belirtmekte fayda vardır. Asrın başlarında Tiflis'i ziyaret eden Galitz, Hınçak Komitesince ağır yaralanınca fırsat kollayan Rusya, Ermenilerin yakasına iyice yapışmaya başlamış ve hızlı bir şekilde Ermenileri siyaset ve baskı ile Ruslaştırmaya koyulmuştur. Böylece bu baskıdan kaçan Ermeniler

(73) Jön-Türk, II. Abdülhamid muhaliflerine Fransızların verdikleri bir deyimdir. Jöntürklerin başı olan Prens Sabahaddin'in İttihatçılar zamanında yurda alınmayarak perişan vaziyete düştüğünü hemen kaydedelim. Zalim ittihatçı zihniyet ne kendine yar oldu ne de devlete...

Türkiye ve Amerika'ya akın ettiler. İşte bu sırada Doğu Anadolu'ya yığılmanın bir sebebidir budur.

Van Valisi Ali Rıza Bey'in döneminde Ermeni katliamları yer yer görülmektedir. Zira Ermeni ihtilalcilerinin hareketine son vermek için sistemli icraatta girişen ve hareketlere katılmayan bir kısım Ermenilerle iş birliğine girişen Ali Bey Batum'da öldürülünce Vali yardımcısı Ohaniş Efendi'nin kardeşi Gevaş Kaymakam Yardımcısı Armenak Efendi'yi de öldürdüler. Hareketlerine mani olan kişileri Ermeni-Türk demiyerek birer birer temizliyorlardı.

1905 yılına gelindiğinde Rusya Japonya ile giriştiği Port-Artur savaşında mağlup olunca içinde baş gösteren Gürcü ve Ermeni bağımsızlık hareketleri ile karışıklık başgöstermişti. Tehlikeyi sezen ve birkaç yıldır Ermenileri Ruslaştırma işlemine girişen Ruslar bu kere Ermeni ileri gelenlerini ve komitecilerini toplayarak onları kendi topraklarından uzaklaştırmak amacı ile Osmanlı toprakları üzerinde kuracağı "**Büyük Ermenistan**" ütopyasına inandırmaya girişmiş ve öte yandan komitelere hesapsız silâh tevziatına koyulmuştu. İşte o zamana kadar ihtilalcilerin defedilmesi suretiyle bertaraf edilen kıyamlara zemin hazırlamış oluyordu. Böylece Rus'lar Ermeni gailisini atacak hem de Kafkasya'daki Ermeni silah depolarını ortaya çıkaracaklardı. İşte bu cümleden olarak Türk ve Ermenilerin aralarını bozmaya sistemli olarak Kafkasya'da devam ettiler. Gözü dönmüş birkısım Komiteci ve Ermeni gençlerini Türkiye'ye sevkederken diğer yandan ikna olmayıp hareketlere girişmeyen Ermenileri de 1909 yılına kadar ezmeye başladılar.

Aynı yılın şubat ayında Taşnak Komitesinden David adında İhtilalci arkadaşları ile aralarında çıkan ihtilaf yüzünden jandarmaya gelerek teslim

olur ve planlanan bütün malumatı, silah depolarını ve ihtilal hazırlıklarını bildirir. Özellikle Erek Dağ'ının battısında Kopanis (Sarmaç) köyündeki Kilise ile bazı evlerdeki korkunç silah yığınağı ve gizli dökmün ele geçirildi. Birkaç gün sonra Haçboğan (Bu günkü Altaylı sokağı kavşağı) Çarşısı'nda dolaşan David Dacar adındaki 18 yaşındaki bir Ermeni genci vurularak öldürülünce aynı gün akşamı Sıhke ve Erek'de Ermenilerle müslümanlar arasında çarpışmalar başlar ama devriyeler ve gönüllüler tarafından bastırılır. (74)

Doğuda arzu ettiğini başaramayan dış mihrakların piyonu Ermeniler uzun zamandan beridir planlanan padişahı öldürme hadisesini 21 Temmuz 1905 günü Cuma selamlığından çıkarken selamlık arabasına sistemli şekilde yerleştirilen 148 kg lık saatli bombayı patlatarak ulaşmak istediler. Fakat iki dakikalık bir gecikme ile kin dolu oldukları padişah kurtuldu. Görülmeyen insanlık nümunesi olarak suikastçi Ermeni Belçika'lı Joris'i affeden II. Abdülhamid onu Avrupada en ileri ajan olarak kullandı. Bu hadiseyi hatıralarında dile getirirken II. Abdulhamid Han senelerce devletin nimetiyle hayatını sürdüren ve Büyük Şair diye ballandırılmaya çalışılan Tevfik Fikret'e çatarak "Hiçbir namuslu Ermeni pa-

(74) Faiz Demiroğlu, a.g.e, s. 55-56

Demiroğlu bu eserinde Müftüoğlu Sabri Beyin notlarına dayanarak tarihi gerçekleri indi mütalaalarla izaha girişmesi çok üzücüdür. Eserin 7. sayfasında geçen Şeyh Rifat Efendi, dedemin kardeşidir. Şeyh Abdurrahman Baba Vakfı arazilerine sık sık Ermenilerin müdahalesi pek tabii onu mahkemeler nezdinde mücadeleye sevk etmiştir. İstinaf Mahkemesi Reisi ile aralarında geçen münâşanın büyüyen Ermeni-Müslüman geçimsizliği şekline dönüştüğü doğru değildir. Mahkeme ermenileri haksız görerek hapsedmiştir. Ermenilerin gizli hesabı olan bağımsızlık çok önceden tertip edilmiştir.

dişahına kasteden eli bombalı ırkdaşına şanlı avcı diyecek kadar hayırsız olmamıştır" demektedir. (75)

İngilizlerin hainane hareketleri devam ederken petrol ismini getirmeden Hicaz ve Suriye halkının fakir ve susuzluğundan bahisle buralarda su kuyusu vurulmasına ve hibe olarak halka dağıtılmasına elçileri vasıtası ile izin istediler. Uyanık padişah teklifi reddettiği gibi mevcut kuyularını da kapattı. Zira İngilizleri çok iyi tanıyordu ve boynu eğik de değildi. Öte yandan Hicaz Demiryollarının ihalesi de Almanlara verilince iyice kahrolan İngilizler ta Yemenler de bula bula Şeyhleri ayağı kaldırmayı becerdi ve 1906 yılında Yemen İsyanları çıktı.

Dünyanın çeşitli ülkelerindeki gazeteler, Haçlı İttifakı ve yerli işbirlikçileri artık söylene söylene tek hedefi belirlemişlerdi: Padişah düşürülünce herşey hallolacak ve yurt sülman olacaktı. Durumu yakinen gören ve yaptığı çeşitli uyarılara rağmen gözü dönmüş mâhutlara yan çıkan yerli işbirlikçileri ikna etmek mümkün olmamıştı. Nitekim Tahsin Paşa'nın imzası ile Mâbeyn-i Hümayun'dan sadaret makamına gönderilen II. Abdülhamid'in bu sıralardaki muhtırası herşeyi gün ışığına çıkarmaktadır: "Fesat ve iğfal bu mertebeye vasıl olduktan sonra hakikatlerin ifade ve teslimi çok güçtür. Buna binaen alınacak tedbirler mâzi, hissiyat ve kanaatlerine istinat etmemeli, mevcut vaziyet gözönünde bulundurulmalıdır. " 31 Mart Vakası tertibi, Hareket Ordusunun Edirne'den hareketi ve Yıldız yağması sonunda II. Meşrutiyetin ilânı ve padişahın hal'ine memur edilen Yahudi, Ermeni üyelerle kapanan acıklı bir devir...

(75) Abdülhamid'in Hatıra Defteri, s. 90, İstanbul 1975. Tevfik Fikret bombayı koyan Ermeniye şiirinde "şanlı avcı" demişti.

IV. İttihatçılar Zamanında Van ve Ermeniler

Öylesine kulaklar doyumlu hale getirilmişti ki İkinci Meşrutiyet idaresi hertürlü kalkınmayı sağlayacak içte ve dışta huzur temin edilecekti. Zira Hürriyet ilan edilmişti. Sultan Hamid'in istibdadından kurtulunmuştu. Halbuki ipler başkalarının elindeydi. Kinler bilendiği, değerler tersine çevrildiği için gözler gerçeği görmüyor. Bir kere İttihatçılar Hürriyet-Adalet-Müsavat halinde dillere pelesenk ettikleri değerleri anlayacak ve kavrayacak tecrübe, tahsil ve ferasete sahip değillerdi. Mevcut toprakları sağlam olarak elde tutmak gerekirken imtiyaz verilmiş yerleri geri alırsak sakat düşüncesi ile bütün eyaletlerden olur olmaz mebus çıkardılar. Bosna-Hersek'in yerini, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu aldı. Bulgaristan'a istiklal tanıyarak kanayan bir yara haline getirdiler. Girit'i her an yutulacak lokma haline soktular. Yıllarca milletin çarpıştığı islam düşmanı kavimlere mensup çete reisleri ve hainleri affederek sarmaş dolaş oldular. Silah zoru ile kazandıkları seçimler sonunda başa geldilerse de 275 milletvekilinin sadece 140 tanesi Türk'tü. 48 hristiyan mebusların 12 tanesi Ermeni idi ve yıllarca memleketin dört yanında ihtilal çıkartan çete reislerinden teşekkül ediyordu. Birinci Meşrutiyette atılan nifak tohumları daha bariz şekilde görülüyordu.

Namık Kemal'in ifadesiyle:

*"Ne efsunkâr imişsin âh ey didarı hürriyet
Esiri aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten"*

İşte bu şekilde hürriyet sarhoşluğu içinde üretimi terk ederek hazır yemeye alıştıran millet kendi düşmanlarının eline terk ediliyordu. Bütün illere ittihatçılar tamimler göndererek, -canlı şahitler bölümünde görüleceği üzere- müftülerle papazları elele vererek kardeşlik ilan ederken sanki âsilere de yeşil ışık yakıyorlardı. Halbuki ferasetle hareket edip Sultan Abdülhamid düşmanı dahi olsalar millet düşmanları ile elele hareket edilmemeliydi. O kadar kinle dolmuşlardı ki, II. Abdülhamid'in her yaptığına tam zıddını yapmakla kurtuluşa varacaklarını tahayyül ediyorlardı. Tersaneyi kapattılar. II. Abdülhamid devrinde bir Topçu Yüzbaşı tarafından teşvik ve armağanla **mantilli top** yapılmıştı. İttihatçılar ise Tophaneyi tamamen kapattılar. Frenk ruhu ve frenk terbiyesi her şeyde aldı yürüdü. Akıl hocaları masonlardı. Tanzimatla atılan temelleri, her müessesede menfi yönlerden kök saldı. İttihatt-Ermeni işbirliği bütün açıklığı ile görülüyordu. Şehzadebaşı Şark Tiyatrosunda **"Ermeni Şehitleri Menfaatine"** diye **"Vartan"** piyesi oynanıyor, kızıl Ermeni kartları takmış genç kızlar para topluyorlardı. Doğuda Ermenistan fikri açıkça meydana getirilirken, İstanbul'da **"Ermenistan Hatırasına"** isimli sigara kağıdı imal ederek iç kabına şöyle yazdırılıyordu: **"Bedbaht milletimizin timsali bu sigara kağıdını almaya vatani vazifesinden dolayı her şahıs borçludur"** (76) II. Sultan Abdülhamid hatıralarında İttihatların bütün memleketleri gezip dolaştıkları halde kendisinin dört duvarın arasında gördüklerini, on-

(76) Mayevski, a.g.e.

ların bir türlü göremediklerini acı acı ifade eder.

İkinci Meşrutiyet sarhoşuluğundan istifade ile Ermeniler el altından Doğuda silâh ve bomba tedarik ve yağmasına başladılar. Hınçak Reisi Sebuğülyan **"Angah Hayas'dan (Müstakil Ermenistan)"** gazetesinde **"Türklerin ilgisizliğinden istifade ederek halkı silahlandırmaya karar verdik. Merkezlerde silah mağazaları açmayı yarı fiyatla ve bedava silah dağıtmayı kararlaştırdık. Fakat iltihat ve Terakki Cemiyeti farkına vararak silah ithalini yasakladı. Biz de başka tedbirlere başvurduk"** demektedir. Hınçak Komitesinin bayrak ve flamalarla süslü fotoğraflarının yer aldığı levhayı bütün Doğu vilayetlerinde dağıttılar. Taşnak Bayrağı ve Ermenistan'ı kurtarmaya gelen Taşnak Komitecileri temasını levha ve yazılarda işlediler.

Bildirilerini İttihatçıların müsamahası ile en küçük köye kadar gönderen Ermeni çeteciler **"Müdaf-i Şahsiye için Talimat"** diye 64 sayfalık Toman adlı Kafkas Ermeni Komitesinin bastırdığı ve yapılacak hücumun esaslarını içine alan ölüm fermanlarını dağıtıyorlardı. Komiteci Ermeniler tabiatıyla durumdan çok memnundular. Nitekim Taşnaksutun Komitesi raporunda II. Abdülhamid yere batırılırken ittihatçılara **"Gerçek kardeşlerimiz"** diyor ve yardım çağrısında bulunuyorlardı. (77)

Öte yandan Türkiye'deki Ermenileri her fırsatta ayaklandırmaya yardımcı olan Rusya Türkiye'deki haklardan kendilerine de tanınmasını isteyen Bakü

(77) Abdullah Yaman, Ermeni Meselesi s. 103

Meşhur İttihatçılardan olup, dönüş yapan Rıza Tevfik ne güzel söylüyor: "Padişah hem zalim, hem deli dedik

ihtilale kıyam etmeli dedik

Şeytan ne dediyse biz 'beli' dedik

Çalıştık fitnenin ihtibahına

ve Kafkasya Ermenilerinin yukarıda bahsettiğimiz kendi fikrinden dolayı bütün haklarını reddettiği gibi 148 köyü yakıp yıkmış ve Tiflis'de toplanan 3000 Ermeni'yi Sibirya'ya sürerek yok etmiştir . İşte İttihatçılar kraldan fazla kralcı geçinerek, Çarlığı yerle bir etmek için gerek hükümet ve gerekse mensupları gazeteler kanalı ile şiddetle veryansın ettiler. Halbuki kendileri himmete muhtaç durumda idiler. Rusya'da büyük çapta tevkifler, işkence ve sürgün Aralık 1908'de Tiflis'de başlayınca, Jöntürklerin açtıkları kucaklara sığınan Ermeniler akın akın Türkiye'ye dolmaya başladılar. Gelmekle de kalmadılar. Bunların çete başlarını da millet vekili yaptılar. Karakin Pastırmacıyan'ı Rusya'da hapiste iken kurtarıp Erzurum mebusu yaptılar. Sonradan Karakin Rusya'ya giderken Ermeni Gönüllü Taburlar Komutanı olacaktı. (78) İşte çetecilerden biri de Vahan Papazyan olup Van'daki katliamı planlayacaktır. Bu da II. Meşrutiyette Van Mebusudur.

Böylece Ermeni Patriği İzmirliyan'ın başaramadığını İttihatçılar başardılar. Zira Temmuz 1909'da Petersburg'a giden İzmirliyan Çar'dan Ermenilerin affını istedi ve söz aldı ise de, tam aksine hapsedilme daha da arttı.

İttihatçı cuntacılarından Cemal Paşa hatıralarında 1908 Ağustos ayında Taşnak Komitesinden Malumyan ve Şerikyan'la görüşme yaptığını ve açıkça faaliyet gösterebileceklerini beyan ederken, Cemal Paşa Piskopos Muşeg'in planlayarak dört gün devam ettirdiği Adana kıyamında 30 müslümanı idam ettirdiğini ve bunların eski ve zengin ailelere mensup gençler olduğunu sıkılmadan yazmaktadır. "Mürteci" kelimesini de muhalif manasına ilk defa kul-

(78) Abdullah Yaman a.g.e. s. 101

lanan ve kötü particiliği başlatan İttihatçılardır.

Ermenilerin ezildiğini her fırsatta belirten gazeteciler, o acıklı Balkan Harbi (1912) günlerimizde Ermenileri ordudan kaçmaya teşvik ettiler. Şimdi de onların mirasçıları bazı sorumsuz basın fitne kopartıyor. Hatta kıyasıya yokluklar içerisinde çarpıştığımız Balkanlarda Ermeni çete reisi Antranik intikam çetesi ile Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da fırsattan istifade kadın ve çocuklara baskınlar düzenleyip vicdansızca kesiyordu. İşte bu sırada Van'ın Gevaş ilçesinin Pendekanis (Dokuzağaç) köyünde parasına tamaen Kör Miko adlı dilenci'yi öldüren iki Ermeni, bunun katilinin müslümanlar olduğunu gazetelerde yaymaya başladılar. Bunu fırsat bilerek hayatlarının tehlikede olduğunu ve Doğu vilayetleri için reform yapılmasını, Rus ve İngiliz sefirleri kanalı ile ileri sürmeye başladılar. Hainlikte her yola başvurdular.

İşte Meşrutiyet dönemi İttihatçıları II. Abdülhamid devrinde birbirine düşürülen ve araları açılarak birlik olup karşı çıkmaları önlenen hristiyan dünyasını gaflet ve beceriksizlikle bir araya getirdi. Ayrılan kiliseler birleştirildi. Taşnak, Sağan, Hınçak, Ramgaver, Veranasniyel komiteleri Patrikhane ile uyum ve anlaşma içine girerek ihanetlerini gizlice planlamaya koyuldular.

Kendileri vagon ticareti yapan İttihatçılar Akdamar Adası'ndaki geliri ve değerli eşyalarının bu dönemde çalınmasına da tavizleri nedeniyle karışmadılar. Van'daki bütün komite hareketlerinin fikir babalığını Rus Konsolosu yapıyordu. Halbuki aynı yıllarda Rusya'ya hiçbir Ermeni komitacı ve hatta Papaz giremezdi. Çar yasaklamıştı. Seferberliğin ilânına kadar her fırsatı değerlendirip hazırlık yaptılar. İkinci Meşrutiyet'e yaklaşan yıllarda İran'da

üslenip bölgedeki çirkin emellerini geçekleştirmek isteyen Rusya umulmadık bir manıyla karşılaştı. 1907 İran ihtilali baş gösterince sadece Tebriz'de bir askeri birlik bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. İran ihtilali, İran Şahı'nın babası Şah Rıza Pehlevi'nin tanklarının meclisin etrafını kuşatarak idareyi ele aldığı bir harekettir. Sonradan Amerikan Jandar-malığı da fayda vermedi.

İttihatçıların hareketi II. Meşrutiyet, Van'a ayrıca bir darbe indirmiştir denebilir. 1877 yılında Kafkasya'nın Şusta şehrinde doğan Taşnak Komitesinin en hunhar idarecilerinden Aram Manukyan etrafı kana bulayarak dehşet salmışken, çetesi ile birlikte kısıklıvrak Meşrutiyetten az önce yakalanır. İbret-ı âlem için özel yerlere darağacı konmuş ve tam ipe çekilecekleri sırada II. Meşrutiyet'in ilanı haberi gelerek, Ermeniler Türklerle kardeş ilan edilince onları kordon altına alan muhafız birliğine hücum eden Ermeniler, ipe asılanları zorla kurtardılar. Çünkü hadiselerin hepsi tertipti. Van'da yeraltı lağımları kazdırarak gizli teşkilatı kurmaya başlayan Aram Manukyan, bu hareketten sonra bir yandan Ermeni Mektebinde öğretmenlik, öte yandan Akdamar ve çevresi kütüphanelerinin Genel Müdürü oldu. Olmayan gizli yayınları da bu sıralarda çocukların beyinlerine soktu. Daha sonra aynı Aram'ı Van isyancılarının başında göreceğiz. Rusların Van'a girişlerinde de Aram Vali yapılmıştır. (79) Halbuki o gün vali yaptıkları Aram'ı daha önceleri Rusya'da karışıklık çıkarıyor diye idama mahkum etmişlerdi. Onun için Batının oyununa gelinmemelidir.

Aram Manukyan öğretmenliğe ve kütüphane işlerine başlayınca Akdamar'daki Ruhban Mektebini

(79) Tan Gazetesi, Paris 13 Ağustos 1915 nüshası.

kısa zamanda kapattı ve mensuplarından bir kısmını köylere öğretmen olarak gönderdi. Ruhbanlıkla alakası olmayan bir teröristi adada Katolikos Vekili seçtirdi. Yanına da Danyel adında Armişe'de okumuş komiteci Ermeni Papazı müşavir seçtirdi. Böylece kilise ile müştereken Aram, ışhan, Yeznik, Vartabet, Danyel, Rafael (güya müfettiş) Serkis, Vartan (Karçıkanlı), Veramyas ve Papazyas, Van Taşnaksutyun komitesini bizzat idare ettiler. Köyleri silahlandırmaya başladılar. İran yolu ile Rus mosik, verendil, mavzer, gro mavzeri, beylik tüfekleri ve manliker tabancaları soktular. Köyleri komita, okul, silah muhafaza adında bir kısım vergilere tabi tuttular. Silahlanmaktan kaçınanları kovmaya ve öldürmeye kadar gittiler.

Erzurumlu Antranik, Muşlu Symbat ve Vanlı Hamazasp kumandasındaki Ermeni intikam Taburları teşkil ettirerek gönüllü yazmaya başladılar. Taburların herbirinin 300-400 askeri olduğu kaydedilmektedir. 1910 yılında Kafkasya'da basılan gizli bir vesikada Van'da toplanıp taarruz edecekleri ifade edilmektedir. Asker olmayanlar da telgraf hatlarını kesecek, ordu ikmal ve iâse kollarını vuracak, hükümet kuvvetleri ve halka hücum edeceklerdi. Bu münasebetle Hoy ve Dilman'da Ermeni gençlere askeri eğitim merkezleri tertip ederek talime başlattılar.

Bu karmakarışık dönemde ibretli olaylardan birisi de İttihat cuntası içinde en tahsillileri olan Cemal Paşa'nın **sultanlığı** için yapılan teşebbüstür. 1917 Rus ihtilali sonrası E.E.Adamof idaresinde çalışan ve Rus hariciye gizli dosyalarını inceleyen heyetin meydana çıkardığına göre, Rusya'nın Bükreş Elçisi S.A.Poklefski Ermenileri koruduğundan bahisle Cemal Paşa'nın **"sultanlığını"** bir telgrafla Rus Hariciye Nezaretine teklif etmiştir. (81)

Ermeniler Balkan Komitacıları ile de dirsek teması halindedirler. 1902 Makedonya isyanı ile birlikte, bir de bunun yanında Ermeni gaillesi açarak her iki meseleyi birden Avrupa devletlerine hallettirmek istemişlerdir. Pro Armenia gazetesinde şöyle yazıyorlardı: "*Avrupa müdahale imkanlarını resmen kullanmazsa Ermeni ihtilalcileri de kendilerini vatan meselesi hariç boşuna harcatmak istemezler.*" (82)

Balkan Savaşları sırasında Edirne'yi savunan Şükrü Paşa'nın merhum tarihçi İsmail Hâmi Danişmend'e anlattıkları da çok gariptir: Gönüllü nefer yazılıp Edirne'ye gelen Talat Bey askerler arasına fesat yaymış, Balkanların kendi vatanları olmadığından bahisle çarpışmamayı teşvik etmişti. Buna dayanmayan Şükrü Paşa onu bizzat çağırıp kovmuş ve uzaklaştırmıştır. O gittikten sonra İttihatçılardan Bahattin Şakir aynı fesada devam etmiş, hatta Şelimiye Camisinin düşmana teslim olması için dinamit atarak havaya uçurmayı teklif etmiştir. (83)

Hatalı politikalar, bütün amacı Avrupalı garantisi altında muhtariyete gitmek olan Ermeni Cuntacıları yola getirmede. Balkan Savaşlarını takip eden yıllarda Van bölgesinde daha önce hükümette görev alan birçok Ermeninin, komitecilerin etkisi ile görevden uzaklaştığı ve bütün hızları ile halkla Ermeniler arasında kin ve nefret tohumları ekmekte oldukları görülür. Ermeni mahallelerinde sabahlara kadar silah atmaları sukunet isteyen Ermeni esnafı bıktırmıştı ama seslerini de çıkarmıyor ve gerçeği haykırıyorlardı. Ermeni halkın sırtından geçinen asiller mebus olmaları bir yana çeşitli taahhüt işlerine

(81) Osman Karabıyık, a.g.e. s. 105

(82) Pro Armenia Gazetesi, 1903 sayı: 66 ve Mayevski a.g.e.

(83) İsmail Hâmi Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi ve Osman Karabıyık, a.g.e. s. 104

de girerek dolgun para kazandılar. Olan aziz ülkeye oldu.

28 Haziran 1914'de Avrupa'da başlayan Birinci Cihan Savaşı'nda ittifak Terakki Hükümeti, Almanlarla birlikte resmen harbe girdiğini önce açıklamakla beraber, 2 Ağustos'da seferberlik ilan etti. Goben ve Breslau adlarındaki Alman savaş gemilerinin boğazdan girişlerini, müteakipde 13 Ağustos'ta padişah iradesi ile harbe girdik. Bu kritik günlerimizde Maraş'ın kuzey batısındaki Zeytun bölgesinde müstakil Ermeni Alayı kurmak isteyen Ermenilere izin verilmeyince dağa çıktılar. Ermenilerle Rusların birlikte hareketleri devam etmektedir. 3. Ordu Kumandanlığının bildirdiğine göre (84) Rus Generallerinden Loris Melikof'un oğlu Van'a gelir ve Ermeniler Osmanlı toprakları üzerinde müstakil Ermenistan için onu ikna etmeye çalışır. Hatta müslüman halktan çok memnun olan Ermenileri tahrik için bizim köylülerimizin kıyafetine sokulan Ermeniler gönderilir. Tahran Büyükelçimizin bildirdiğine göre de (85) Ruslar İran ve Kafkasya'daki Ermenilere silah dağıtmış ve Mako civarında 12000 piyade, 1200 süvari ve 124 top'dan müteşekkil yığınak yapmış olup, Ermenilerle temas halindedir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de gizli şifresinde; (86) Rusyadan gelen ve mahalli Ermenilerden ibaret 800 kişilik isyancı çetesinin Batum'dan Artvin'e geçip karşılıklı çıkardıkları ve yığınak yaptıklarını kaydetmektedir.

Bu sıralarda Van Mebusu Vahan Papazyan ile Viremyan Erzurum'a gelerek Taşnak delegeleri ile

(84) 3. Ordu Kumandanlığını 6.7. 1330 (1912) tarih ve 391 numaralı gizli yazısı.

(85) Başkumandanlık vekaleti 24 Ağustos 1930 tarih ve 440 numaralı şifre.

(86) Cemal Azmi Beyin 25 Eylül 1330 tarihli şifresi.

gizli bir kongre yapar ve harbin ilanı halinde müslüman hanelerinden silah toplanarak Ermenilere dağıtılması, Rusların dağıtacağı silahların zaman ve güzergâhı, ordudan firar eden 6000 Ermeninin Ruslar tarafından Kağızman'da toplanıp silahlandırılarak bir kısmının İran Azerbaycan'ına gönderilmesi, ayrıca kaçaklardan bazılarının da Oltu, Kars-Sarıkaymış, Trabzon ve Iğdır'da çete haline getirilmesi ve Osmanlı Ordusu hakkında Rus Ordusuna bilgi ulaştırma durumları görüşülüyor. (87) Ermeni komitecileri Antranik, Ersan, Aram yanında Erciş'de eczacılık yapmakta olan Rupen Mıgırdiçyan'ın da adı geçmektedir.

Rusya 2 Kasım 1914 de resmen Osmanlıya savaş ilan edince, Ermenilere bekledikleri gün doğmuştu. İhtilalcı Taşnaksutyun Komitesi Temmuz 1914'de Ermenistan'da ve savaştan az önce de Erzurum'daki zikrettiğimiz kongrelerinde bütün tertibatları almıştı. Ermeni cenneti kurulacaktı.

1814 Şubat ayı içinde Van'ın Tımar (Gedikbulak) nahiyesinde koyun sayımı bahanesiyle 1000 kişiye yakın Ermeni ayağa kalktı. Nabat (Çomaklı) köyünde Jandarma birliğine ateş açarak Yüzbaşı Süleyman Efendi'yi öldürdüler. 13 yaşa kadar zorla komiteye kaydettirilen Ermeni gençleri akın akın belli yerlere toplatılmaya başlandı.

Bakü'da yayınlanan Arave Gazetesi 11.9.1914 tarihli nüshasında harbin başlaması ile Ermenilere nice zamandır bekledikleri fırsatın doğduğunu ve Osmanlının çökmesini çabuklaştırmalarını istemektedir. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, bu gazeteyi Ermeni hareketinin tertipçilerinden Erzurum Mebusu

(87) Osmanlı Ordusu Humayunu Başkumandanlığı Vekaleti I. şb. şifresi.

Varteks Serengülyan'a göstermiş ve güya dikkatini çekmişti.

Haçlı zihniyetinin müslümanı ve Türkü yoketme planının gündeme konulduğu o hazin günlerimizde, bir yandan devamlı Ermeni karışıklıkları ile uğraşırken öte yandan Ekim 1914'de Kolordu'ya bağlı 3. Tümen'in Van'dan Erzurum'a hareket etmesine halk şahit oluyordu. Vali Cevdet Bey hükümeti müteaddid defalar ikaz etmesine rağmen sözünü dinletememiştir. Gerekçe Rusların yığınağına karşı ihtiyati tedbir olarak zikredilmiş ve ardından Muş ve Elazığ'daki tümenler de yola çıkarılmıştır. Cevdet Paşa gücünün son noktasına kadar tümen sevkini ve Van'ın güçsüz bırakılması üzerinde çok durmuştur. Tümen çıkarken Başkale'den bir Jandarma Taburu Van'a gelmişse de hunhar Ermeni ve Ruslara karşı gereği kadar mukavemet gösterememiştir. (88) Müslümanlardan iki sınıf birden askere alınmış, Tanzimattan önce asker olamayan Ermenilerin ordudan kaçarak Rus ordularına katılması veya müslümanları iki ateş arasında bırakması durumu oldukça güçleştirmiştir.

25 Kasım 1914'te Ruslar Özalp-Kotur'un güneyinde Türkiye'ye girerken yanlarına 2. Ermeni Gönüllü intikam Alayını da almışlardı. Bunun başında da yıllarca Ağrı ve Van taraflarında silahsız köylülerini kırıp soyan Iğdırlı Dro vardı. Ruslar Hanik'de aşiret kuvvetlerini bozunca Van'ın savunması Jandarma fırkasına kaldı. Bir hafta sonra Rus Başkale üzerinden de girince çok çetin kış şartlarında Çuh Gedigi ve Memedik Boğazı tutulmaya başlandı. (89) Van'da şehrin ihtiyat kuvvetlerinden mühim bir

(88) Hikmet Ilgaz, Şark Yıldızı, c. 2 ş. 41

kısmı da maalesef Saray'a gönderilince şehir büsbütün desteksiz kaldı. Durumu Ermenilerin bilmemesi için idare, gereken tedbiri aldı. Ama karşı taraf haindi. 14 Aralık'ta Memedik püskürtülünce Ruslar Kotur'a kadar çekildiler. Ocak 1915 ortalarına kadar Rusları Hoy'a kadar kovaladık. 21 Aralık'ta başlayan kuzeyde Sarıkamış Muharebeleri bütün dehşetiyle devam ederek Dilman'a doğru kuvvetlerimiz ilerledi. Sokak savaşları şeklinde görülen çarpışmalar sırasında askerimiz aç ve çıplaktı. Korkunç kış altında Allahuekber dağlarında Enver Paşa'nın komutasında 20 bin askerimiz tuz gibi eridi. Rus tarihçileri Maslovsky ve Larser, neferlerimizin donmuş durumda bile son kurşunlarını attıklarını yazar. Başkumandan Enver Paşa hem topografik durumdan hem de askeri tecrübeden yoksundur. Kimseye de danışmaz. Mesafeler haritadan yanlış ölçülmektedir. Er sayısı bin kişi olan Kafkas taburlarının her birinde 5-6 asker kalmıştır.

Jandarma birlikleri 12 Ocak 1915'de Rusları Hoy'a kadar kovalamakla beraber erzakları sıfırı tükettiği gibi atacak tek fişekleri bile kalmamıştı. İşte bu sırada Van'dan 12-17 yaşları arasında 120 çocukla 2 öğretmen, 18 jandarma eri ile birlikte o zaman yol olmadığından Hoy'a kadar bir haftalık mesafe süren dağdan yola çıkarılarak askere mermi gönderilmişti. Çocuk başına 1000 fişek ve 15 yaşından büyüklere de silah verilmişti. Çocuklar 21 Ocak 1915'te cephe sırtlarında tümene varmıştı. Fakat dönüşte Çuh (Gedikbaşı köyü) gediğinde tipiyeye tutulmuşlardı. Çocuklardan bütün gayretlere

(89) Özalp-Saray Bölük Komutanı Kâzım Özalp 3. Orduya çektiği 29.11.1914 tarihli şifreli telgrafında Rusların dire, top ve makineli tüfeklerle saldırdığını, Hoşab (Güzelsu) tarafına çekileceğini bildirmektedir.

rağmen 40 tanesi ve 8 jandarma kurtarılabilmıştır. Şubat'ın üçünde Van'a perişan bir durumda ulaşan çocukların tedavisinde doktor Refik Beyin yanında Ermeni doktor Maltızyan'ın gayretleri olduğu ifade edilmektedir. Maltızyan ortodoks olduğu için diğer Ermeniler sevmezlerdi.

Aralık ayının sonlarında Ruslar 7. ve 8. Avcı Alayları ile iki Kazak Alayı ve bataryadan ibaret kuvvetleri ile Hoy'u savunarak jandarma fırkasını geri çevirmişler. 3 Şubat'ta ise kuvvetlerimiz üstün gelmiştir. Hınçak Komitesi kurucusu Nazarbekof kumandasında bulunan Rus kuvvetleri daha sonra takviye alarak 26 Mart 1915'te Van Jandarma fırkasına 7 taburluk (6750 erlik) kuvvet halinde taarruza geçince, birliğimiz geri çekilmiştir. Ruslar 10 Mart'ta Dilman'a girdiler.

Van'ın kuzey doğusunda Beyazıt bölgesinde bir Kazak alayı ve Ermeni taburu ilerleyerek 7 Mart'ta Muradiye'ye hücum edince orada bulunan İhtiyat Süvari Alayınca geri çevrilmişlerdir. Daha sonra kuzeyde 9 ve 2. Kolordu cephelerinde başlayan Tortum muharebelerini fırsat bilen Ermeniler Van'da kıyama başladılar ki, bundan sonaki bölümde göreceğiz.

İsyan hareketi 18 Nisan'da da Bitlis'de başlayınca Tutak yolu ile Erzurum ve Erzincan Jandarma Taburları ve 2 top Van'a gönderilmiştir. Müteakiben Kotur civarında savaşlar sürdürülmüştür. Ermenilerle işbirliği içinde olan Ruslar Van'daki kıyamın ardından Malazgirt ve Van üzerinden ilerlemeye başladılar. 11 Mayıs'ta Malazgirt'i alınca Saray'da Ermeni çeteleri ve Baykal Kazak Fırkası harekete geçti. Muradiye zaptedildi. Ardından Erciş ve Patnos düştü. 16 Mayıs 1915'de Van'ı işgal ettiler. Hükmüt binası, Tekel, PTT, Osmanlı Bankası hep

ateşe verildi. Haliyle Kâzım Bey kuvvetleri Yüksekova ve Esendere'ye (Bajirge) çekildiler. Yıllarca bu necip millet sayesinde adam olan Ermeniler yaptıklarını kendi gazetelerinde ballandıra ballandıra anlattılar. Çaldıran'da birleşen Rus ve Ermeni kuvvetleri 16 Mayıs'ta Başkale'yi de aldı. Şahmanis'e giren Nazarbekof'un ilerlemesini durduran Halil Bey, Mervane'ye (Topyıldız) ve oradan Bitlis'e çekildi.

Öte yandan muhacirlerin ve askeri kuvvetlerimizin peşine düşen üç Ermeni taburu ve 300 Kazak süvarisi, 6 Haziran'da Kuskunkıran Geçidi'ni tuttular. 15 Haziran'da Reşadiye'de mağlup olan Ermeni kuvvetlerini Purohin müfrezesi takviye etti. Gölün kuzey cephesinden ilerleyen düşman kuvvetleri ise Ahlat'a gelmişlerdi.

Ordu komutanı Mahmut Kâmil Paşa kuvvetlerini sağ tarafta topladı. Vangölü'nün kuzeyinde yaptığı şiddetli taarruzlardan sonra Ruslar gerilmeye başladılar. 24 Temmuz'da etraflarının çevrildiğini gören Nazarbekof Adilcevaz'a canını zor atıp Malazgirt'e geri dönmeye başladı. Şarpatiya ise Adilcevaz'da kalmıştır. Düşman kuvvetleri Malazgirt-Adilcevaz arasında birlik olup hücum etmelerine rağmen netice alamayıp gerilemeye devam ettiler. Kılıç Gedigindeki tahkimatlarında bile tutunmadılar. Şarpatiya, Muradiye-Diyadin üzerinden Taşlıçay'a çekildi. Nazarbekof da 28 Temmuz'da Erciş'e ve Muradiye üzerinden Beyazıt'a çekildi. Baratof kumandasında Karaköse Tahir Geçidinde toplanan diğer kuvvetleri ise 5 Ağustos'ta hücumla geçerken Ruslar'da Ağustos ayı içinde Van'a tekrar saldırdılar. 1,5 ay kadar Ruslar Van'da kaldılar ve müfrezemiz Vestan(Gevaş)'a çekildi. 9 Eylül 1915'de Trohin Türk kuvvetlerini Gevaş'ın güneyinden uzaklaştırdı ise de takviye alan kuvvetlerimiz Trohin'i mağlup edip gerilettiler. Ekim

ayı sonlarına kadar gerileyip ilerleyerek bu mıntıka da çarpışmalar devam etti. Erzurum düşünce Nazarbekof ve Abbasiyef kuvvetleri ilerleyerek Malazgirt'ten Bitlis'e gelmeye başladılar. Vangölü güneyinden de Ermeni Taburu ve Kazak Alayı irtibat sağladı. 2 Mart 1916'da Bitlis düştü. 16. Kolordunun 5. Fırka'sı Nazarbekof kuvvetlerinin süvarilerini püskürttü. Van Güney Müfrezesi de Ruslar'ı kovdu. Cafer Ağa Şahmanis-Hoşab arasını kurtardı. 8. Fırka 6 Ağustos'da Muş'u geri aldı. Hınıs yolu kesilince Çapakçur-Bitlis ve Tatvan'a kadar düşmanı bombaladılar. Vangölü'nden bir Rus Monitoru da Gölde hücumla geçti. 28 Kasım 1916'da Ruslar anlaşma yapmalarına rağmen Ermeniler mukavemet ediyorlardı. Ermeni Taburu daha sonra toplanarak her taraftan hücumla başladı. Ermeni hareketini bozmak için anlaşma bozularak orduya taarruz emri verildi. Dördüncü Kolordu Van Güney Müfrezesi'ni takviye ederken Adilcevaz'a da bir müfreze gönderildi. 2 Nisan 1918'de Dördüncü Kolordu Van'ı düşmanlardan geri aldı. Böylece kazdıkları kuyuya düşen Ermeniler Rus'lardan da yakalarını kurtaramadılar. Geri çekildikten sonra Rusya'da topyekün bir Ermeni kıyımı başladı. Kendilerine hizmet eden ve ordularında çarpışanları birer birer temizlediler. Böylece Ermeniler menfur hareketlerinin cezasını kat kat fazlasıyla ve Rus eliyle tattılar. işgal sırasında teslim olan Rusların yedinci Kafkas Dağ Topçu Taburu kumandanı Yüzbaşı İvan Gokilaviç Pilyat, Yarbay Twerdo'ya yazdığı 30 Nisan 1918 tarihli mektubunda "*Allah'a şükür ki Ermeniler'e değil Türk'lere teslim oldum.*" demektedir. (90)

Bu dönem içinde Bükreş Ateşemiliterliğinden

(90) Doktor Fahreddin Kırzioğlu a.g.e. s. 40

gelen 30 Mart 1332 (1916) tarih ve 174 numaralı rapor suretinde Ruslar'la birlikte bulunan Ermeni birlikleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Buna göre Van Havzası'nda ihtilalci Antranik kumandasında 2000 Ermeni gönüllüsü ve 2 Don Kazak Taburu, Van-Erzincan hattında ihtilalci Hamarosp kumandasında 1200 Ermeni gönüllüsü ve 2 Don Kazak Taburu, o sırada Osmanlı Senatosunda üye Daro Pastırmacıyan kumandasında 2000 Ermeni gönüllüsü ve 5 Kazak Taburu, ihtilalci Keri kumandasında 1000 Ermeni gönüllüsü ve 2 Kazak Tabur, önce Bulgar zabiti iken sonra Ermeni kuvvet komutanı olan Karakin'in emrinde 5000 Ermeni gönüllüsünün bulunduğu bildirilmektedir.

Şartların ne getireceğine bakmadan bu eşkiya çeteleri Van'a koşarken liselerin çanları durmadan çalıyor, binlerce Ermeni çalgılar çalarak onları karşılıyor, haçlı, sırmalı papazlar en önde sevinç nutukları atıyorlardı. Halbuki en sevimli günlerini en insanca yaşamayı bu topraklarda görmüşler ve bütün hırçınlıklarına rağmen müslümanlardan iyilik görmüşler ve güzel muamelelerle karşılaşmışlardı. Ama şairin dediği gibi "*Zalim elbet bir zulme giriftar olur ahir*".

O sıralarda Kâzım Karabekir Paşa Erzurum'da 15. Kolordu Kumandanıdır. Hatıralarında Ermeniler üzerine bir hareketin gerekli olduğunu ve bunu Ankara hükümetine bildirmesine rağmen tereddütlü halin 3,5 ay kadar devam ettiğini ve bunun ardından emir geldiğini bildirmekte ve çok kızmaktadır. (91) Kâzım Karabekir Paşa 22.3.1336 (1918) tarihinde Erivan Ermeni Cumhuriyetine çektiği protesto telgrafında (92), Erzurum'daki İngiliz mümessili Mr. Ravlinson'u da şahit göstererek daha önceki korkunç Ermeni mezalimlerini ve bunları General Harbord

Heyetinin bizzat tespit etmesine rağmen Ermenilerin Kars'ın Çıldır ve civarında yeniden hareketle 28 köyü ve 2 binden fazla müslüman nüfusu kılıçtan geçirdiklerini ve Ermeni kumandalarının imzaları ile bütün köylere ve doğuya dağıtılan bildirilerle Ermenilerin halkla birlikte haklı mücadele sürdükleri ifade edilerek şiddetle protesto edilmektedir. Paşa 6.6.1336 (1918) tarihinde Erzurum, Van ve Erzincan'da seferberlik kararı alır. (93)

Kâzım Karabekir Paşa'nın hayatını da incelemek gerekir. Doğunun kalesi mesabesinde olan bu vatan evladının erken emekliliği ve sürdüğü acıklı hayata dair şiiri bültenimizde yayınlanmıştır. Ayrıca İstiklal Harbimiz kitabı da, I. İnönü döneminde defalarca toplatılıp yakılmıştır.

(91) Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 690-692, Türkiye Yayınevi 1969, İstanbul.

(92) a.g.e. s. 593

(93) a.g.e. s. 728

V. Ermenileri Kıyama Kimler Hazırladı?

Daha önceki bölümlerde Ermenileri kıyama hazırlayanları hülâsa olarak belirtmekle beraber burada biraz daha açmak niyetindeyiz. Zira yıllarca bir arada yaşayan ve ıslâm'ın geniş müsamaha ve sevgi halkası içinde hayat garantisi bulan Ermenilere ne olmuştu? Fıtrat itibariyle atak, çalışkan ve çabuk harekete geçen bu insanlar niçin rahat durmuyordu? Komiteciler müslümanlarla bir arada iskan olanlar dışında isyanları tertip ve organize eden komiteciler genelde hadise mahalline dışarıdan gelmiş, yetiştirilmiş ve çoğu gençtir. Bunların bir vasfı da sağduyu sahibi yüksek bir kültür ve tercübe sahibi olmaktan uzak, piromanik tipler olmalarıdır. Bütün bunlara rağmen Ermenilerin tek başına bu hunhar çeteleri kurdukları ve Türkiye'de bir **Ermenistan Devleti** istediklerini ileri sürmek gülünç olur. Perde arkasında daima birileri olmuş ve o mahutların ana gayeleri de dünyaya nizam ve barış veren, insanlık ve medeniyetler sergileyen Osmanlı'nın bütün evlatlarının parçalanıp yutulmasıdır. Zira ıslâm'ın hakimiyeti onların oyunlarının bozulması olacaktır.

Hınçak ve Taşnak Komitelerinin tüzük ve programları, talimatları tetkik edildiği zaman, bunların uzun yılların mahsülü bir planın eseri olduğu görülecektir. Mezalim sadece müslümanlara tevcih edilmiş değildir. Kafatasından kan içen siyonizm onlara

da bunu dikte ettirmiş, Trabzon'da Rumları doğarken Hakkari taraflarında Süryanilerin yanında bitki ve masum hayvanları dahi yakıp yok etmişlerdir. Plân Türkiye topraklarında müslümâna hayat hakkı tanımamak ve bağımsız bir devlet kurdurmamaktır. Bir kümes damını yapmanın bile bir çabayı gerektirdiğini devlet ve idareden hiçbir nasibi olmayan bu caniler bilmezler miydi?

Hınçak ve Taşnaksutyun Komiteleri marksisttir ve hatta 1907'de tertip edilen ikinci Sosyalist Enternasyoneli'ne Lenin'le birlikte katılmışlardır. Amaç proleterya ihtilali ve her ne pahasına olursa olsun marksizm hakimiyetidir. Nitekim Ermeni kıyım hareketleri daha başlamadan Türkiye'ye de mahut hareketler **Amelepervers Cemiyeti** adı ile güya sendikalaşmak ve işçi davasına sahip çıkmak perdesi altında girmiştir.

Bütün propaganda vasıtalarını kullanarak Ermenilerin zulme uğradıklarını, ağalar ve şeyhler tarafından asılıp kesildiklerini, mallarına el konulduğunu ve benzeri hususları yaymak konunun ne kadar sistemli ve planlı olduğunu ve odak noktasının gözlerden uzak tutulduğunu gösterir. Hatta II. Meşrutiyet'e Erzurum'dan milletvekili seçilen Varteks Serengülyan diğer komiteciler gibi bu işin gerçek meselesini bilen bir insandır. Kendisine ittihat ve Terakki programı takdim edildiği zaman, kendisi, hazırlanmış Taşnaksutyun Programını göstererek; *"beni bu programla seçersiniz"* demiştir.

Bütün bunlara, zayıflamasına ve **"Hasta Adam"** haline gelmesine rağmen Osmanlı haçlıların uykularını kaçırıyordu. Ne pahasına olursa olsun yıkılmıyordu! Bunun için de kavimlerde ırkçılık damarları galeyana getirilmiş ve ilk milliyetçilik hareketleri Balkanlarda başlatılmıştır. Yıllarca Osmanlıya tabi

olarak bir tesbih insicamı içinde yaşayan Ermeni, Rum, Yahudi, Bulgar, Rum ve benzeri azınlıklar her fırsatta ayaklandırılmış ve Hitler'i ırkçılıkla damgalayıp 50 yıl sonra da olsa Güney Amerika içlerinde buldukları Nazileri asmaktan çekinmeyen siyonizm zihniyeti teker teker ırkçılık dersleri vermiştir. Selenik işçi Kulübü 1904 yılında dört dil üzerinden yayın yapan bir gazeteye sahipti. Sadece Ermenileri değil bütün kavimleri ayağa kaldırmak için durmadan yazıp konuşarak propagandalar yapılıyor, sömürgelerinde yaptıkları mezalimi bir tarafa bırakarak güya insanlığı kurtarmaya çalışıyorlardı.

Hristiyanlığı yaymanın fedailerini olarak görünen misyonerler Allah rızasını bırakalım, tarafsız dahi olamadıklarından daima ana amaçlarını gizlemişler ve dış taraftan hümanizm, sevgi ve hristiyanlıkla uğraşüyor görünmüşlerdir. Ortaçağda Kudüs'e yapılan Haçlı Seferleri görünüşte kutsal toprakları ziyaret ve yardımda bulunmak gibi güzel duygulara sahipse de, gerek gidiş ve dönüş yollarında ve gerekse Kudüs'te yapmış oldukları caniyane hareketler Neron'a bile parmak ısırtacak çaptadır. Işın biraz öncesine dönersek Avrupa Ortaçağ karanlığında yüzerken kilisenin halk üzerinde devletle işbirliği halinde işledikleri korkunç cinayetler kilise ve din mensubu kişilerden milleti uzaklaştırıyordu. Kilise artık dışarıya açılma ve o yönde faaliyet gösterme zarureti ni duydu.

Misyonerliğin kurucusu İspanya'da doğan Mayorkalı Ramon de Rull olup 13. asrın ortalarında faaliyet göstermeğe başladı.

1662'de Vatikan'da **Propaganda Kongregasyonu** adı ile misyonerlik işi ile uğraşacak Bakanlık seviyesinde bir teşekkül kuruldu ve ardından Paris'de Dış Misyonlar Papaz Okulu açıldı. Artık

bundan sona üçra yerlere ve dünyanın dört bucağına gidilerek gerekli propaganda yapma ana amaç edinildi. Daha sonra Fransa ihtilali'nin fikir babaları bunların çalışmalarına bir müddet son verdi ise de, 1830 yılından sonra 16. Gregorius'un teşebbüsü ile başta Fransa olmak üzere bütün Avrupa'da canlandırıldı. Halbuki **yüce sahabi** de dinini yaymak için bucak bucak gidiyordu ama böyle miydi?

Ermeniler aslında Gregoryen mezhebine sahip olmakla beraber Katolik ve Protestanlardan kesin çizgilerle ayrılıyorlardı. Zira hristiyanların mezhep anlayışı müslümanlarınki gibi değildi. Yıllardanberidir İrlanda'da devam eden ve bütün dünya kamuoyundan kaçırılmak istenen protestan-katolik çarpışması bunun en açık misalidir.

1641'den itibaren misyonerlerin hummalı faaliyeti ile Fransa'da bazı Ermeniler katolikliği kabul etmeğe zorlandı. Pere Clement adındaki Latin Papazı Galata'da Ermeni çocuklarına ders vermeğe başlayınca bu hareketi tasvip etmeyen Ermenilerle aralarında çatışmalar çıktı. II. Mahmud emri üzerine Ermeni Katolik Patriğini kendisi tayin etti. Fransa, Avusturya ve diğer devletler katolikleri koruma bahanesi ile işlerimize karışmaya çalıştılar.

Öte yandan bir kısım Ermeniler de protestanlığa girdiler. 1701'de Londra'da incili Yayma Cemiyeti ve Vaftizci Misyonlar Derneği (1792)'nin kurulması ile çalışmalar yaygınlaştırılınca zaman zaman çatışmalar görüldü. 1810'da Boston'da ve 1828'de diğer ülkelerde kurulan çeşitli Protestan Dernek ve Cemiyetler kanalı ile protestanlık çalışmaları sürdürüldü. Böylece katolikleri Fransa himayesine alırken, İngiliz ve Amerikalılar protestanları tutuyor, Rusya ise ortodoks menfaatlerine göz kulak oluyordu. Halbuki daha önce de arzettiğimiz gibi Türkiye

içinde bulunan Ermeniler gibi bütün azınlıklar hiçbir yönden himayeye muhtaç olmayacak kadar geniş imkanlar içinde idiler. Nitekim İstanbul'da birkaç yıl önce kendini yakan Ermeni de bu mesajı veriyordu.

Emperyalist hedeflerine varmak ve Osmanlı'yı parçalamak için çırpınan Batılı ülkeler misyonerleri teşkilatlamak suretiyle hristiyanların menfaatlerini koruma perdesi altında ortaya atıyorlardı.

Yeryüzünün çeşitli ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'ye misyonerlik 17. asrın ortalarında Hollanda, Fransız ve İngiliz vasıtası ile girdi. Tüccarlar da onlarla iç içe çalışıyorlardı. Amerikalıların doğuya açılmaları bunlardan iki asır kadar sonra olmuş ve Türkiye'ye büyük projelerle gelmişlerdir. Bunlar normal bir tüccar ve din adamının ötesinde, son derece hırslı ve saldırgan idiler. 1824 yılında Amerika'nın İzmir Konsolosu David Offley aynı zamanda güçlü bir tüccar ve saygısız bir insandı. 17.3.1824 tarihli raporu ile o zaman Makedonya ihtilalcileri ile başımız sıkışık olduğundan, bu hain adam Makedonya ihtilalcilerine Amerikan tüccarlarının para yardımı yapmalarını teklif etti. (94) Olayı haber alan İzmir Askeri Valimiz Konsolosu çağırıp şiddetle azarladı.

Yine İzmir'de bulunan Amerikan tüccarlarından A.G. Alexander bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşına borcunu ödemediği için Türk mahkemesine çıkarılır. Durumu 25 Ekim 1842 tarihli mektubu ile Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Daniel Webster'e bildirerek beraat ettiği halde mahkeme başkanı Üç Tuğlu Osmanlı Paşasını kızıl derili reisine benzeterek Amerika'nın desteğini ister. Hatta hatalı olduğunu söyleyen Amerikan Konsolosuna

(94) 150 Yıllık Kin, Milliyet Gazetesi, 22.10.1984

dahi çatar ve tam hapsedilecek iken kaçarak Amerika'ya gider.

Amerikalıların Türk mahkemelerinde yargılanamayacağını iddia ederek, 1867'de Washington Büyükelçiliğimiz açılıp, ilişkilerimiz artmasına rağmen işi kapitülasyonların kaldırıldığı 1924 yılı **Lozan Anlaşması**'na kadar sürdürdüler.

Misyoner faaliyetlerinin Anadolu topraklarına girmesinden önce Ermenilerin hukuki yönden müslümandan hiçbir eksiklikleri yoktu. Tek fark hristiyan olmaları idi. O da birbirlerine saygı anlayışı içinde sürdürülürdü. Hata oturdukları evler, adet ve gelenekleri, giyme ve yemeleri farksızdı. (95) Misyoner faaliyetlerini kendi menfaati doğrultusunda yaygınlaştırmak isteyen İngiltere 1834 de İstanbul'da Beyoğlu'nda ilk misyoner okulunu öğretime başlattı. Ermenilere misyonerlerce baskı uygulandığından 1836 yılında ikinci Protestan Okulunun İstanbul'da açılışına teşebbüs edince, Ermeni Gregoryen Patrikhanesi buna karşı çıktı ve iki yıl sonra da bunu kapattırdı.

Misyonerler bu kere Ermenileri sadece protestanlığa kazandıramıyacaklarını anladıklarından çifte standart uygulamaya başladılar. Hükümet nezdinde protestan haklarını koruma pozunda direnirken, Ermenilere de Anadolu'nda devlet teklifinde bulundular. 1848 yılında yoğun çalışmaları neticesi protestanlar özellikle İstanbul'da o derece arttı ki Bab-ı Âli onları resmen cemaat olarak tanıdı.

1852 yılında Amerikalı misyoner rahip George W. Dunwere Boston'daki merkez tarafından Doğu Anadolu hakkında bir araştırma yapmakla görev-

(95) Şahinbey Semineri, Kitabı ODTÜ Gaziantep Müh.Fak. s. 50 1988 Ankara.

lendirilince adım adım dolaşan Dunwer nihayet Harput'un 66 köyüne vardı. Aynı yıl içinde misyonerler istasyon dedikleri Harput'ta bir misyonerlik merkezi kurdular. 1859 da Ermenilerin **Yeprad** adını verdiği Fırat Kolejini başlattılar. Misyonerler 1862 de Merzifon'da bir mektep açarak mezunlarını özellikle bütün Ermenileri bir arada devlet çatısında birleştirmek yönünde eğittiler. Daha sonraki yıllarda kurulan İstanbul Robert Kolej, Kayseri Talas, Tarsus ve Bitlis ile Mıgırdıç Hırımyan'ın Van Yedikilise'deki okul ve matbaası hep aynı amaca yöneliktir. Onun için bizi ziyaret eden Amerikan Konsolosu'na; *"elinizi bölgeden çekerseniz, terör düzelir"* dedim. Sistemli çalışmalar sürdürülürken 19. asrın ortalarına doğru Amerikan Bord'un kurduğu CMS Misyonerlik Teşkilatı Ortadoğu, Asya ve Afrika ülkelerinde 7000 şube açtı. 1903 raporuna göre 141 misyoner ve 183 yerli yardımcı okulda 4600 talebe mevcudu görülmektedir. 1880 senesinde çalışmalar daha da genişletildi. O tarihte sadece Harput'ta 62 misyoner merkezi ve 21 kilise meydana getirilmişti. Her üç köyden birine protestan kilisesi yapılmıştı. Ermeni hanımları da ayrıca eğitiliyordu. Özellikle ızmit ve Merzifon'da hanımlar yönünden çalışmalar oldukça hızlandırıldı. 1870 yılında buraları gezen ve onlara yardımcı olan Maria A. West adlı Amerikalı kadın misyonerin **"Romance Of Mission (Misyonların Romanı)"** adlı 700 sayfalık eseri, bu çalışmalar hakkında uzun bilgiler verir. Şer odakları sistemli çalışırken biz de horul horul yatıyorduk.

1863'de açılan Merzifon Amerikan Ruhban Okulu'nun ardından Teoloji Semineri tertip edildi. Bu okul 1881'de Ortaokul seviyesine getirildi. 1886'da ise kolej oldu. Amerikanın Sivas Konsolosu H.M.Jevett 15 Eylül 1887 tarih ve 20 sayılı raporunda Türk

okullarının seviyelerinin çok düşük olduğunu, buralarda Kur'an ezberletildiğini, bunların sayılarının ilkokul olarak Sivas'da 5'i geçmediğini, halbuki Ermenilerin sayısız eğitim yuvaları istediğini kaydediyordu. 1886'da Merzifon Kolejinde Sivas, Trabzon ve civarından gelen 135 öğrenci vardı ve bunların 108'i Ermeni idi.

Fitnenin kaynağı olan Merzifon Koleji'ne bir göz attığımızda Amerikan vatandaşlarından avuç avuç toplanan paralarla yapılan bu kolejde yatılı öğrencilerin yıllık 9,5 lira gibi oldukça düşük bir ücret ödediklerini ve 4 Amerikan misyonerinin sistemli şekilde dersler verdiğini görürüz. Onlara her türlü eğitim ve hak tanıyan yerli Ermeni öğretmenlere 13.20 dolar ile 44 dolar arasında ücret ödeniyordu. Teknik bir kısım derslerin yanında Ermenice, Hristiyanlık Tarihi, Ermeni ve Yunan Fizyolojisi dersleri de veriliyordu. 1893'de komiteci Ermeniler hakkında yapılan aramalarda Kayayan ve Tumayan adlı 2 öğretmen ihtilalcilerin elebaşları olarak yakalanmalarına rağmen, Anglo-Sakson misyonerleri, Amerika ve İngiltere'de kıyametler kopardı. Kolej Müdürü Dr. Herrick bile sırta kadem basmıştı.

Haçlının gözünde kanlı barbar olan Türk, sinsi planlarla asırlarca beraber yaşayan Ermenilere de enjekte edilmişti. Böylece 19. asrın sonlarına gelindiğinde, Amerikan Bord'un kurduğu **CMS Misyonerlik Teşkilatı** çeşitli ülkelerde okul açarken, 28 milyon da kitap bastırarak dağıtmıştı. 1857'de Acem Misyonu teşekkül ettirilmişti. (96) Misyonerlerin çalışmaları neticesi protestan sayısı 60 bini bulmuştu.

(96) Necdet Seyinç, Ajan okulları, Dedekorkut Yayınları 1975 İstanbul.

1893'de Doğu Anadolu'da cayır cayır çalışan 1317 misyonerin 223'ü Amerikalı, 1094'ünün ise yerli Ermeniler olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan 550'si uzun yıllardan beridir çeşitli araştırma ve isimlerle faaliyettedir. Misyonerlerin Türkiye'de mevcut 436 adet ibadet yerleri vardır. Bunlardan 155'i tam kadrolu kilise 281'i ise küçük yerlerdir. Maalesef görevlilerden sadece 228'i papaz olmak üzere tam 1006 kişi bulunmaktadır. 1893'de yurdumuzda sadece Amerikan misyonerlerine ait 5 kolejde 4085 talebe ders görmekteydi. Daha sonra birçok kolejler ilave edilmesi bir yana High-School (Lise) adı ile 80 adet de orta dereceli okulları mevcuttu. Bunlardan 16'sı yatılı kız okullarıydı. Bütün misyonerlere ait toplam okul sayısı 624 ve öğrenci sayıları ise 27.400'dü. Bunların 530'u ilkökul seviyesinde idi.

O sıralarda Vangölü'nde ilk Vapur işletmesini II. Abdülhamid başlatmış 4.2.1879 (23 Ocak 1294) tarihinden başlamak üzere 40 sene imtiyazla işletme hakkı Kavafıyan Abraham, Sarafyan ve Artin Efendilere verilmiştir. Hemen kaydedelim ki canlı şahitler kısmında hatıralarda da belirtildiği üzere önceler devletine bağlı olan bu işletmeciler diğer Ermeniler gibi devlet acze düşüp dış mihraklar alabildiğine aleyhimize propaganda yapmaya başlayınca zaman zaman muhacirleri götürürken zulüm yapmaktan çekinmemişlerdi.

Van 1315 (1899) Salnamesi'nde görev alan birçok Ermeniye de görmekteyiz. Van Belediye Meclisi üyesi Agop Ağa ve Belediye Müfettişi Markar Ağa zikredildiği gibi Hakkari sancağında Tahrirat Katibi Kasbar Ağa, Zabıta Dairesi Polis Memuru David Efendi, Belediye Azası Kirkor Ağa, Mahmudiye Kazasında Hemayak Efendi, Adilcevaz Kazasında

Meclis idare Heyeti Azası Tahrirat Katibi Bedros Ağa geçmektedir. (97) Ayrıca Adilcevaz'da yine Meclis üyesi Oydıs Ağa, Bidayet Mahkemesi Azası Gasbar Ağa görev yapmaktadır.

Van'ın kazası olan Muradiyenin o zamanki adı Bargiri'dir. Salnamede burada görev verilen Ermenilerden Maliye Sandık Emni Emini Kalust Efendi'den Karçıkan Kazasında Tahrirat Katibi Vartan Ağa'dan ve Çal Nahiyesinde Mar Şemun'dan bahsedilmektedir.

Osmanlının güçlü dönemlerinde müreffeh bir hayat ve üstün insicam ve çalışma örnekleri veren azınlıklar dış mihraklara uyduktan sora tabiatıyla iş değişmiştir. ıslahat programları, müslim-gayrimüslim eşitliği, hristiyanlara ait mukaddes yerlerin himayesi, katolik, ortodoks ve protestanların haklarının korunması gibi çeşitli bahanelerle Ermenileri ayağa kaldırarak o huzurlarını yok eden akıl hocaları devletler, daha sonra onları yüzüstü bırakmışlardır.

Papaz Y. Çark yukarıda geçen eserinde padişahlardan Ermenilerle ilişkili olarak bahsederken; "*Sadakat ve doğrulukları ile bağlı bulunanları taltif etmekle birlikte, emniyeti suistimal edenlere cezayı vermekten geri kalmazlardı.*" demektedir. Nitekim Erzurum'da Ermenilerin bir hadise çıkarmaya hazır olduklarını Van Valisi Halil Paşa'ya haber veren Nadanyan, Valinin Mabeyne teklifi üzerine Van'ın ileri gelen birçok insanı gibi toplamı otuz kişiyi geçen müslüman ve Ermenilere çeşitli rütbe ve nişanlar verilmiştir. Bu rütbelerden Ahtamar Katolikosu da mahrum bırakılmadı. (98) Fakat bütün bunlara

(97) Amerikan Menchester Eyaletinde ticaretle meşgul iken gelip önce Adilcevaz'a ve daha sonra Van'a yerleşen Bedros Kapmacıyan II. Abdülhamit nişanı aldığı gibi 1909'da Van Belediye Başkanı seçilmiştir.

(98) Faiz Demiroğlu a.g.e. s. 10

rağmen dış güçler parçalayıp yutmayı bir an bile geri bırakmadılar. Bu yüzden ki, Ermenileri ayaklandırmaya çalışan hainleri günü gününe Vali ve ilgili yerlere bildiren Nadanyan gün gelmiş Ermeni Komitecilerinin en azılılarından olmuştur.

Asilere uyulmadan önceki müslüman ve Ermeniler arasındaki mutlu hayatı unutamayan yaşlı Ermeniler pek çoktur. İşte bunlardan biri olup halen Paris'de konfeksiyon imalat ve ihracatçısı olan Fikri Derderyan muhteşem zenginliğine rağmen Gidik (keçi yavrusu) çobanlığı yaptığı eski Elazığ Ağın'ı hasretle yad ettiğini bir arkadaşımıza anlatmıştır.

Dikkat etmek gerekir ki, bütün bu çalışmalar ve imkanlar sayıları bir milyonu geçmeyen Ermeniler içindi. Gönüllü barışçıların bu toprakların sahibi fakir ve imkansız müslümanı kaale aldığı yoktu. Sonradan açtıkları da göz önüne alınırsa hemen her 1000 Ermeni nüfusuna bir okul düşüyordu. 1893 yılında dağıttıkları kitap sayısı 7 milyondan fazla idi. Demek ki Ermeniler'de nüfus başına 7 kitap düşüyordu. İstanbul'da haftalık ve aylık gazete çıkarıyorlardı. Bizde ise II. Abdülhamid'den sonra okullara önem verildi.

Amerikan misyonerleri Türkiye'de yılda 285.000 dolar harcıyorlardı. Bu dönem içindeki toplam harcamaları 10 milyon doları aşmıştı. Bunun yarısından çoğu Amerika'daki vatandaşlarından toplanmıştı. 7000 dolar sarfedilerek yapılan Merzifon Koleji Türk talebe almıyordu ama adı Anadolu Koleji idi. Halbuki Amerika'dan toplanan paralar ne şartlarda elde ediliyordu. Bütün kiliseler Ermenilere zulüm eden iğrenç Türk teması işleyerek para topluyorlardı. Hatta Amerikan Büyükelçimiz Mavroyani Efendi bunun açık bir dini ayaklanma olduğunu yazıp çiziyor fakat kimseye anlatamıyordu. Amerikan Mis-

yoner Teşkilatının Sekreteri Judson Smith; *"Bütün bu asil hizmetlerimiz Ermeni milletini bize karşı sonsuz sevgi ve şükran duygularına garketti"* diyebilmektedir. (99)

Amerika'da toplanan paraları Ermenilere ulaştırmak için Christian Herald adlı gazete W.W. Hovard adlı koyu Türk düşmanını Van'a gönderiyordu. Osmanlı Elçisi bunun içyüzünü Amerikan Dışişleri Bakanlığına bildirmişse de para etmemişti. (100)

Amerikalı misyonerler Ermenileri örgütlemek için Türkiye'de okul açmakla yetinmiyor, papaz yetiştirmek ve diğer yüksek okullarda okutmak için Ermeni gençleri Amerika'nın Yale, Princeton gibi Üniversitelerine gönderiyorlardı. Daha önce Amerika'da yoğun Ermeni varlığı mevcut değildi. Gidenler ilk koloniyi böylece kurmuşlardır. Okuyamayanları da uşak olarak kullanıyor ve çeşitli ticaret işlerinde çalıştırıyorlardı. Askerlik bedeli ödememek, iş sahibi olmak ve okumak amacı ile Amerika'ya gidenlerin sayısı asrın başında 12000'i bulmuştu. Bir yandan Amerika'da koloni kurmaya çalışıyor, öte yandan Hınçak ve Taşnak Komiteleri militan çalışmalarını ve eğitimlerini Amerika'da da sürdürüyorlardı. Hınçak kurucularından Nisan Garabedyan Amerika'da görevlendirilmişti. 1914'e gelinceye kadar Amerika'daki Ermeni sayısı 50 bini bulurken, faal halde 77 Taşnak Komitesi vücuda getirilmişti. Sason ayaklanması üzerine Sivas bölgesine Amerika'dan 150 bin dolar gelmesi bir yana Amerikalı Greene silahlı dış müdahaleye yanaşmıyan devletleri feci şekilde kınamıştı.

(99) 150 Yıllık Kin, 25.10.1984 Milliyet.

(100) Van Valiliği Babiâli'ye çektiği 4.4.1313 (1897) tarihli telgrafta Amerikan Misyonerlerinin yardım bahanesiyle Ermenileri şehirde topladıklarını bildirmektedir.

Sözde Hayır Cemiyetleri:

Ermenileri ayaklandıran mahutlar her vasıtayı kullanmaya çalışmış ve halkın iyi niyetlerini suistimal etmişlerdir. Türklerle birlikte yıllardır rahatlık içinde oturan Ermeniler için elbette silahlandırma yardımı yapamazlardı. Burada hayır kelimesini bütün propaganda güçleri ile birlikte kullandılar. Tanzimat Ferman'ından itibaren bütün azınlıklar için işletilen bu keyfiyet özellikle Ermenilere mütevec-cih olarak çok canlı tutulmaya çalışılıyordu. Peri-şan durumda ve Türklerin zulmü altında gösterilen Ermenilere, masum görünümü altında para toplanı-yordu ama ana hedef onların teşkilatlandırılmaları ve fesat yuvaları ile silahlara zemin hazırlanmasıydı. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra yurt köşelerinde açtıkları okullarda papazların dokunulmazlıkları perdesi altında teşekkül ettirilen hayır cemiyetleri ileride birer siyasi büro ve silah tevzi merkezi haline dönüştürülecekti. 1860'da Adana'da "**Hayır Severler Cemiyeti**" işareti veriyor ve her tarafta mantar gibi hayır cemiyetleri bitiveriyordu. Ardından "**Ara-ratlı Mektep Sevenler**", "**Şarklı ve Kilikya**" ce-miyetleri hep yardım ve hayır cemiyetleri adı altın-da çalışmıştır. Daha sonra "**Ermenistana Doğru Cemiyeti**" kurulmuş ve verilen emir üzerine Muş, Van, Adana ve diğer yerlerdeki cemiyetler birleşerek "**Birleşik Ermeni Cemiyeti**"ni ihdas etmişlerdir.

Bütün haçlı alemini dolaşarak yaygaralar ko-parıp güya fakir, kimsesiz ve perişan durumda Ermenilere para toplarken, bütün dehşeti ile Türklerin gaddarlığı, bu masum insanlara karşı yıllardır reva gördüğü muameleler de çok iyi tazgahlanıyordu. Ge-

len paralar korkunç meblağlara varıyordu. Bir misal vermek gerekirse yukarıda zikrettiğimiz Erzurum Konsolosu Leo Berghoiz 1896 yılına mahsus ola-mak üzere 66.100 Ermeniye 45.191 dolar dağıtmış-tı. Başta Amerika olmak üzere diğer ülkelerde halk işin içyüzünü öğrenince bu kere taktik değişmiş ve Ermenilerden zorla toplanma yolu seçilmiş, illegal çalışma yolu terkedilerek açıkça mücadele ve komi-teciliğe başlanmıştır.

Amerika ve İngiliz Destekleri:

Yukarıda görmüş olduğumuz misyoner faaliyet-leri ve dıştan hayır gibi gözüken fesat cemiyetleri-nin kurulmasında, her türlü yardımın yapılmasında asilerin barındırılarak faaliyetlerini artırmalarında her iki devletin de suçu büyüktür. Bir taraftan pro-tesanlığı yayma bahanesi ile durmadan okul ve kili-se açmış öte yandan hayatının hiçbir döneminde müstakil bir devlet kuramıyan ve millet olma vasfı-na sahip olmayan Ermenilere Doğu Anadolu'da müs-takil bir **Ermenistan Devleti** vadetmişlerdi. Önce Osmanlıyı destekleme rolü ile görülmüşler daha sonra parçalayıp küçük lokmalar halinde yutmanın hesaplarını yapmışlardır. Wilson Prensiplerine göre Doğunun mukadderatı çoğunluğu teşkil eden ka-vimlere bırakılacaktır. Fakat Ermeniler ve Rumlar nüfuslarını fazla göstermek ve hakimiyeti ellerinde topladıklarını ispat etmek için her yolu denemişlerdir. Araştırma, tetkik ve tarih eserlerinde dahi Erme-ni nüfuslarını olduğundan çok fazla göstermişlerdir.

Önceki bahislerde incelendiği gibi Ermeninin müslüman halkla bir meselesi olmadığı ve asırlarca bir arada yaşadığı halde Ermeni tahrikçi ve asileri-

nin propagandası, Amerika ve İngiltere'de çıkan gazetelerin bunlara muazzam şekilde yardımcı olmaları sebebiyledir ki devamlı ezildikleri, kesildikleri ve hor görüldükleri, aç kaldıkları dile getirilmiş, Amerika ve İngiltere diplomatları kanalı ile tarafsız bir açıdan meseleyi tetkik edeceklerine yangına körükle gidercesine bunlara kol kanat germişlerdir. Zira Kur'an'ın da emrettiği gibi, küfür tek bir millettir. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum'da II. Kolordu Kumandanlığı zamanında 1919'da Ermenilerin yaptıklarını görmeye gelen General Harbord başkanlığındaki Amerikan askeri heyeti, gördükleri feci manzaralar karşısında donup kalmışlardır.

Tarihte İngiltere ezeli rakibi Rusya ile menfaati çatışmasında çok ileri gitmiştir. Ermenistan'a muhtariyetini en büyük yardımı vadeden İngiltere **93 Harbinin** sonunda imzaladığımız Ayastafanos Anlaşmasındaki ezeli rakibi Rusya'nın bütün parsayı toplayacağı endişesi içinde aracı pozu ile konuyu Berlin Konferansı'na getirmişse de, II. Abdülhamid Han bunu hiçbir zaman kabul etmemiştir. Kevork Vartabet Rusçukliyan'ın başını çektiği Müstakil Ermenistan meselesinde daha sonra Ermeni Patriği Hırimyan ve Başpiskopos Horen Narmey devreye girmişler ve konuyu 25.6.1878'de Berlin Konferansı'na getirmişlerdir. Anadolu'da Ermenilerin ayaklanması bir netice vermemesine rağmen İngiltere Osmanlının hedefini ve Ermeni meselesini her zaman gündemde tutmaya çalışmıştır. (102)

Türk düşmanı olmasına rağmen eserinde gerçeği vurgulamaktan geri kalmayan Fransız yazarı Rene Pinon şöyle demektedir: "*Rus ve İngiliz nüfuzu Er-*

(102) 400 milyon Hintli, 40 milyon Afrikalı, 30 milyon Malezyalı İngiliz baskısında inim inim inlerken İngilizlerin Türkiye'deki Ermenilerle ilgilindikleri unutulmamalıdır.

menilerin sırtında çarpışmıştır. Ermenistan İngiltere'nin elinde Rus yayılmacılığına karşı ileri bir karakol olmuştur." (103)

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma pozunda hareket eden İngiltere de İslamiyetin ezeli düşmanı Gladstone'nun başa geldiği 1880 yılından sonra başlayan Osmanlı-Alman yakınlaşması ve Bağdat Demiryolları ihalesi ile açıkca Osmanlıyı parçalamaya çalışmış ve her bulduğu fırsatı değerlendirmiştir. Hatta bu yıllardan itibaren Doğu Anadolu bölgesinden "**Ermenia**" (Ermenistan) diye bahsedilmesi ve bütün haritalarda, hatta yakın zamanlara kadar birçok turistin cep haritalarında böyle olması gariptir. Yine bu sıralarda diğer devletler de açmışlarsa da özellikle İngiltere'nin Doğu Anadolu'nun hemen her bucağında, en ücra yerlere kadar konsolosluklar açtığı görülmektedir. Londra'da İngiliz-Ermeni Komitesi kurulması da fazla gecikmemiştir. Ermeni Patriği Horen Aşıkyan "**Ermeni Tarihi**" eserinde çok sayıda İngiliz misyonerin çeşitli bölgelere dağıtılarak Ermenilerin İngiltere sayesinde özgürlüklerini kazanacağını propaganda ettiklerini bildirmektedir. (104)

İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Paul Cambon'un 1894'de Paris'e gönderdiği bir raporda; "*Gladstone hoşnutsuzluk içindeki Ermenileri örgütlemiş, disiplin altına almış, onlara destek vaadinde bulunmuştur. Bundan sonra propaganda komitesi ilhamını aldığı Londra'ya yerleşmiştir.*" diye yazmaktadır. Öte yandan Ermeni din adamı Hrant Vartabet İngiltere ve Amerikanın yaptıklarını şöyle dile getirmektedir: "*Osmanlı ülkesinde protestan top-*

(103) 9 soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dışpolitika Enstitüsü s. 13

(104) a.g.e. s. 13

luluklar kurulması ve bunların İngiltere ve ABD tarafından himaye edilmesi, uygarlık iddiasındaki Batılı güçlerin en kutsal duygu olan din duygusunu bile sömürmekten kaçınmadıklarını göstermektedir." (105) Hatta Loyd George ve fikir arkadaşları sonunda Birinci Cihan Savaşı'na giren Yunanistan'ı aynen Ermenistan bağımsız hareketi vaadi gibi Batı Anadolu'da yerleştirmenin plan ve hesabını yapmışlardır. Fakat canını dişine takan milletimiz hep-sine gereken cevabı vermiştir.

II. Abdülhamid Han daha yeni başa geçtiği dönemlerde İstanbul'daki İngiliz Sefiri Sir Henri Eliyot kendisini ziyaret eden Ermeni Patriği Nerses'den bahsederken, (106) İstanbul'da toplanacak konferansda Ermenilerin durumunun ele alınması teklifine isyan eden hristiyanlara bir kısım haklar verilirken, halen sükunet içindeki Ermenilerin bu haklardan geri bırakılmamasını istediğini ifade etmektedir. Sefir, karışıklık olmazsa sefirler konfesansa karışmaz diyen Patrik'e şu cevabı verir. *"Şu halde Ermenilerin de isyan çıkarması gerekmektedir. isyan çıkarmak katiyyen zor bir iş değil".*

Ermenilerin yoğun halde Kars'a girebilmelerinin İngiliz himayesinde olduğunu ifade eden merhum Kâzım Karabekir Paşa (107) bütün Doğu Anadolu'da Ermenilerin zulmünden kaçanlarla irtibat sağlayan İngilizlerin onları Ermenilere teslim davet ettiklerini, aksi halde karşılarında İngiltere'yi bulacaklarını ifade ettiklerini acı acı dile getirmektedir. Hatta İngilizce ve Fransızca bilen Ermenilerden 300 kişi İngiliz kıyafeti ile bir tabur haline sokarak Kars

(105) Schemsi Kara, Turcs et Armenies. devant L'histoire, Geneve 1919 s. 20-21

(106) Blue Book, ayrıca Osman Karabıyık a.g.e. s. 70

(107) K.Karabekir a.g.e. s. 294

ve Sarıkamış'a sevk etmişlerdir. Müslümanların maneviyatını kırmaya çalışmışlardır. 25 Temmuz 1919 tarihinde Sarıkamış'a İngiliz süvari kıyafetinde 200 asker ve İngiliz esteri (katır'ı) koşulu 4 top getirerek halka hitaben Ermenilerin bazıları; *"Biz müslümanlarla iyi geçinmek istiyoruz ama İngilizler, siz müslümanları öldürün silah ve cephane bizden diyorlar"* şeklinde ifadede bulunmuşlardır. (108) Yine aynı eserde İngilizlerin Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra mütareke hükümlerine riayet etmeyerek Gümrü, Kars, Ahıska, Ardahan, Hançivan ve Batum'daki külliyetli miktarda erzak ve eşyayı müsadere ederek Türk ordusuna vermemişlerdi. Birçok hayvan ve insan sırf bu yüzden telef olmuş hatta tohumluklara ayırdıkları hububatı yiyerek çok sıkıntıya girmişlerdir. İngilizler bununla da yetinmeyerek Azerbaycan Ordu Kumandanı Nuri Paşa, Beşinci Fırka Kumandanı Mürsel Bey'i, 12. Fırka Kumandanı Miralay Ali Fuat Bey'i hiçbir gereği yok iken hapsederek izzeti nefislerini kırarak derecede alçaltıcı muamelelerde bulunmuşlardır. Van ve Hakkari mıntikasındaki iki aşiret reisini çeşitli bahanelerle hükümete karşı kışkırtarak ayağa kaldırmakla yetinmeyerek, Çal Nahiyasının Koçanis Köyü'nde oturan Nasturi Reisi Ruhanisi Mar Şemun'u da aleyhimize kullanmışlardır. Halbuki 1315 (1895) tarihli **"Van Salnamesi"** tetkik edildiği zaman Mar Şemun'a değer verilerek Çölemerik (Hakkari Merkez) deki devlet büyükleri arasında mütalaa edildiği görülecektir.

Bu planlar meyanında yine merhum Kâzım Karabekir Paşa'nın naklettiğine göre İstanbul'un işgalinden önce Ravlinson kendisini çok zorlayarak

(108) Kâzım Karabekir a.g.e. s. 295

erzurumdan Kars'a kadar ve Soğanlı Dağları'nı işgal etmesini istediğini bildirmektedir. Böylece bütün cihana İstanbul'un işgali ve Ermenilerin niçin müslümanları kestiklerine dair meşru bir mazeret bulacaklardı. Bereket ki bunu yapmamıştır. (109)

Şüphesiz İngilizlerin Ermenileri destekleme ve hertürlü yardımı yapmalarının amacı şefkat ve merhametleri değildi. Hatta kendi hudutlarına yakın olsalardı belki de hiç ilgilenmeyeceklerdi. Asıl amaç Osmanlıdan ne koparabilirlerse onun üzerinde söz sahibi olmaları, yani ezeli sömürgecilikleri idi.

Fransızların Ermenileri Tahriki:

Kanuni Sultan Süleyman devrindeki hükümdarları Fransuva için yardım isteyen ve derhal yardımlarına koşulan durumu ve asırlarca devam eden kapitülasyon nimetlerini unutan Fransa, her fırsatta Ermenileri tutmuş ve hatta onları tahrik etmiştir. Bütün Ortaçağ boyunca değil yalnız Ermeni katoliklere bütün azınlıklara akıl ve hayali durduracak zulmü yapan Avrupa ve haçlı zihniyeti bizim ne kadar müsamahakar ve insan haklarına riayetkar olduğumuzu pekâlâ bilmekte idiler.

Osmanlı toprakları üzerinde gizli emellerini birtürlü ortaya koyamayan Fransa bu konuda daima mütereddit davranmış, çünkü Rusya'nın kuvvetlenerek parsanın büyüğünü kapma endişesini duymuştur. Fakat Ermeni meselesinde hiç değilse Ermenileri ileri karakol olarak kullanabilirlerdi. Bunu da başardılar. Birinci Cihan Savaşından önce her fırsatta gösterdiği düşmanlığı bundan sonra da Güneydoğu

(109) Kâzım Karabekir a.g.e. s. 523

Anadolu'yu işgalle göstermiş, hatta Türkiye dışından Ermenileri Fransız Lejyonu adı ile yurda sokarak Fransız üniforması altında müslümanlara katliam yaptırmıştır. Yunanistan'ı devamlı Türkiye aleyhine kışkırtan Fransa Ermeni tedhişçilerine de en büyük desteği vermiştir. Biz ise, hiçbir üstün tarafı olmayan Fransız ihtilali'nin 200. yıldönümünü kutladık.

Avrupa devletleri gibi Fransa'nın da başlangıçtan beri bir Şark meselesi olmuştur. Osmanlı Devletinin topraklarını parçalamak ve paylaşmak hususunda sayısız projeler geliştiren Fransa, İstanbul ve Boğazlar üzerinde kesin anlaşmaya varmadığı için kaçamak davranmıştır. Fakat her defasında Osmanlının aleyhine gizli anlaşmalar düzenlenmiş ve bunlara katılmıştır. Osmanlının kuvvetli olduğu devirde onun merhametini celbetmeye çalışmış, zayıfladığı sıralarda ise onu yok etmenin hesaplarını yapmaya başlamıştır. Bütün haçlılara ve Ermenilere karşı en ciddi mücadeleyi sürdüren II. Abdülhamid Han'a "**Kızıl Sultan**" diyen Albert Vandal'ı Sorbon'da en yüksek mevkide barındıran Fransa, Piyer Kiyar adındaki Ermeni taraftarı Fransızı da suçuna rağmen Osmanlıya karşı destekleyen ve her defasında aracı olup affettiren bir devlettir. Ermeni mekteplerinde öğretmenlik yapan, Aharonyan ve Çobanyan adlarındaki iki Ermeni hatibinin kullandığı "Bete Rouge (kızıl hayvan)" lâkâbını yaymaya çalışan ve bu uğurda kitaplar yazan Sason, Zeytun Ermeni kıyamlarında zemini hazırlayan Piyer Kiyar adındaki haindir. Hapisten çıkarılmasına ve Fransız sefirinin her an yanında bulunmasına rağmen korkusundan Avrupa'ya kaçan Piyer Kiyar bütün Batılı gazetelere güya Ermeni kıyımı var, tezini yaymıştır.

Amerikan ve İngilizler protestanlığı araç yaparak

Ermenileri avuçlarının içinde tutmaya çalışırken Fransızların ise katolik Ermenilerin hak-hukuklarının takibi bahanesiyle ortalığı birbirine kattığını görüyoruz. Bu bahane ile dini çalışmaları bir yana bırakarak Ermeni eğittikleri ve kıyama hazırladıklarını Kadı Naibi'ne şikayet eden ve Gaziantep'e (o zaman Ayıntep) gönderilen Babıâli iradesi (genelgesinde); *"Millet-i Efrenc'ten kimi kişilerin kılık değiştirerek Anadolu'ya geldikleri, Devlete cizye veren Ermeni ve Rumlar arasına girerek âyinlerini saptırdıkları ve fesatlık çıkardıklarını haber vermektedir. Bunların yakalanıp cezalandırılmaları....."* (110) istenmiştir.

Ermeni çeteleri Yozgat, Sivas, Maraş ve Adana'ya doğru guruplar halinde girerken, kadınları ana caddelerden, erkekleri ise tebdili kıyafet yapmak suretiyle köylerde soygun ve katliam yaparak Fransızlara katıldıkları ve Fransızların bunları teşvik ve tahrik ettikleri bugün artık çok iyi bilinmektedir. (111) Hatta Çukurova Piskoposu Paul Terziyan Fransız Dışişleri Bakanlığına başvurarak, Çukurova ve civarında Fransızların himayesinde bir Ermeni Devletinin kurulmasını teklif etmiştir. (112) Gaziantep'te Amirekalıların yaptırdığı Kolej binası Fransa tarafından Ermenilere ortak karargâh haline getirilmiştir.

Fransızlar yurdun dört bucağında açtıkları konsolosluklar, kurdukları okullar ve Yetimevleri vasıtası ile Ermeni gençlerini eğitmişler, komitecileri ne

(110) Gaziantep Şeriiye Sicilleri 78. Defter s. 103. Adana işgal Kumandanı Albay Bremonde'ye Kilikya Ermenistan Şefi adı verildi.

(111) Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı s. 44

(112) Fransız Dışişleri Bakanlığı Turquie, Correspondances Politique et Commer

pahasına olursa olsun himaye etmişlerdir. Ermeni Milli Alaylarının birkısmı Fransızlara bağlı olarak parayı ve yardımı Ermeni zenginlerinden emir ve komutayı ise Fransızlardan almıştır.

Buna rağmen yıllar sonra Fransa aynı fikrin adamı olduğunu Paris ve Marsilya'da diktiği anıtları ile göstermiştir. Ermenilerin eğitimi 1830 yılında İstanbul'da Ermeni Katolik Kilisesi'nin ve Fransa'nın girişimi sonunda başladı.

Diğer taraftan 1895 yılında Van'da vukubulan Ermeni kıyamı sırasında görevleri Ermeni asileri yakalayarak etkisiz hale getirip teslim etmek olduğu halde durumu raporla geçiştirmişler ve Fransız Büyükelçisi Kambon, Ermeni ihtilalcileri suçlamaktan öteye bir adım atmamıştır. Perişan ve korkulu durumlarına rağmen son derece saygılı davranan yerli müslüman halk fesat ocaklarının içyüzünü bilmediğinden Vilayet Meclis toplantısının 1896 Haziran ayındaki tutanağında görüldüğü üzere Van'da bulunan Dominiken Başrahibi'nin Fransız Konsolosu olması için üst makama müracaatta bulunmuştur.

Rusların Ermenileri Tahriki:

Tarih boyunca hemen her fırsatta Osmanlının karşısına çıkmış olan Rusya daha önce de arzettiğimiz gibi Kafkasya üzerinden sıcak sulara inmeği düşündüğünden ilk adım olarak Kafkasya'daki Eçmiyazin Ermeni Kilisesi'ni nüfuzu altına almaya çalışmıştır. 1827-1828 Rus-İran savaşına yapılan telkin ve tavsiyeler neticesinde Ermeni Patriği Nerses 60 bin kişilik bir Ermeni kuvvetinin başında bizzat iştirak edince, artık Rus menfaatleri için piyon bulunmuştur. Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı

Osmanlı Devletindeki Ermenilerle Rusya'nın daha yakından ilgilenmesine fırsat vermiştir. 93 Harbindeki mağlubiyetimiz sonunda İstanbul Ermeni Patrik Nerses Varjabedian bizzat Grandük Nikola'ya giderek Doğu Anadolu bölgesinin Rusya'ya ilhakını veya Ermenilere özerklik tanınmasını talep etmiştir. Rusya'nın Ermeniler üzerinde nasıl oyun oynadıklarını yüzlerce yabancı eser ve Ermeni tarihçileri kaydetmektedir. Edgar Granville şöyle demektedir: "*Rus tahrikinden önce Osmanlı ülkesinde hiçbir Ermeni hareketi olmamış, Çar himayesinde bir Ermenistan gibi hayaller yüzünden masum insanlar acı çekmiştir.*" (113)

Ermeni yazar Kaprielian; "*ihtilal vaad ve telkinlerini Ruslara borçluyuz*" diye iftiharla zikretmektedir. (114) Taşnak yayın organı Hairenik Gazetesi 28 Haziran 1918 tarihli nüshasında "*Türkiye'deki Ermeniler arasında ihtilâlcı ruhun uyanması Rus kıskırtmaları sonucudur. Rusya sınır halkı üzerinde hertürlü merkezkaç eğilimini teşvik etmiştir*" diye-bilmektedir. Fransız yazarı Jan-Paul Garnier ise şöyle yazmaktadır: "*Millet-i sadıka diye adlandırılan Ermeniler, Ruslar ve protestan misyonerlerce tahrik edilmiş ve Berlin Konferansı'na sanki zulüm görmüş halkmış gibi başvurmuşlardır.*" (115)

Tahrik ve teşvikler tabii ki, Çarlar zamanından beri süre gelmiştir. Yapılan çeşitli denemeler sonucunda Osmanlıya bağlı Ermeni halkını devlet aleyhine ayağa kaldırmanın mümkün olmadığı neticesine varıldığından bu kere dış ülkelerde Cenevre ve

(113) Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu s. 14

(114) Kaprielian, Ermeni Krizi ve Yeniden Doğuş.

(115) Taşnaksutyun Komitesinin Temmuz 1914'de Rus Ermenistanı'nda yaptığı 8. kongrede, "kabile hareketlerini siyasi menfaatlerinin temini için Rus hükümetinin hertürlü vasıtaya başvuru olarak sevk ve idare ettiği" bildirilmiştir.

Tiflis'te komite merkezleri kurulmuş ve buna Rusya yardımcı olmuştur. Senaryo, Amerika'da para toplarken de sergilenmiştir: Zulüm altında bulunan Osmanlı Ermenilerini kurtarmak... İngilizler ve Amerikanlılar protestan, Fransa katolik ve Rusya ise ortodoks Ermenileri himaye pozunda her zaman kendilerini göstermeye çalışmışlardır. Ne var ki, Ruslar diğer ülkelerden daha kısa zamanda geri tepen top gibi Ermeni kıyımına başlamışlardır. Patrik Nerses'in kumandan olarak savaşa iştirakının üzerinden henüz onbir yıl geçmiştir. 1836'da Polijenian Kanunu çıkarılarak Eçmiyazin Kilisesinin yetkileri kısılmış ve Patrik tayini Çara bırakılmıştır. 1882'de ise, Ermeni gazeteleri tamamen kapatılmış ve okul faaliyetleri durdurulmuştur. 1903'te de Ermenilerin kurum, kilise ve okullarının tüm mal varlığına el konulmuştur. Kendilerine müstakil Ermenistan hayallerini hatırlatan Ermenileri Rus Dışişleri Bakanı Lebanof Rostowski; "*Evet, biz Ermenistan kuracağız fakat Ermenisiz olacaktır.*" diyerek şaşkına çevirmiştir. Çünkü Rusya'nın bütün amacı Doğu Anadolu'da bir Ermenistan değil. Fakat onu topraklarına katmaktı. Asilerin ve Rusun iki ateşi arasında kalan Ermeniler yazar Edgar Granville'nin de belirttiği gibi Osmanlıya sığınmaktan başka çare bulamazlardı. Ermeni yazar Boryan da, Rusya'nın Ermenilere muhtariyet için değil kendilerine Doğu Anadolu'yu sunmak için Çarlık ajanı olarak Ermenileri yönlendirmiş olduklarından bahseder.

Birinci Cihan Savaşı patlayıp Ruslar hudutlarımızdan girişe başlayınca hafızalar nisyanla (unutkanlıkla) malul olduğundan Rusya bu kere de Eçmiyazin katolikosu ile Kafkas Genel Valisi arasında anlaşma yaparak Ermenilerin bütün kuvvetleriyle Rusların safında yer alacaklarını, sonunda Ermeniler

için ıslahat yapılacağı hususunu ileri sürdüler. Hatta Taşnak Komitesinin gizli talimatı uyarınca ıslahat fermanlarından sonra rahat rahat asker olan Ermeniler silahlarıyla birlikte en yakın Rus kuvvetlerine kaçarak iltihak etmiş ve mehmecîği iki ateş arasında bırakmışlardır.

Mebus olduğu Osmanlı Devletine en büyük ihaneti yapan Van Milletvekili Papazyan bir bildiri yayınlayarak, Kafkasya'da gönüllü Ermeni alayları teşkil eden Rus kuvvetlerine Osmanlı toprakları içinde kılavuzluk edilmesini ve sonunda Rus ordularıyla birlikte hareket edilmesini istiyordu. Böylece erkekleri yurdun her tarafındaki müstevlileri için cephede olan Türk kadın ve çocuklarına karşı Ruslarla birlikte hucuma geçen Ermeniler okul, yuva, kilise ve benzeri yerlerdeki silah depolarına başvurmuş, bazan da askerlik şubelerine baskın yaparak silahlar elde etmişlerdir. Ermenileri ezen Çar değilmiş gibi 21 Nisan 1915 tarihinde Çar II. Nikola Van Ermeni Komitesine çektiği telgrafında Ruslara yaptıkları yardımdan dolayı teşekkür ediyordu. Ermeniler rüzgar ektiler ama fırtına biçtiler...

Doktor Aziz Alpaut, Ahmet Kabaklı'ya yazdığı mektubunda (116) 1915 yılında Türkiye'ye gönüllü hemşire olarak gelmeye hazırlanan Astgig Gözelyan adındaki kızın kendisine Rusların yakında İstanbul'u alacaklarını ve kendileri için de Büyük Ermenistan Devleti'ni kuracaklarını nakletmektedir. Halbuki Rus Dışişleri Bakanının daha önce zikrettiğimiz ifadesine benzer şekilde Petersburg'ta Çarın yakını Meclis Üyesi Milyukov kendisine gelen Ermenilere şu ifade de bulunmuştu: "*Biz Büyük Ermenistanı Ermenisiz kurmak niyetindeyiz.*" Doktor Aziz Alpa-

(116) Tercüman 18.2.1973 s. 2

ut o sıralarda Tiflis'te lisede talebedir. 1920'de Ermenistan'a giren Ruslar, Türkiye'de gönüllü olarak kendilerine yardım eden Ermeni subayları toplayarak kurşuna dizmişlerdir. Geride kalanları da Sibirya'ya sürmüşlerdir.

Cihan Harbi dolayısı ile Rusya 6 Mayıs 1915'te Van'a girerken Ermeniler yıllarca birlikte yaşadıkları insanları ve sükûneti unutarak Van'ı onlara teslim ettiler. Aram Manukyan Van Valisi yapılırken bölge 14 kısma ayrılıyordu. Fakat sonunda Çar da, Ruslar da yaptıkları haksızlığı içlerinde meydana gelen hadiselerle fazlası ile ödediler. 1934'de Sovyet Rusya Başkanı Vorosilov 1919 yılında 19 bin Çar subayını teker teker idam ettiğini ve eşlerini Rus ordusuna peşkeş çektiğini anlatmıştır.

Rusya aynı zamanda doğudaki bazı aşiretleri de devlet aleyhinde ayaklandırmaya çalışmıştır. Bu cümleden olarak 1894'de Tayyar Aşireti Reisi Melik Temo'ya konsolosları vasıtası ile (117) altın saat hediye etmiş ve 1894-1896 yılları arasında beş defa Melik Toma'yı Rusya'ya davet ederek eğitmişlerdir. Rusya'ya her gidişinde aşiret başına oğlu Melik ısmail'i koymuştur. İşte Ermenilerle birlikte hareket etmeleri için Melik ısmail'e altın saat hediye edilmesini Ermeni ihtilâlcı Kerimyan tavsiye etmiş ve yerine getirilmiştir. Rusların menfaatleri doğrultusunda hareket ederek Ermeni Kilisesi ile Rus idealini birleştiren Kerimyan önceki kısımda bahsedilen meşhur Ecmiyazin Katolikosu'dur. Para ile topladığı çeteleri İran üzerinden Van'a göndermiştir.

Öte yandan Osmanlının tabiiyetinde olarak yıllarca huzur içinde ve gurubunun ruhani lideri olan Çölemerik'in Çal nahiyesinin Koçanis köyünde otu-

(117) Prof.Dr. Bayram Kodaman, a.g.e. s. 100

ran Nasturi Reisi Mar Şemun'u Ruslar da kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır. Böylece Mar Şemun Rus telkini ile 1915'te kuvvetleriyle ve Ruslardan da yardım almak suretiyle Osmanlı kuvvetleri ile çarpışmıştır. Daha sonra pusuya düşürülerek ve 6 bin taraftarıyla birlikte yenilgiye uğratılmıştır. (118)

Ruslardan önce Ermenileri ikna etmiş olan İngiltere Çarlar tarafından meydana getirilen Ermeni kıyımının da perde arkası aktörüdür. Çünkü Ermeni-Gürcü mücadelesini de onlar kışkırtmışlardır. Ruslar her iki ırkın arasını müstakil Ermenistan ütopyası ile iyice açmış ve Ermenileri kısıvrak avucunun içine almıştır. Çarların mezaliminde Avrupa'ya kaçan Ermenileri de İngiltere teşkilatlandırmıştır.

Rusların Ermenileri tahrikleri araştırılacak olursa çok öncelere kadar gider. Çünkü asırlardır sıcak sulara inmek idealinden biran bile vazgeçmeyen Rusya, her yolu ve Ermeni tahrikini denemektedir. Bu sebeptendir ki, Ermeni tahriki 1720 yılına ve Deli Petro dönemine kadar çıkmaktadır. Aynı harekete Çarlar da devam etmiş ve Osmanlı ile 16 savaş yaparak müddeti 60 yılı bulan bir savaş devresi yaşanmıştır. 1917 Rus ihtilalinden sonra bütün hızı ile soğuk veya psikolojik savaşa yönelmiş, sıcak savaş bırakmıştır.

Yunanlıların Ermenilere Etkisi:

Zamanında elçileri ve diplomatları Osmanlı Padişahının yanına girmek için aylarca beklemek zorunda kalan Haçlılar, Osmanlının zayıf zamanını el-

(118) Dr. Şükrü Mehmet Sekban, Kürt Meselesi s. 139-141, İstanbul 1979

bette yakalayacaklardı. Bahane bulmak kolaydı. Amaç parçalamak olduktan sonra çeşitli kavimleri ayağa kaldırmak mümkündü. Bunların başında Sırlar, Ermeniler, Bulgarlar ve diğerleri geliyordu.

Greko-Romen medeniyetine sahip çıkan ve eski medeniyetten yana ne varsa kendine maletmeğe çalışan Yunanistan'ın **Megale Idea ve Elenizm** mefkuresi altında Türkiye'nin parçalanması yatar. Haçlılarla birlikte Bizans ruhunu geriye getirmek umudu da bundan başka bir amaç taşımamaktadır. Halbuki Eski Yunan Medeniyeti Doğu Medeniyetinin bir devamıdır. Bu yüzden Osmanlıyı Sırp Sındığı'nda, Varna'da, Kosova'da, Niğbolu'da durdurmaya çalıştılar fakat beceremediler. Ermeni meselesi en kritik konu olduğundan ele alınabilirdi. Ortodoks mezhebi Ermeniye sahip çıkmak için kullanılabilirdi. Urartuların Ermenilerin dedeleri olduğu uydurmasını ciddi olarak ele alıp işleyen de Yunanlılardır.

Amerika'da çıkardıkları Pro Armenia gazetesinin 65. sayısında Ermeni çeteciler kardeşlerini yardıma çağırırken aynı gazetenin 76. sayısında Makedonyalı ünlü çeteci Sarrafof Ermenilere hitaben şöyle sesleniyordu: "*Ermeni kardeşlerim, emin olun ki önümüzdeki sonbahar aramızdaki dostluk bağlarını daha da güçlendirecektir. Berlin Andlaşması'nın 3. ve 61. maddeleri altına imzasını koyan Avrupa, Türkiye'de insana saygı gösterilmesini sağlamayı da tekeffül etmiştir ve müşterek protestolarımız karşısında ciddi müdahalelerde bulunmak zorunda kalacaktır. Asırlardır bu iki toplum, Bulgarların ve Ermenilerin taşıdığı ağır esaret zinciri umarız ki yakında kırılacaktır ve bu iki kardeş toplum kendilerini tamamen hür bulacaklardır. Yaşasın Ermenistan! Yaşasın Makedonya!*"

Rusyanın Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşa-

yan Van-Erzurum genel konsolosu Mayevski ilgili eserinde; *"Rusların kesif olarak oturdukları pek çok yer var ki Osmanlı hükûmeti oralarda bir polis ve asker denetimi kurmayı, onların sakin yaşantılarını bozmamak için düşünmüyordu. Çok gizli kapaklı milliyet propagandaları yapıyorlar. Hem gürültücü değiller hem de vergi borçlarını muntazam ödüyorlar. Her Rum gencinin bir tek düşüncesi var o da bir gün İstanbul'un Yunanistan'ın başkenti olmasıdır."* (119) demektedir. Nitekim Mayevski'nin bu satırlarını, aradan çeyrek asır geçmeden Yunanistan'ın Birinci Cihan Savaşı'ndaki tutum ve davranışları doğrulamıştır. Yunanistan'ın kendi insanlarından ve Türkleri de sevmeyen Dimitri Kitrikis'in 1964 yılında dilimize çevrilen **"Yunan Propagandası"** eserinde bu konuda çok acı gerçeklere uzun uzun yer vermektedir.

Bu naçiz eserimizde Ermenileri hazırlayan saiklere detaylı girmek amacında değiliz. Çeşitli görüşümüler altındaki **Siyonizmi** ve **Haçlı zihniyetini** hiçbir zaman unutmadan oyunlarına karşı uyanık olmamız gerektiğini vurgulamakla yetiniyoruz.

Geçmiş hadiseleri iyi bilelim ki, az hata yapalım. Bazı politikacılar Yunan üzerine şiirler yazıp, vakıflar kurmasın.

(119) Mayevski, a.g.e., Ermeni Meselesinin içyüzü, Tercüman 6.2.1973

VI. Van'da Son Ermeni Kıyam Hareketi ve Yaptıkları Mezalim

Ermeni komitecilerinin yetiştirilmesi ve işe vaziyet etmeleri karşısında 19. yüzyılın sonuna doğru doruk noktasına çıkarılan zulüm zaman zaman onların hudut harici edilmeleri ve II. Abdülhamid'in uyanık siyaseti sayesinde sakinleşmeye gitmişse de hiçbir zaman durmamıştır. Bütün fikirdaş ve yardımcıları ile birlikte aklı selimden uzak olarak ayağa kalkan Ermenilere karşı yerli müslüman halkın gösterdiği insanlık, müsamaha, hertürlü takdirin üstündedir ve insaflı yazan Batılı araştırmacı ve tarihçilerin eserlerinde dile getirilmektedir.

Hedefleri olan Sultan Abdülhamid başta iken eşkiya hareketi gibi dağlarda gezen ve herşeyi açıkça yazıp söylemeyen Ermeni Komiteciler onun tahttan indirilmesinden sonra İttihatçıları da yanlarına alarak herşeyi açıkça söyleyip yazmaya ve legal hareketlere başladılar. Devlete karşı Ermenilerin temsilcisi görünümünde olan Komiteciler müslüman halkla ve devletle Ermenilerin arasını açmak için hertürlü aşağılıklara başvurdular. Bütün Avrupa basınına da yanlarına alarak Doğuda nüfuslarının ekseriyeti teşkil ettiğini savundular. Babîâli nüfus sayımı ka-

rarı alınca içyüzlerinin meydana çıkacağını anladıklarından buna da fırsat vermediler. Önce de arzettiğimiz gibi Ermeni Kilisesi olarak dini faaliyette hizmet vermesi gereken Akdamar Katolikosluğu'na el koyan komiteci Aram, burasını hareketin merkezi haline dönüştürdü. Kendisi Katolikos, vekili ise Yeznik Daniel Vartabet idi. İran'da komitecilik yapan mektep müfettişi Serkis Vartan, Osep, Van Mebusu Vahan Papazyan ve Varamyan Taşnak Komitecileri olarak hareketi ellerinde tutuyorlardı.

15 Şubat 1915'de Bitlis'in muhtelif köylerinde ve kısa bir müddet sonra Sivas ve Hafik'de isyan hareketini genişleterek harp içinde devletin gücünü kırmaya başladılar. 18 Şubat'ta ise Van merkez sahil köylerinden İrini (Dağönü)'de ayağa kalkan Ermenileri teskin etmek için şehirden 300 kişilik milis kuvveti ve sulhu sağlamak için Terzi Başyan Avdis gönderildi. Girişilen temasta kafaları doldurulan elebaşların 1312 (1896) yılında Ermenilere karşı girişilen toptan imha hareketinin intikamını almak için ayaklandıklarını bildiriyorlardı. Bu asilere karşı son derece insanca davranılmıştır. Van Mebusu Münip Boya merhum da bu kafiide vardır. Halbuki Ermenilere 1895 yılında yine aracı gönderildiğinde bu ke-re de 1306 (1888) yılındaki Ermenilere yapılan zulümden dolayı ayağa kalktıklarını söylemişlerdi. Dağönü köyünde bütün ihtimama rağmen 6 ölü ve 15 yaralı meydana gelmiştir. Aynı olay yerinden Yüzbaşı Süleyman Efendi kumandasında Erciş'e dönmeye çalışan jandarma müfrezesini Erçek bucağına bağlı Nabat (Çomaklı) köyünde gecelerken, ansızın bastırıp vahşi şekilde hepsini öldürmüşlerdi. Takip eden günlerde o zamanki adı ile Kasık (Gürpınar)a bağlı Havasor nahiyesinde de birkaç jandarma öldürdüler.

Mahalli idare ve askeriye hep ikna ve temkinli hareketle müslümanları da soğukkanlı harekete davet etmektedir. Ama fitne bir kere uyandırılmıştır.

Plânlı olaylar gelişirken 24 Şubat 1915 günü çok acı ve yüz kızartıcı bir olay meydana gelir. Gevaş'da hükümet konağına hücum eden Ermeniler bir kaç jandarmayı yaraladıktan sonra, kaza müftüsü alim İsmail Hakkı Efendiyi feci şekilde parçalar ve güya müslümanları yıldırmaq için ağzına balta sapı kadar bir kazık çakarak dilini de kazığın ucuna çivilerler. Hadiseyi takiben Gevaş'a giden Van Milletvekilleri Münip Boya ve Varamyan halkı zor teskin etmişlerdir. Bu derece fecaat karşısında durmayan Göllü'deki yerli halktan bir kaç da Ermenilere saldırdı. Ermeniler müslüman köylerindeki Ermenileri derhal Ermeni köylerine naklediyorlar. Gençleri de bir araya topluyor, böylece birden ve ansızın yapacakları darbe hareketi ile güya halkı teslime zorlayacaklarını sanıyorlardı.

Bunu takip eden günlerde 2 Mart 1915'de İsmet Paşa'dan İç İşleri Bakanlığına gönderilen 2049 sayılı özel yazıda Vangölü etrafında ayaklanmalar olurken müslüman halkın toplanmasına engel olduğunu ve 3. Ordudan gelen bilgilere göre Rusların müslüman halkı hudutlarımıza doğru sınır dışı ettiği bildirilmekte ve Ermenilerin İç Anadolu'ya aileleriyle birlikte gönderilmesi teklif edilmektedir. (120)

Ermeni komiteciler harekete katılmayan Ermenileri zorlarken, taş basması halinde 7 Nisan 1915 tarihinde Van'da basıp dağıttıkları bildirilerinde, Haç sokağında 5 asker ve bir zabitanın esir edildiğini, Alıçoğlu sokağında 3 Türk'ün katledildiğini, Dermatosyon tarafından 2 Türk'ün katledildiğini, şehir

merkezindeki Hamit Ağa Kışlası'nın muhasara altına alındığını ve içerideki askerlerin, ne ekmeklerinin ne de sularının kalmadığını ifade ediyorlardı. Aynı bildiride Aram'ın evi önünde 7 Türk askerinin öldürüldüğü, Haç sokağındaki telgrafhanenin hatları kesip eşyalarının zaptolduğu ve Alman binası çatışmasında bir Ermeninin öldüğü ve birinin de yaralandığı kaydedilmektedir. Bugünkü Van Devlet Hastanesi ile otel arasında bulunan sahadaki Hamid Ağa Kışlası bombardımanı içinde gazetelerinde verdikleri habere göre şöyle hareket etmişlerdir. (121) İsyanın dördüncü günü kışlanın temeli altına bir humbara yerleştirip ateşliyorlar. Askerlerden kiminin yandığını, kiminin kaçtığını Ermeniler yazıyorsa da bölüğün yirmi askerini kurşun ve süngü ile şehit etmişlerdir. Sonradan bunu yapanlara da nişan takmışlardır. Askeri birliklerin korumasından mahrum bırakılan Van Valisi Cevdet Bey durmadan yardım istiyordu.

12 Nisan 1915'te Şatak (bugünkü Çatak)da yakalanan Osep Çuluyan adındaki Ermeni öğretmenin üzerinde çıkan evrak ve sakladığı silahlar bir kolorduya yetecek kadar olduğu bilinmektedir. Çatak-Van-Bitlis arasındaki telgraf hatlarını kesen âsilere karşı Ermenilerin en nüfuzlu adamlarından İşhan'ı da beraberlerine almak üzere 650 milisle ve 300 jandarma Şatak'a sevkediliyor. Şatak Kalesine sığınan asilerle metris ve hendekler kazılarak dokuz gün savaşıyor. Bu sırada arabulucu olarak getirilen İşhan'ın bizzat hareketi idare ettiği anlaşılınca, kaçıyor. Daha sonra Tiflis'de Van Valisi Ali Paşa'yı öldüren Alev Başyan'la birlikte Havasor'da bir evde sıkıştırılan İşhan temizleniyor. Çatak-Van yolunun

(121) Hayasdan Gazetesi no: 25 6 Temmuz 1915

birkısımının asılan, çeşitli şekillerde parçalan çocuk cesetleriyle dolu olduğu bildirilmektedir. Dalgalar halinde Çatak'a, Gevaş ve Bitlis'e akmaya başlayan Ermeniler hertürlü cinayetleri işlemeye ve masum insanlara saldırmaya başladı. Bir taraftan da Van'a yardım gelmemesi için yollara siperler kazdılar. 5 binden fazla olan asiler Postahane, Reji İdaresi ve Hükümet Konağı gibi resmi binaları havaya uçurmaya ve savunmada kalan yerleri halk ve hükümet kuvvetlerine karşı geceleri lağım kazıp dinamit fitili döşeyerek ve bombalarla hücumla geçtiler. Nisan ortalarına doğru her biri en az 400 kişi olan Ermeni çeteleri taburlar halinde İran hududundan içeri girmeye başladı.

Bu sırada Van Valisi Cevdet Bey 7.4.1915 gün ve 181 sayılı 4. Ordu Kumandanlığına gönderdiği şifresinde, Çatak'ta başlayan hadisenin suratla yayıldığı, Havasor ve Erçek nahiyelerinde de müfreze-lerimizin yolunu kestiklerini beyanla, Erzurum'dan bir jandarma taburu ve seri ateşli bir batarya gönderilmesini talep etmektedir. Ermenilerin 6200 kişilik mücehhez kuvvetine karşı Van Kalesinde 4 tabur askerimiz vardır.

Nisan'ın 22'sinde yaralıların imdadına tarafsız olarak koşan Ermeni doktor Maltızyan'ın vilayet karşısındaki ağaca asıldığı görüldü. Göğsüne de şöyle bir yafta koydular: "*Düşmanlarımıza hizmet edenin akibeti budur.*"

Nisan'ın ortalarına doğru Ruslar Van'a girerken Ermeniler hainliklerini arttırdılar. 23 Nisan tarihinde de Erçek Karakolunu bastılar. Eskişehir denilen Van Kalesi yanındaki müslüman mahallelerini ateşe verdikleri gibi, seçkin savaşıları da el bombaları ile mücehhez olarak saldırıyorlardı. Ali İhsan Sabis hatıralarında, Ermeni isyanı'na gereken önemin ve-

rilmediğini belirtir. Kaleyi savunacak topolar çalışmıyordu. Topçu Mülazımı Recep Ağa'nın teklifi üzerine her biri 30-40 kantarlık kaya parçalarını kaleden Ermeni mahallelerine atacak mancınıkların yapımına başlandı. 24 Nisan 1915 günü bu derece zor şartlarda çalışan kale top ve mancınıklarının sesi kesilince yapılan araştırmada 100 kadar Ermeninin eskişehir tarafından oldukça dik ve 80 metreyi bulan kale oyuklarına tırnaklarıyla tutunarak gece kaleye tırmandıkları ve Recep Ağa dahil hepsini şehid ettikleri anlaşıldı. Asi Ermeni kuvvetlerinin sayısı ise 5 bine ulaşmıştır. Ermeniler kale cephaneliğine dinamet fitili koymuşlarsa da işlememiştir. Bir yandan da müslümanlar arasında bulaşıcı hastalıklar görülmeye başlamış ve karantina altına alınmışlardır.

Ermeniler bir yandan hunhar bir şekilde mâsum halka en beklenmedik tarzda saldırır, çocuk demeden doğarken, öte yandan **Müdafa-i Milliye Komitesi** adına durmadan bildiri dağıtıyorlardı. 10 Nisan tarihli bildirilerinde "*Düşmanın kan gölü olmuş kışlalarına ve sayılamayacak zayıatlarına bakınız. Bayramı kutlamak için hazırlanınız*" deniyordu. 15 Nisan tarihli bildirilerinde üç gün içinde onbeş Türkü nerede, nasıl öldürdüklerini anlatıyor, Şahbağı (Beyüzümü) karşısındaki Hamza'nın evini yaktıklarını ifade ediyorlardı. Ruslar yaklaşırken bir taraftan da durmadan yangın çıkartıyor, ortalığa dehşet saçıyorlardı. 15 Nisan bildirisinde ise, şehre lağım döşeyen Ermenilere "**Salip Şan**" nişanı verildiği yazılıyordu.

Seyyar Jandarma Kumandanlığından gelen 17.4.1915 tarihli şifrede Ermenilerin Çatak jandarma ve komiserliğine saldırması ve telgraf hatlarını kesmesi üzerine mahalline emniyet kuvvetleri ve

jandarmadan ibaret bir bölük gönderildiği bildiriliyordu. Çatak merkezinde Tağ Ermeni Çarşısını jandarmalar abluka ederken, merkeze bağlı şimdi Kömüran mezrası durumundaki Sortkin (Elmacık) köyünde jandarmalarla Ermeniler arasındaki çatışmada iki kişi şehid edilmiş ve 20 kişisi esir edilmiştir. 20 Nisan 1915 gün ve 168 numaralı telgrafıyla Van Valisi Cevdet Bey 3. Ordu Kumandanlığına Ermenilerin sık sık yangın çıkardıkları, Gevaş-Atalan, Piltınis (Aladüz) ve Akkilise köylerinde çatışmaların devam ettiği, Gevaş telgraf hattının tamir edilmesine rağmen Başkale-Havasor hattını kestiklerini bildiriyordu. (122) Van Valisi 23 Nisan tarihli raporunda 145 ölü 206 yaralı meydana geldiğini rapor etmektedir.

Van'ın yaşadığı o acılı günlerde jandarma fırkamız başlarında kumandanları Kâzım Özalp olmak üzere Özalp-Kotur tarafında Rusların girişini engellemeye çalışırsa da, 6 Mayıs 1915 günü hududu geçerek Kuzey-batıya ve Tımar-Erciş-Bendimahî üzerinden Van'a girmeye başladılar. 12 Mayıs günü Ruslar Adilcevaz'ı yakıp yıktılar.

Servanyani adlı bir Ermeni Rusya'da yayınlanan bir gazetede duygularını dile getirmeye çalışırken (123) Van'daki Ermenilerin 2 Nisan'dan itibaren 30 gün süre ile verdikleri mücadele sonunda Aram Manukyan'ın kumandası altında Van'a hakim olduklarını, korkunç kış şartları altında Tapajar (Kotur) Boğazını çok zor geçen Kazak askerlerinin Özalp Abağa köylerinden uçup Bekri Kalesini tahripten sonra Van'a uzandıklarını, rahiplerin süslü elbiseleri, altın haç ve kilise bayrakları ile Rusları karşıladığını yazar.

(122) Document Volume I. No: 22 Arşiv No: 4/3671

(123) Otrovyoğa Gazetesi No: 142, Rostov

Aynı yazıda devamla şöyle denilmektedir: *"Acaba senelerdenberi bu kadar mürekkep akıtma-ğa sebep olan bu karışık mesele nihayet hallolacak mı? İşte Rus Ordularının cehd ve gayreti, Ermeni askerlerinin şecaati ve İngilizlerle, Fransızların yardımları sayesinde büyük kurtuluş çabasının başlangıcıdır."* İşte burada da propaganda için birhayli mürekkep sarfedildiği kendi ağızları ile ifade edilmektedir.

Ermenilerin Van'da çıkarmış oldukları Ashad-nak Gazetesi de telgraf, tamim ve tebliğleri neşretmektedir. Bu bildirilerde Kafkas Hidivi Kont Varanof Daşkof'un Aram Manukyan'ı Van mutasarrıfı ilan ettiği ve memurlarını Ermenilerden seçme yetkisini verdiği ilan edilmektedir.

Rusların Van'a girişinden 2 gün sonra Aram Manukyan neşrettiği ilk beyannamesinde Rusların kendisini mutasarrıf ilan ettiğini ve adliye, belediye ve zabıta işlerine bakacağını duyuruyordu. Takip eden günlerde Kahire'de Surp Asedvazazin Kilisesi'nde Ermeni Piskopos Torkom, Van için ruhani âyin tertip ederken yortularına iki yenisini ekliyordu: Van'ın (Vasपुरagan diyorlar) istiklali ve Ermeni kahramanlarının (!) hatıraları...

Akdamar'ın sembolik Katolikos'u ve Amerika'da kurulan hayır ve yardım cemiyetlerine yine bugünlerde Makisedros'u başkan tayin etmiş, o da Çar tarafından Kafkasya Hidivliği ve Askeri Kumandanlığa getirilen Prens Nikola Nikolayeviç'e şükranlarını bildiren bir yazı göndermiştir. Halbuki daha kısa bir süre önce bu Prens Nikola Karakin Pastirmaciyan ile birlikte yüzbinlerce Rus Ermenisinin idamları hakkında verilen kararı imzalamıştı. Ne yazık ki kin ve ihtiras insanı kör ediyor.

Van'ın Ruslar tarafından işgali üzerine Mısır'da

Arve gazetesinde eski Van Rus Konsolosu Gamsara-gan'la yapılan bir röportaj da yayınlanmıştır. Konsolos; *"isyan bayrağını Ruslardan evvel açan Ermenilerin yarınki kongreye kâğıttan yapılmış kepçelerle katılmayıp kılıç haklarını isteyeceklerdir."* demektedir. Neticede Ruslar onlara hava vermiştir.

14 Mayıs 1915'de Van Valisi Cevdet Bey gözü dönmüşlerin daha fazla kan akıtmalarına mani olmak için hicret kararı aldı. Aynı akşam güneşin batışı ile birlikte 4 bin kişilik ilk kabile harekete başladı. Durum insanın tahammül edemeyeceği kadar hazindi. Hastahanelerde binlerce yaralı ve 200 hastamız var. O zamanın nakliye aracı olarak sadece 150 civarında kağı arabası mevcuttur. Bunlara da ancak hastalar ve yük çuvalları bindirilir. Eşyalar da soğuktan korunmak için yorgan ve kilimlerden ibaret. Biran önce kara veya göl yolu ile giderek şehri boş olarak teslim etmek lâzım fakat ne mümkün...

Karayolu ile gidenlerin perişan durumunu canlı şahitler nakletmişlerdir. Bu satırların yazarının Abdurrahmangazi civarındaki 27 nüfuslu ailesi yola koyuldu. Vangölü üzerinden yelkenli gemilerle yapılan yolculuk da ayrı bir dram. Yelkenli gemileri işletenler Ermenilerdir. Tatvan'a doğru giderken gemilerden 5 tanesi bilinmeyen sebepten Adilcevaz istikametine çevrilmiş ve Pargat civarında perişan durumdaki 400 müslüman yolcu tamamen öldürülmüştür (124). Ermeni gemicilerin başında nöbet tutulmaya başlandı. Güzergâh Tatvan'dan sonra Kotum-Hizan-Bitlis-Rahva istikametinde idi. Yolların yokluğu, ulaşım vasıtalarının imkansızlığı nakli oldukça geciktiriyordu. Van'dan Elazığ'a 2 ayda gidilebili-

(124) Faciadan kurtulan Polis Haşim ve Celal Efendiler yeminle durumu Komisyona anlatmışlardır.

miştir. Böylece sadece Van'da değil yollarda telef olanların sayısı da çoktur.

Büyük Ermenistan hayali içinde yanıp tutuşanlar için kolsuz kanatsız, silahsız, ihtiyar, sakat, düşkün kadın ve erkekler ile çocuklar kalmıştır. Hiçbir milletin tarihinde bu derece insan haysiyet ve şerefini ayaklar altına alan, bu derece işkence çeşitlerinin tatbik edildiği bir yer ve hadise göstermek mümkün değildir kanaatindeyiz. Zira öldürme usulünün bile bir seviyesi vardır. Akla hayale gelmedik yollara ve yudum yudum ölümlere mahkûm etmek insan olana yakışacak bir hareket değildir.

Hicret sırasında tam bir panik, korku ve kuşku hâkim. Çünkü Ermenilerin taşıdıkları kin ve intikam duygularından taşıdıkları iman sebebiyle müslümanlar uzaktır. Sadece nefsi müdafaaya geçmişlerdir. Fakat biz bütün insanlığa ve milletlere karşı açtık ve gizli hesabımız yoktu. Bu bakımdan özellikle Van tabiri ile muhacirlik denilen bu hengâme başladığı 15 Mayıs'dan 22 Mayıs'a kadar bu telaşdan ve silahsızlıktan istifade eden Ermeniler tam 30 bin müslümanı öldürdüler. Esasen Ermenilerin öldürdükleri insanımızın toplamı 600 bini bulmaktadır. Şüphesiz sonunda kazançlı çıkan kimse olmadı. 1968 yılında Timoti adındaki bir esrarkeş çocuk için gazete ve diplomatları ile dünyayı başımıza yıkan ve masum Sarah'ı kaçıran İngiltere ve Avrupa bu vahşet karşısında sessiz kalıyordu.

Sabah Külyan adındaki bir Ermeni yazar Ermenilerin silahlanmalarını şöyle anlatmaktadır: *"Türklerin ilgisizliğinden istifade ile bütün halkı silahlandırmaya karar verdik. Merkezlerde silah deposu açıp bedava ve yarı fiyatla silah tedariki planladık. İttihat Terakki Fırkası farkına vararak silah ithalini*

yasaklayınca başka yollara başvurduk." (125) Asırlarca müslümanlığın verdiği engin şefkat ve müsamaha ortamı için de yaşayan yerli sakinler bu derece beyinlerin yıkandığını ve kinlerin kabardığını o her cephede harbin devam ettiği ortamda ne bilebilirdi.

Van Valisi Cevdet Bey Ermenilerin çıkardıkları hadiseler sırasında daha önce tanıdığı ve çok yardımlarda bulunduğu yazmacı Kasbar'ın devrilen boya kazanı ve yine Ermeniler tarafından koparılan Kasbar'ın karısının bacak tedavisi için yanında bulunmuş ve birdenbire onu pürsilah görünce şaşırılmıştı. Nedenini sorunca *"Vali Paşa ne sen sor ne biz söyleyelim"* demişti. (126) Merhum Akif'in dediği gibi; **"Hani tauna da züldür bu rezilü istila"**.

Canilerin cinayetleri hakkında Van Jandarma Komutanlığının tanzim ettiği tutanaklar başta olmak üzere sayısız arşiv evrak ve canlı beyanlar vardır.

Van'ın boşaltılmasından sonra Ermeniler *"Hayal Gerçekleşiyor"* başlığı altında bütün dünyaya basıp yaydıkları bildirilerinde kısaca şöyle diyorlardı:

"İşte nihayet Ermenilerin asırlardanberi kalplerinden çıkarmadıkları hayal tahakkuk etti. Bugün Van Ermenilerin elindedir. 2 Nisandan beri Ermeni mücahitleri Aram'ın kumandası altında isyan bayrağını kaldırmış ve 30 gün müdafaadan sonra Van'ın hâkimi olmuşlardır. Muharebe gürültüleri, yalvarma sadaları feryatlar gece gündüz Iğdır'da bulunan Rusların kulağını dolduruyordu. Vartan'ın komutası altındaki Ermeni gönüllü Birliği ise Van'a koşarak oradaki kardeşlerini kurtarmak istiyor. Bü-

(125) Müstakil Ermenistan gazetesi.

(126) Hikmet Ilgaz, Şark Yıldızı, s. 288

tün engellere ve zorluklara rağmen Keri, Hamzasp, Taro ve Haço da Rus askeri kumandandan müsaade istiyorlar. Çanların hepsi birdenbire çalmağa başlıyor. Uzun bir uykudan uyandırılan Talih veya kader öyle istiyormuş ki onların bu sevinçle uyanışları Rus kartallarının ilk defa olarak Bezunyaz Denizi (Vangölü)nin üstünde kanatlarını gerdiği ana raslamış olsun. Haçe komutasındaki öncü taburu da ileri hareket etmişti. Van müslümanlar ile vahşi Türk boyunduruğundan kurtulmuştur."

Cinayetlerin daha belirgin bir şekilde takip edilmesi için belgeler ışığında merkez ve ilçeler itibarıyla ayrı ayrı vermeyi uygun bulduk.

Van merkez ve bağlı köylerinde yapılan vahşet:

Van'ın Halilağa mahallesine adını veren ayakka-bıcı Halil Ağa, Van Belediye Başkanı Abdurrahman Boya, Polis Kumandanı Süreyya, Jandarma Kumandanı Ali ve Emekli askerlerden Recep adlı kişilerden kurulu komisyona verdiği yeminli yazılı ifade-sinde şöyle demektedir: "Van'ın tahliyesinden sonra Ermeniler bizi Amerikan müessesesine (Kon-solosluğuna) götürdüler. İki ay orada kaldık. Bütün halk oraya toplattırıldı. Bize günde bir somun ek-mek veriyorlardı. Yiyenlerin derhal saçları dökülü-yor, kanlı sular akıtarak ölüyorlardı. Kısa bir za-man içinde pekçok insan öldü. Biz yalnız 100 kişi kadar kaldık. Köylerden toplanan halkın üçtö ikisi Mermid Çayı (Karasu Çayı)'na döküldü. Sonra bizi Fransız Konsolosluğunun bulunduğu eve götür-düler. Orada hapsedildik. Ermenilerin kadınlarını-za yaptıkları iğrençlikler tasavvurların ötesindeydi.

Müslüman mahalleleri kısa bir zaman içinde tahrip edildi. Cebecioğlu Hacı Ağa ile evine iltica eden üç çocuklu ve tahsildar Hacı Efendi'nin karısını Sahak Bey'in evinin yanında eğelence olarak öldürdüler." (127)

Komisyonu yeminli ifade verenlerden Trabzonlu Hüseyin Efendi'nin kızı Nadiye Hanım, Van'ı işgal-den sonra Ermeniler tarafından yaralandıktan sonra her nasılsa kaçıp kurtulmuş ve şöyle anlatmıştır: "Ermeni mahallelerinin bitişiğindeki Katırcı ma-hallesinde (128) oturan Penbeci Recepoğlu bakkal Mehmet Efendi'nin evinde saklı bulunan İngiliz Konsoloshanesinin kapıcısı Ali Ağa, karısı ve bun-ların 17 yaşındaki Hasan, 10 yaşındaki İhsan, 4 yaşındaki Tahsin, 1 yaşındaki Kâzım adlarındaki oğullarıyla kızı Zehra ve bunun kucagındaki 6 aylık çocuğu ve ben 2 kızım bir oğlumla beraber bulun-duğumuz bir sırada ansızın Ermeniler evimizi bas-tılar. Hükümete haber vermek için telaşla kapıdan çıktım. Dönüşümde mazgallardan atılan kurşunla-rın korkusundan bir daha çocuklarımı göremedim. Ancak beş yerinden yaralı olup hayır sahibi tara-fından Diyarbakır'a gönderilen zavallı yavrumun uğradığı musibet ve anlattıkları Ermenilerin vahşi hayvanlardan beter canavarlığını anlattı. Kavasın oğlu Hüseyin ve kızı Zehra'nın Ermeniler tarafın-dan parçalandığını annem söyledi. Zehra'nın kuca-ğıdaki çocuğu Piskoposluğa götürdüler. Orada öl-dürdüler. Evdeki diğer arkadaşlarımın ne olduğunu öğrenemedim. Bakkal Mehmet Efendi'nin büyük kızı Hediye'yi Tebrizkapı Camiinde şehid ettiler. Meh-

(127) Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Hareket-i İhtilaliyesi s. 307-309

(128) Katırcı mahallesi eskişehir kısmında Ortakapıdan girişte aynı ismi taşıyan kaynak suyunun bulunduğu yerdir. Haraptır.

met Efendi'nin eşi Habibe ile küçük kızı Saniye'yi Amerika müessesine götürüp şehid ettiler. Piskoposluğun penceresinden Ermenilerin 5-6 aylık bir çocuğu öldürdüklerini gördüm. Bundan sonra da 5 çocuklu bir gebe kadını öldürdüler. Şeyh Abrurrahman Baba ziyaretine sığınmış bir kadın da Ermenilerin taarruzundan kurtulamadı. Alay Kâtibi Mehmet Ali Efendi'nin evinde bulunan Saray Naibi ile birkaç kadını parçaladıklarını Piskoposluktaki Ermenilerden işittim. Mezalimin hangisini anlatayım."

Yine Van'ın Halilağa Mahallesinden eski Muhasebe Memuru Hasan Efendi, eşi, kızı, öğretmen olan kardeşi Hüseyin Efendi, hanımı, dört çocuğu Ermenilerce kurban edilmiştir. İzmir Muhasebe Memurluğundan emekli Beşiroğlu Derviş Efendi'nin hanımının gözleri önünde Huriye ve Şadiye adlarındaki iki kızı vahşi hayvanları bile utandıracak derecede çirkin tecavüzlerde bulunmuşlardır. Zavallı kızlardan biri daha sonra Vali Cevdet Bey tarafından Vestan (Gevaş) kazasına gönderilirken yolda ölmüştür. Ana babalarını koyun boğazlar gibi boğazlamışlardır.

Aynı mahalleden Nalçacıoğlu Ethem ve harpte bulunan üç kardeşinin 15 kişiden ibaret aileleri Çatak Veznedarı Vehbi Beyin hanımı, pederi annesi ve amcası zulme uğramış, feci şekilde hayatlarını kaybetmişlerdir. Aynı mahalleden 90 yaşlarındaki imam İsa Efendi ve 70 yaşını aşkın öğretmenlikten emekli Rasih Efendi ile Hayretiye İmamı (bugünkü Sihke caddesindedir) Hacı Derviş Efendi Rusların göz yummalarından istifade ile Ermeni caniler tarafından birer eşeğe bindirilerek sokaklarda gezdirilip teşhir edilmiş, sakalları tıraş edilip pisletildikten sonra vücutları parça parça edilerek öldürülmüşlerdir. Rasih Hoca'nın 60 yaşındaki hanımı tecavüze

uğradıktan sonra tenasül uzvuna odun sokularak çok korkunç bir şekilde katledilmiştir. Halil Ağa Mahallesinden Sefil Kavasoglu Hurşit ve kardeşi Kâmil'in 12 kişilik ailesinden yalnız üçü Ermenilerin zulmünden kurtulabilmiş dokuzu ise öldürülmüştür. Çilingiroğlu Süleyman Ağa ve hanımı, emeklilerden âmâ Halil Efendi, muhasebe sekreterlerinden Sıtkı Efendi ve hanımı, Hacı Efendi'nin genç karısı ve ikisi erkek üç kız 5 çocuğu, Hacı Yakup Ağa'nın evine gizlenmişler. Ermeniler zorla eve girerek bunları parçalamışlardır. Keremzade Hidayet Efendi'nin 70 yaşındaki karısı, Şamran Mahallesinde Mehmet Bey'in evinde Ermeniler tarafından tecavüze maruz kalmıştır. Daha sonra 200 kadın ve çocuk ihtilâl şarkıları söyleyerek neşelenen Ermeniler tarafından parçalanmıştır. Hasta olan Teğmen İzzet ve Doktor Mehmet Efendi'yi dahi sağ bırakmamışlardır.

Mehmet Bey mahallesinde Sadullah'ın kızı ve Cemal'in karısı Seher'in 5 ve 7 yaşlarındaki çocukları annelerinin elinden alınarak kama ile parçalanmışlardır. Kör Hamzaoglu Abbas'ın karısı ve üç kızı, Halil Çavuş'un karısı Ayşe ve kızkardeşi, 80 yaşındaki Hacı Abdullah Efendi ve karısı feci bir şekilde dövülüp, kafaları taşla ezildikten sonra alçakça şehit edilmişlerdir.

Abbasğa mahallesinde emekli Alay Kâtibi Mehmet Ali Efendi parası alınarak bir ağaca bağlanıp yirmiden fazla mermi ile şehit edildi. Bahçeye koşan kızkardeşi ve karısı da parçalanmıştır. Sobacı Necip Efendi ile karısı işkenceye maruz kalmışlardır.

Selimbey mahallesinden Süvaroğlu Halit, Ziya, Rıza, kardeşi Faik, Çevikoğlu Hoca Mehmet Efendi 50'den fazla komşuları ile büyük bir evde iken Ermenilerden Patos'la birlikte gelen şâkilerce erkekleri

bir hizaya, kadınlardan işe yaramazlarla küçük masum kız çocukları da önlerine konularak ateş edilmiştir. Selimbey'de kurbanlar 300'ü geçmiştir. Mahalleden şehit edilen Hoca Mehmet Efendi'nin iki çocuğu ile saklanıp her nasılsa kurtulan karısı da yeminle bunları doğrulamıştır.

Tebrizkapı Mahallesinden asker Salih'in karısı, 5-15 yaşlarındaki dört kızı, kardeşi ve bacısının 17 kişilik aileleri vahçice katledildi. Ermeniler mazlumların kanlarına haçlarını boyayarak sevinç nara-ları atıyorlardı. Aynı mahalleden Salih'in bacısı Mahbub üç oğlu ve iki kızı ile boğazlanıyordu.

Şabaniye mahallesinde yataktan kalkmayacak derecede hasta emekli teğmen Abdurahman Efendi odasından dışarı çıkarılıp şehit edilirken tüccar Hacı Ömer Efendi külliyetli miktarda parası alındıktan sonra vücudu ikiye bölünerek öldürülmüştür. Komşuları da yeminle aynı şeyi anlatmışlardır.

Topçuoğlu mahallesinden eski Muhtar Bekir Efendi'nin 12 yaşındaki yeğeni Zahide Ermeniler tarafından yapılan adi tecâvüz sonunda 15 dakika sonra vefat etmiştir. Bununla yetinmeyen câniler cesedi bir duvar dibine götürerek duvarı üzerine yıkmışlardır. Hafız Efendi (bugünkü Hafiziye) mahallesinde Güleş Mahmud'un kızkardeşi Âdile, Mengülüzoğlu Bayram ve kasap Abbas'ı öldürürken Abbas'ın kızı Şâdiye ve Fikriye'yi alıp götürmüşlerdir.

Emin Paşa mahallesinden gardiyan Ali, 2 torunu, karısı, gelini, inzibat memuru Bayram'ın Mustafa ismindeki 7 yaşındaki oğlu, Seyit Çavuş'un oğlu Mustafa'nın 2 çocuğu, karısı, Hacı Kayaoğlu İbrahim Çavuş'un genç karısı boğazlananlar arasındadır.

İnsan bu hâdiseleri incelediği zaman tüyleri diken diken eden örneklerle raslayıp kendi kendine soruyor: Bütün bunları insan olan nasıl yapar? Fakat

daha sonra Kuran'ı Kerim'in tavsif ettiği "**Belhüm Edal**" (hayvandan aşağı) derecesine düşenler ancak yapabilirler neticesine varıyor.

Tebrizkapı mahallesinde meşe ağacından iki adam boyunda haç yaparak en büyükleri 15 yaşında olan 18 müslüman kızın kanına buladıktan sonra Tebriz Kapısı üzerine asıyorlar. Zulmü ile meşhur Platos veya Neron dahi acaba böyle yapmış mıdır? Fakat bütün bunlara rağmen bir insan hâdisenin yakınında olup da bunları nasıl tasvip eder? İşte bunu anlamının imkanı yoktur. Ama din diye kinle dolanların sonu daima hüsrân olduğu unutulmamalıdır.

Erzurum işgalinde Yarbay Griyaznof telefon hizmetini gören Ermeni kızlarından bir ikisini çağırıp cami avlusunda Ermeniler tarafından işlenen cinayetleri ve marifetleri görmelerini istemiştir. Ahçık (Ermeni kızlarına verilen ad)lerin o hali gördükleri zaman üzüleceklerine tersine gülmeye başlamaları, Rus subayının dahi nefret ve hayretini mucip olmuş; "*Ermenilerin en vahşi insanlar olduklarına bu kızların durumu delildir*" diyerek kızları azarlamıştır. (129) Çoğu yerde bu korkunç cinayetleri yapanlar "*intikam alıyoruz*" diyerek neşe içinde kahkaha atmışlardır. Allah korkusunu kaybeden kişilerin neden gaddar olduklarını bu misaller ne güzel meydana çıkarıyor. Bu yüzden Van'a gelen Rus kumandanı bunların bu derece ileri gittiklerini görünce; "*Elebaşları astırmak borçtur*" demiştir. Halbuki yaptığımız araştırmalarda daha önce benzeri işkencelerin kendilerine asla yapılmadığını görüyoruz.

Van'dan Rusya'daki arkadaşına bir Ermeninin yazdığı 24.5.1915 tarihli mektup ise bakın neler di-

(129) A.Hulki Saral, Ermeni Meselesi, s. 396. Dr. Fahreddin Kırzıoğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi s. 38.

yor: (130)

"Aziz Arkadaşım,

Bu mektubu iki üçgün sonra size gönderilmek üzere beraberinde bir arkadaşım Rusya'ya getirecektir.

Burada Türkler ve Ermeniler arasında 7 Nisan'da başlayan harp 23 gün devam etti. Allah'ın yardımı ile (!) biz Ermeniler Türklere galip geldik. Kaleyi zaptettik. Aygestan'daki (131)kışlaları, sekiz on top ve birçok mühimmat ele geçirdik. Bütün kışla ve hükümete ait binaları yaktık. Üç gün sonra Rus Ermeni gönüllüleri, bir gün sonra da Rus ordusu buraya geldi. Muharebe esnasında Türkler kasaba üzerine 12.000 mermi ve bir o kadar da Aygestan civarına attılar. Çarşı bütün dükkanlarıyla harap olmuştur. Ben bizzat şehre gittim. Bizim dükkanı bulamadım. Şehirdeki evlerin yukarı katları harap olmuştur. Aygestan'da pek o kadar hasar yoktur. 100 kadar kayıp var. Bugün hepimiz işsiz geziyoruz. Haykadang Kilisesi ile komşu evler de yanmıştır. Hanifoyslar Kilisesi ve Mektebi, Surp Arop Kilisesi ve yakınındaki Ermeni evleri, Erek Kilisesi ve Mektebi hasara uğramıştır. Van'da 1.500 kadar kadın ve çocuklardan başka Türk kalmamıştır. Bunları Amerika bölgesinde muhafaza ediyoruz. Bunlara Rus ordusu tarafından yiyecek veriliyor." Dikkat edilirse hakikatler tersyüz edilmekte ve yaptıklarının aslında korkunç zulüm olduğunu kendilerinin de bildiğini ve dünya kamuoyundan saklamalarından anlaşılmaktadır.

Ermeniler kısa zaman içinde müslüman mahallelerini yakıp yıkarak virane haline çevirmişler, en feci-

(130) Amerika'da yayınlanan Goçnak gazetesinde yayınlanmıştır.

(131) Aygestan Ermenilerinin Van Kalesi güneyindeki eskişehire verdikleri isimdir.

si de Hastahaneden taşımaya imkan bulunmayan 80 kadar hastayı diri diri yakmalarıdır. Van'ın yıllar boyu ihtimamla korunan, medreselerine kadar çalışan camileri tamamen tahrip edilmişti.

Kadınli erkekli 200 müslümanı komite şarkıları söyleyip dans ederek parça parça öldürdüler. İhtiyarları duvara çivileyip uzaktan diri diri bıçak saplama talimi yaptılar. 70-80 yaşlarındaki ihtiyar kadınların sokak ortasında hayvanlardan beter şekilde ırzlarına geçtiler. Daha fenası ölmek üzere olan bir insanın derisini daha canlı iken koltuk altından başlayarak yüzüp bir bozuk para çantası haline getirdikten sonra:

- Haydi bundan böyle eline geçecek Osmanlı altınlarını bu cebe korsun, demişlerdir.

Rusların Erzurum ve Van Konsolosu Mayewski "Van halkının bu işkenceler karşısında tahammülü imkansızdı" diyebilmektedir.

Camii Kebir (Ulu Camii) mahallesinden Kasım'ın hanımın 2 çocuğu gözü önünde boğazlanıyor ardından bunun acısı içinde annelerini öldürüyorlardı.

Alay Kâtibi Sivaslı Hasan Fahri Efendi'nin karısı ile tüfekçi Dursun Usta'nın annesini Ermenilerden Kavas Miko güya acıyarak evine götürmüş, mevcut para ve ziynetlerini aldıktan sonra iki çocuklarını gaddarca öldürmüştür.

300 kişiden ibaret Şeyhine (Otluca) köyü halkı Van'a göçmeleri sırasında İskele ve Kalecik Ermenileri tarafından Zeve Köyü'ne götürülmüştür. Ayrıca şehire gelmeye çalışan Derebey, Havins (Atmaca), Zorava (Yemlice), Hıdır (Göllü), Şeyhkara (Gülsünler) köyü halkı da Zeve'de toplanmıştır. Ermeni çetelerine karşı cephaneleri bitinceye kadar çarpıştıktan sonra kalan erkekleri işkenceler içinde öldür-

müşler, ihtiyar kadın ve çocukları camiye toplayarak ateşe vermişlerdir. Bugün 100. Yıl Üniversitesi Kampüsü'nün 2 km. ilerisinde ıpıssız evlerin temel izlerinden başka birşey kalmayan Zeve köyünü sadece yatır olarak Hacı Hamza beklemektedir. İki Nisan kurtuluşumuzda her yıl ziyaret ederiz. 3.000 kişiye mezar olan bu bölgede 4 Nisan 1990 tarihinde Van Müze Müdürlüğü, Atatürk Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi tarafından müştereken yapılan kazı sonunda kadın ve çocuklara ait 11 adet kafatası ve iskelet bulunmuş olup, Van Müzesinde görülebilir. Kafataslarındaki izlerden ezilmiş, balta vurulmuş oldukları görülmektedir. Harabelerden ayrıca kadın elbise düğmeleri, örgülü saç parçası, altın kolye, yanmış elbise parçaları, kesici aletler, Rus yapısı fişekler, anahtar ve çiviler de çıkmıştır. Bugün Van'a girişte İpekyolu kavşağındaki Kurtuluş Parkında rahmetli Tayyar Dabbaoğlu tarafından Zeve şehitlerimizin anısına yaptırılan anıt, izleyenlere ibretler vermektedir. Van Tanıma ve Tanıtma Derneği tarafından daha önce de bu konuda Zeve kitabını çıkarmıştık.

Merkeze bağlı Mollakasım köyünden 70 yaşındaki Fevzi Ağa'nın başı karısının kucağına koyularak kesilmiş, 9 yaşındaki oğlu Sabri ile gelini Huriye şehire getirilmişken tekrar köye götürülüp paranın yeri gösterildikten sonra feci şekilde öldürülmüştür.

Asırlardan beri hizmet veren Mollakasım tekkesinin Şeyhi Mehmet Şakir oğlu Ziya, torunları Sadullah, Zeynep, Muhabbet, Fahire, Fahriye ve anneleri Fatma, üvey torunu Zehra ile birlikte doğramışlardır. Evde bulunan 70 kişi de zulümden kurtulamamıştır. Şeyhin gelini Van'a götürülürken namusunu teslim etmemek için kendisini çaya atmıştır.

Olayı, bahsedilen komisyona Salihoğlu Şerif'in karısı Mahi Hanım anlatmıştır.

Amik (Yeşilsu) ve Ayanis (Ağartı) köylerinde Molla Yusuf ile oğlu Sait ve Muhtar Cafer'in ifadelerine göre çok kötülük yapılmıştır. Bağdaşan ve Karaağaç köylerinden 15-20 yaşları arasında 17 kız çocuğu Ermeniler tarafından Rusya'ya götürülmüştür. Tımar (Gedikbulak-Canık) nahiyesi halkının tamamı, Erçek halkının yüzde yetmişi zalimce öldürülmüştür. Mendan (Yatıksirt) köyünde Erçekli Şirin adındaki Ermeni ve arkadaşları tarafından 45 kişi katledilmiştir.

Özalp ilçesi ve köylerinde yapılan katliamlar:

Özalp İlçesine bağlı Mirgehi (Sarıköy) köyüne Rus kuvvetlerine öncülük eden Ermeni İntikam Taburuna Muhtar Molla Hasan ve arkadaşları ile birlikte "**Eman**" işareti verilmesine rağmen 7 erkek, 12 kadın ve 18 çocuk olmak üzere 57 kişi canavarca katledilmiş, kız ve gelinler beraberlerinde götürülmüştür. Bunlara ait hükümet görevlisi Kemal adındaki bir zat tarafından tutanak altına alınan 1/2 Arşiv numaralı ve 2024 sayılı dosya numaralı liste izlenebilir (132).

Ermeni zulüm tarihine silinmez örnekler olarak geçecek olan Sarıköy'de Hacı İbrahim ve oğlu Abdi kurşun ve süngü ile, Reso ve oğlu Uso ile Sado dövülüp parça parça kesilerek, Canko'nun oğulları Kulu, Musa, Molla Hamitoğlu Emin, Molla Abdullah, Hacı'nın oğulları İbo ve Sado gözlerine süngü sokmak suretiyle, Canko'nun oğlu Abdullah ve Sey-

yo oğlu Mahmut parça parça doğranarak, Ahmet Oğlu İbo ve Abdullah oğlu Mazig karınları deşilerek, İbo oğlu İsmail canlı canlı kızartılarak, Koçak, Öze oğlu Musto, Hüsnü oğlu Musto, Uso, Maksut, Peri oğlu Hacı Hasan oğlu Suliş, Kasım oğlu Abdullah kurşuna dizilerek, Hasan Ali oğulları Mehmet ve İbo ile Abdo süngüye takılarak şehit edilmişlerdir. Aynı köyden Molla Süleyman fırında cayır cayır yakılırken, Lesko Mehmet ve Murat bıçaklanarak, Avcı oğlu Uso'nun gözleri oyularak öldürülmüştür. Köyden evlerinden uzaklaştırılarak Abdullah, Seymo, Muammer, Paşa, Güllü kurşuna dizilirken, Murat, Celo, Mehmet ve Silo da süngüledikten sonra kurşuna diziliyorlardı. Sarıköy'de kadınlardan ise Huso, Üsa ve Rahime kurşuna dizilmiş, Amat ise süngü ile öldürülmüştür. İsa kızı Güllü'nün göğüsleri kesilirken, Sülo kızı Sülün'nün karnı deşilerek içindeki çocuk çıkarılmış ve ateşe verilmiştir. Gülfizir, Mahiye, Hatı parça parça doğranırken, İbo kızı Fatma kesildikten sonra, Binevş ve Ruşi ise olduğu gibi fırına atılmıştır. Hacer de süngüden geçirildikten sonra kurşuna dizildi. Acı sahneler şahit olan köyde Nadire, Hani, Zeliha ve Arap adlı kadınlar da tecavüz edildikten sonra öldürüldüler. Bekir, Hasan, Alo, Zeyno ve Ebu ise yaralanmışlardır. Medeni geçinen batılı devletler biravuç Yahudi için Nürenberg Mahkemesi kurarken bunda sessiz kalmıştır.

Yine Özalp ilçemize bağlı Astuci (Tepedam) köyünde Mikail ve Musto kurşuna dizilirken Derviş, Ali, Esat ve İsa süngülenip sonra kurşuna dizildiler. Gani'nin oğlu genç Cevher'i ise tüfeğin sapı ile vura vura öldürdüler. Tepedam köyünden Ziro, Hazal, Hamza'yı tecavüz ettikten sonra feci şekilde öldürürken köyden sağ olarak Sebe, Miri, Sahap, Emine

ve Güllü küçük kızlar kaçarak ve saklanarak kurtulmuşlardır.

Özalp'tan Medrese hocası Molla Yusuf'un kardeşi Molla Mehmet neden İslam dini üzere ilgilenip ders veriyorsun bahanesi ile çok ağır işlerde çalıştırıldı. Sonra da Ermeniler beraberlerine alıp götürdüler. Heretil (Kapıköy) köyünde Hacı Osman adında bir zavallı işkencede öldürüldükten sonra üç kız ve iki gelininine çirkin tecavüzde bulunmuş ve zavallılar fazla yaşamamışlardır. Yine aynı köyde teğmen İsa ve karısı, Ömer, Ali ve Mehmet kurşuna dizildi. Şerefhane(Beyarslan)'dan Cindi Ağa'nın hizmetçisi Ahmo'yu çocuğu ile beraber, Yamanyurt Köyü'nden Misina'nın karısı Fato ve 3 çocuğu tandırda yakıldı. Misafir bulunan Bilecik'ten Mehmet Abdi'nin karısı Ayşe önce üç yerinden yaralandı sonra kolu kesilerek öldürüldü. Bilecik'ten Meho'nun kızı Hanım Hatun Antranik çetesinin başı tarafından tecavüzden sonra beraber götürüldü. Kitap satıcısı Mustafa Bey'in kardeşi ve Erzurum'dan gelmiş Mehmet Bey'in de 200 kitabı elinden alınarak süngü ile öldürüldü. Saray ve Esbistan (Savatlı) camileri hayvan ahırına çevrildi. Medrese tahsili yapan öğrencileri hristiyan olmaya zorladılar. Öğrenciler görünüşte onların dediğini kabul ettiler de zaferden sonra tekrar bütün hızları ile İslam dinine sarıldılar. Allah bir daha o günleri göstermesin ve şuur versin.

Özalp merkeze bağlı Perkal (Boyalı) köyünden 2 yavrusu kızgın tandırda yakılıp çıkarıldıktan sonra anne ve babaları onların etlerini yemeye zorlandı. Etlerini yemeyince de feci şekilde katledildiler. Aynı köyden Nazo Hatun bu olaya şahit olmuş ve hemen delirmiştir. (133)

(133) Document Volume I. s. 58-63, 15 Mart 1915 tarihli Mahmudî Kemal Tutanağı

Kavlik (Keçikayası) köyünden Hacı Molla Said kızını boğmak istemedi diye her teklifi red edişinde vücudunun bir parçasını kesmek suretiyle ölünceye kadar doğrayıp şehid ettiler. 7 yaşında Fatma ve 9 yaşında Gülnaz adlarındaki iki mâsum kız çocuğunun ön ve arkasından tecavüz ederek ağır hasta hale getirdiler. Aynı köyden 70 yaşlarındaki Ulvi Efendi'nin çene kemiklerini süngü ile kırarken tenasül uzvunu da kesip ağzına koydular.

Çarıkisar (Dolutaş) köyünden bir çocuğu kuzu gibi kızartıp bir süngüye takarak direğe bağladılar. Komisyonda birçok kimse yeminle buna tanıklık etmiştir. Ahurik (Aşağı Tulgalı) ve Avzerik (Bakışık) köyleri arasında elleri karınlarına sokulmuş, tenasül uzuvları ağızlarına verilmiş dört kişinin cesedi de ayrıca bulunmuştur.

Kotur köyü halkından muhtarın 16 yaşındaki Gülbeyaz isimli oğluna birçok Ermeni çirkince tecavüzde bulunmuş, ardından bütün erkekler bir samanlığa kapatılarak başlarına nöbetçi dikilirken kadınlara da tecavüz edilmiştir.

Bütün bu ve benzeri acı vakaları bilip okudukları halde Batı ülkeleri nasıl Ermeniden yana oluyorlar. Özellikle şarkıcı Charles Aznavur "**Düşüler-Savaşta Öldüler**" isimli şarkısını nasıl ve kimin tesiri ile yazar bilinmez. Kur'an'ın ifadesi ile küfür tek millettir.

Erciş ilçesinde mezalim:

Erciş'den 86 yaşındaki Aziz oğlu Şükrü Taşdemir'in ifadesiyle Erciş'e 15 km. mesafedeki Aksarraf (Bayramlı) köyünde Tertekli Gâze ve Nişan adlarındaki Ermenilerin idaresinde çeteler 500'den faz-

la müslümanı samanlıklara doldurarak cayır cayır yaktilar. Nişan ve Piskopos, Cuma namazında iken camiye ateşe vererek yakmak işini planlarken hükümet duyup onları tutuklattı. Erciş'de Ermenilere çok iyilik yapmış yardım sevenlerden Hacı Hasan Ağa göç etmek için hazırlanırken Ermeniler ona teminat vererek gitmemesini sağladılar. Hergün vücudundan bir yeri keserek işkenceler içinde öldürdüler. Bitlis'den Erciş'i kurtarmak için hareket eden Hacı Teymür Paşa'nın oğlu Albay Tahir Ağa, Binbaşı Osman Ağa, Yüzbaşı Sait Ağa'nın kumandasındaki Hamidiye Alayını Sarısu mevkiindeki Oğuz Köyü'nde pusuya düşürüp kurşundan geçirdiler. Şimdiki Erciş Kaymakamlık binasının yerinde kalan bir ayağı kesik ve ihtiyar Kanlı Şükrü'yü ve Ercişli zenginlerden Kahramanzade Bekir, Şakir ve Şükrü Efendiler, sığır çobanı (nahırcı) Nadir ve eşi Gari, Gölağzı'ndan Mülazımı Evvel Kamil Bey işkencelerle şehit edilenler arasından sadece birkaçıdır.

Gölağzı (Pulurmanık) köyünde görev yapan çete mensubu azılı haydut Manikaha büyükçe bir meydana harman etmek üzere müslüman gençleri toplatmış ardından tutuşturulan keven yığınları üzerinde koştura koştura kan revan haline getirmiş ve tamamen yakılmışlardır. Aynı köyde kadınlar bir samanlığa günlerce aç olarak tıkdıktan sonra verilen yemeklerin içinden kendi çocuklarının parmaklarının çıktığını görünce feryadı basmışlardır. Tekevler (Yekmal) köyünden bir dama tıkılan kadın ve çocukların üzerine gaz dökülüp yanmakta olan bir manda bırakılmış ve kapalı yerde hepsi feci şekilde can vermişlerdir. Çavuşoğlu Mustafa Efendi bataklıkta boğdurulurken, Kahraman Ağa'nın kafası sırtla koparılıyor, Pulur'da camiden çıkarılan 28 kişi ellişer adım mesafe ile kazıklara oturtuluyordu. Çavuşoğlu

Osman Efendi tandır evinin direğine ellerinden çivilenirken Yusuf, Musa ve Hacı Yakup Efendi'lerin burun ve kulakları kesiliyor ve tenasül uzuvları ağızlarına konuluyordu. Nesibe Bacı ve Fatma Nine çocuklarla beraber kendilerini kurtarmaya gelen Ermeniye itimat etmeyip namus teslim etmeme pahasına çayda şehit oluyorlardı. Bahçe duvarı dibinde oturan Bekir Efendi'nin üzerine duvar yıkılıyordu.

Kan davası olmamış ve dede babalarına hiçbir fenalık yapılmamış Ermenilerin durup dururken nasıl bu derece alçak muameleleri reva gördükleri insanı dehşete gark ediyor. Demekki insan insanlığını ve inancını yitirdiği zaman gerçekten hayvandan aşağı düşüyor ve ondan çok daha âdi işlemleri rahatlıkla yapabiliyor.

Erciş ilçesi Kışla Mahallesinde Celâl Bağırsakçı adlı bir adam ev yapımı sırasında 17 Haziran 1988 günü temel kazarken birkısım insan iskeletlerine rastlayıp ilgililere bilgi veriyor. Yapılan kazılar sonunda oradan 9 insan iskeleti çıkarılıyor. Bunların beşi kadın dördü erkek idi. Bunlardan birinin onlara yardım için aralarında bulunan bir Ermeni olduğu ve kafa yapısının Dinarik ırkının Armenoit tipi'ne benzediği tesbit edilmiştir (134). Burasının Çavuşoğlu Samanlığı olduğu ve müslümanların topluca celbedilerek katliam yapıldığı anlaşılmıştır. Kazılara devam edilmiş ve halen kafataslar Van Müzesinde teşhir edilen 19 iskeletten 10'u aradan geçen uzun yıllara rağmen yakınları tarafından tanınmış ve Haydarbey Şehitliği'ne defnedilmişlerdir. İskeletlerle birlikte kesici, delici aletlerde bulunmuştur. Hacette-

(134) Erciş'in katliamlar sırasındaki Askerlik Şubesi Reisi Hikmet Efendi'nin kızı da zorla bir Ermeniye verilmiş, Ermeni olduğu iddiasıyla Rusya'ya götürülmüştür.

pe Üniversitesi Öğretim üyelerinden Prof. Dr. Metin Özbek'in ifadesine göre bu Çavuşoğlu katliamına mâruz kalanlar 15-50 yaş arasında olup başlarına indirilen darbeler sonunda ölmüşlerdir.

Dış güçler kanalı ile tahrik edilmeden evvel bölgenin her yanında olduğu gibi Erciş'de de Ermeniler müslümanlarla büyük bir uyum içinde idiler. İş ve ekin konusunda ortaklık kurarlardı hatta aynı evi dahi paylaşırlardı. Katliamlardan önce Ermeni ileri gelenlerinin ve din adamlarının tahriki ile zaman zaman Ermenilerin zarar verme hareketleri görülüyor fakat cana dokunmuyorlardı. Daha önce kuzu gibi olanlar artık hayvanları boğazlıyor, yığılan ot tayarlarını ateşe veriyor, hırsızlığa kalkıyorlardı. (135) Zira haçlı dünyası müslümanlar hakkında hiçbir zaman iyilik düşünmemiştir.

Bolşevik ihtilalinden sonra Rus ordusu çekilirken meydanı Ermenilere bırakmış ve silahlarını onlara vermişti. Rus, Fransız ve İngilizlerin Van'daki konsoloslukları birer karargâh haline getirilip bağımsız Ermenistan hayali depreştirilince çete ve komiteler gizli plânlarını gün ışığına çıkarmaya ve zayıf kalan halka yüklenecek yeri tesbite başladılar. Daha önce adı geçen Mıgırdıç Hırimyan Van merkezinde çalışırken Gazzo ve Nişan adlı Ermeniler de Erciş'de Hınçak ve Taşnak Komitelerini kurmaya başladılar. "**Fakir Severler Cemiyeti**" kılıfı altında tezgâhlanan işler silâh ve mühimmatın her tarafa ve Erciş'e akmasını sağlıyordu. Erciş komite başkanı Gazzo çeteciler arasında yaptığı iş bölümünde kendisi Pertek (Dinlence) köyüne, Setrak adlı Ermeniye, Hespinek (Çobandüzü) köyüne, Şimo'yu,

(135) Orhan Karakaş-Celal Gazioğlu "Yaşayanların Dilinden Çavuşoğlu Samanlığı Katliamı, Zaman gazetesi 13-14.8.1991

Karakilise (İşbaşı) köyüne Hovi'yi, Örene köyüne Arankil'i, İrşad (Işıklı) köyüne Gare'yi Yekmal (Teklevler) köyüne, Heri'yi Hargin (Alkanat) köyüne, Manikaha'yı Purulmanik (Gölağzı) köyüne yerleştirdi. Ayrıca Nişan, Artin, Bayahçı, Hoçuk, Purut, Aspador, Vaso ve diğerleri ilçe merkezinde görev almışlardı. Kilise ve okullar birer karargâh haline getirilmişti.

Başta ilçe kaymakamı olmak üzere ileri gelenler toplanarak bir çare düşündüler. Kaçma, göçmeyi birtürlü düşünemiyorlardı. Zira hiç kimseye kötülük yapmamışlar. Ermenilere kötülük bir yana hertürlü imkanı sağlamışlardı. Halk herkesi kendisi gibi zannediyor ve aldanıyordu. Maalesef silâhsızdılar. Gençler ve eli silah tutanlar dağlarda teşkilatlanmaya gittilirse de çok geç kalınmıştı. Ne yazık ki jandarma ve korumadan da yoksundular.

Ermeniler bütün iskan sahalarının isimlerini değiştirdiler.

Erciş'in Topçu Çavuşu Hıdır Karaman, Yusuf Ağa (Ose Çello), Purmaklı Hacı Emin Efendi, Şekerci Kahraman Ağa, Milis Purmaklı Haydar Usta (136) ve diğerleri gençlerle irtibata geçtiler. Rus generali Ermenilere yön verirken Kâzım Karabekir Paşa'nın Kafkas Ordularına hareket emri vermesi ve Ali İhsan Sabis Paşa'nın kuvvetleri ile Erciş'e geleerek yıkılan, yakılan, binlerce akıl almaz işkence gören mazlum bir kitleyi bütün bütün yok olmaktan Allah'ın izni ile kurtardı.

Çavuşoğlu Samanlığı katliamında çok sayıda delme ve kesme izleri bulunan iskeletlerin ağızlarındaki kırılmış protezlerin 1915-1925 yılları arasında

(136) Milis denince II. Abdülhamid'in Doğunun güvenliği için kurduğu Hamidiye Alaylarından geri kalanlar hatırlanmalıdır.

Amerika Birleşik Devletlerinde o zaman çalışan SSN firmasında yapıldığı meydana çıkarılmıştır.

Çavuşoğlu Katliamının acı cereyan tarzı canlı şahitler kısmında görülecektir. Bu acımasız Ermenilerin bir kısmı benzeri olaylarda acı itiriflarda bulunmuşlardır (137). Aslında bu denli işkence hiçbir dinde yoktur. Ama şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, müslümana karşı kinleri din gibidir.

Gevaş'ta yapılan katliamlar:

Van İsyanı'nın başlangıcı olan Gevaş hükümet konağına saldırma ve Müftü'nün feci şekilde şehit edilmesine daha önce temas etmiştik.

Gevaş'ın merkezi kadar civar köylerinde ve özellikle İşkirt (Dereağzı), Arpit (Yanıkçay), Mihrapit (Göründü) köylerinde katliamlar sürdürülmüştür. Hatta Yanıkçay'da o sıralarda çobanlık yapan bir zat

(137) Aradan geçen 75 yılı rağmen Ermenilerin akıllarını başlarına almayıp akıllanmadıkları ve kana doymadıkları izleniyor. Hiçbir canlının reva görmediği işkence ve katliamlara devam ettikleri görülmektedir. 1991 yılı Temmuz ayında Bakü'da intihar eden Taşnak Çetecilerinden Şahbazyan'ın itirafları ne kadar acı ve düşündürücüdür. Dalık Karabağ'ın Han Kentinde 1990 yılında onbir bin Azerinin kovulmasında ve işkencelerde başrolü oynayan Şahbazyan bıraktığı pişmanlık mektubunda şöyle demektedir: "Men Azerbaycanlılarda hiçbir günah görmirem. Onlarda günah yoktur. Men dünyamı değiştiremem. Ancak ERMENİ MİLLETİ SANA ŞUNU VASİYET TUTURAM. GÜNAH BİZLERİ ALDATAN İŞGÜZAR ERMENİ BÜYÜKLERİNDEDİR. ONLAR ÖZ MENFAATLERİ İÇİN İKİ HALKI BİRBİRLERİNE DÜŞMAN ETMİŞ. RICA EDERİM SİZLERDEN HERBİRİNİZ İKİ HALKIN ŞEHİD OLMUŞ OĞUL VE KIZLARININ BÖYLECE DE BENİM İNTİKAMIMI ONLARDAN ALIN. ONLARIN CEZASI İÇİN ELİNİZDEN GELENİ EDİN."

toplu mezardan bahsetmiştir. Fakat henüz meydana çıkarılmamıştır.

Gevaş'ın merkez köylerinden Pendekanis (Dokuzağaç)da Ermeniler her kötülüğü reva görmüş ve halkın yüzde seksenini yollarda katletmişlerdir. Düşman işgalinden kurtuluş yıllarında teşekkül ettirilen komisyonun tanzim ettiği tutanakta muhacretten dönüş sırasında henüz çürümemiş cesetlerin bulunduğu bildirilmektedir. Aynı günlerde Van'la Müküs (Bahcesaray) arasında aşılamaz gedik olan Ağır Dağı'nda Ermeniler 3 bin kişi katletmişlerdir.

Engil Köyü (şimdi mevcut değildir) ile Vestan (Gevaş) arasında Ermeniler tarafından öldürülen müslüman halkın 10 binden fazla olduğu ve özellikle Rusların çekilmeleri sırasında feci katliamların hüküm sürdüğü bilinmektedir. Rusların şehire âni girişleri ve muhacirliğin hemen başlaması ve dar yollarla beraber özellikle Engil Köprüsü civarında yığılmaların başgöstermesi zayıfatı artırmış, hunhar katiller kolsuz kanatsız insanları kırıp geçirmişlerdir. Van halkından Teğmen Şükrü Efendi'nin 80 yaşındaki Tayyar adındaki amcası ihtiyar karısının gözleri önünde ellerinden kapıya çakılmış, önce burnu daha sonra kulakları ve çenesi kesilmiştir.

Van Müzesi ve Üniversite Ekibi müştereken Ağustos 1990 ayı içinde Gevaş Selçuklu Mezarlığı ve İzzedin Şir Bey Medresesi civarında yaptıkları kazıda içlerinde küçük yaşta çocuklar da olmak üzere medresede okuyanlara ait katledilmiş 8 talebenin toplu iskeletlerini bulmuştur (138).

Bu sıralarda Erzurum Valisi Tahsin Bey'den Enver Paşa'ya gelen şifreli mesajda Karçıkan ve Gevaş'da karışıklığın devam ettiği, telgraf tellerinin

(138) Zaman gazetesi 16.8.1990 s. 9

kesildiği, gönderilen Bitlis Milis ve Jandarmasının çarpışmaya devam ettiği, silahları yetersiz ve kuvvetler az olduğundan yedek kuvvete ihtiyaçları olduğu bildirilerek nasıl hareket edileceğine dair talimat istenmektedir (139).

Çatak ilçesinde yapılan katliamlar:

Daha önce Çatak'taki öğretmen ve ayaklanmadan bahsetmiştik. Hadiseler dur durak bilmemiştir. Burada ve Özalp'ta katliamın fazlalığı ulaşımın özellikle kış şartlarında çok güç olmasından, geç haber alınmasındandır.

Asilerden Aram ve İshan'ın aleni telkin ve tavsiyeleri ile isyan burada başlatılmıştır.

Çatak'ın Berho (Alacayar) köyünden Ömer'in komisyona verdiği yeminli ifadesinde Ermenilerin Çatak'a bağlı Hasnik, Kakan (Bilgi), Kaçıt, Kövişk (Tütün), Darinisülya (Yukarı Narlıca), Darinissüfla (Aşağı Narlıca), Berho (Bilgili), Cemik (Armağan), Noravan (Gürağaç), Hasis (Eliçık), Vergis (Sarıgöz), Arkanis (Işınlı), Akrus (Baltacı), Sarunuhi, Sözevnis (Alaçam), Heşet (Topaç), Şukran, Rüknan (Sözveren), Şeyhanis (Çınardibi) ve Soka (Sıgırcık) köylerindeki erkeklerin tamamen süngüden geçirdikleri, kız ve kadınların güzellerini Rusya'ya götürdükleri anlaşılmaktadır.

Bütün dünya bu dehşetli vakalara şahit olurken 12 Nisan 1915 tarihinde Newyork'da yayınlanan Evening Sun Gazetesi şöyle yazıyordu: "*Ermeniler Asya'nın Lehlileridir. Ermenilerin hayalleri Ermeni muhtariyetidir. Ermeni faciası Türk ve Kürt mezalimidir.*" Ümmi bir şair olan Jo isminde bir Ermeni

(139) Documents Volume I. No: II s. 46-47

terzi Ermenilerin psikolojisini şöyle tarif etmiştir: "Biz Amerika'yı severiz. Fakat birgün Ermenistan'a dönerek Hür Ermenistan halkından olacağımızı ümit ediyoruz. Her Ermeni şu inançtadır ki hayatı boyunca Ermenistan'a giremezse bile iki, üç yüz sene sonra ruhu Hür Ermenistan'ı görecektir." Ama bunlara sormak lazımdı, neden Rusya veya İran değil de Türkiye? Çünkü orada da Ermeni yaşamıştı. Çünkü işin içinde akıl hocalarının dolapları vardır.

Ruslar Kasım 1917'de çekilirken Ermeniler birbirlerine giriyorlardı. "Hem bizi teşvik ettiler hem de bırakıp gidiyorlar" diyorlardı. Aram Manukyan başta olmak üzere bütün komiteciler birden yokolup gitmişlerdi sanki. Bir yandan kuvvetlerimizin az olması, öte yandan Rusların çekilirken dahi silahlarını Nasturi ve Ermenilere vermesi zayıflığı artırdı. Van-gölü'nün güneyinden İngiliz ve kuzeydoğusundan İran takviye verirken geri dönen muhacirlerimizden hükümet intikama kalkmasınlar diye silahları toplamış ve son anda dahi yapacaklarını yapmışlardı. Nihayet güneyden II. Fırkamız ve Mili, Haydaran, Zıyan, Bedir, Zıkar, Şıkar aşiretleri yardımı ile komiteciler akim bırakılarak perişan oldular.

Yıllarca memleketin nimetleri ile hayatlarını sürdüren Ermeniler canavarlıklarını yurdun bir ucundan diğer ucuna kadar devam ettirmişlerdir. 1897 yılında Van'da Belediye Meclis üyesi olan, **Salname**'de Efendi ile değer verilerek yad edilen Artin Vartanyan daha sonra Amerika'da Ermeni ve Ruslar arası irtibatı sağlıyor ve silah tevziatı yapıyordu. İşte onun Amerika'dan Harput'taki arkadaşı Osep Serkisyan'a yazmış olduğu mektup:

"Azizim.

Türk Ordusu hakkında vermiş olduğunuz bilgiyi telgrafla Rus kumandanına bildirdim. Müsterih olu-

nuz. Van'da olduğu gibi Türk hükümetine karşı koymak için Harput'ta da bir isyan hazırlarsınız. Son zamanlarda 5.000 mavzer satın aldık. Yakında size göndereceğiz. Hepinize selamlar. Bu sefer bu kadar. Diğer mektupta ayrıntılı yazarım.

A arkadaşın

Artvin Vartanyan"

Gerçekleri gören ve daha önce eserinden yer yer bahsettiğimiz Rus Genarali Mayewski konuyu özet olarak şöyle değerlendirmektedir. "Ermeni eşkiya çeteleri kimlerden kurulmuştu? Vatanın selametini, kendi aile ocağını ve dinini müdafaa edenlerden mi? Hiçbir vakit. Hemen çoğu birşey öğrenmemiş şehirli gençler ki ancak komitecilerin parlak sözleriyle alevlenerek, ekseriye en âdi meseleyi bile göremiycek cahillerden ibaretti. Çünkü tutum ve davranışları ile milleti selamete değil felakete sürük-lüyorlardı". (140)

Ermeniler sadece müslümanlara değil musevilere de kıymışlardır. Hakkari'den çıkarak kaçmak isteyen üçyüze yakın musevi, Sel Köyünde parça parça edilerek öldürülmüşlerdir. Cesetleri yığınlar halinde istif edilmiştir. Bugün dünyanın dört bucağına Hitleri durmadan işleyen filimler ihraç eden siyonizm hiç bu konuya el atmamaktadır. Holivud gerçek sanatkarlığını bu yönde göstermekten aciz midir?

15. Kolordu Kumandanı olan Kâzım Karabekir Paşa 1919 yılında Ermenilerin tahribatından sonra teftiş için Erzurum'dan Van'a gittiğini eserinde kaydetmektedir. Çocukluğu ve ilkokul döneminin Van'da geçtiğini ifade eden Karabekir Paşa Van'da iken ahçıların Ermeni olduğunu, çok rahat ve ucuz olan Van'da onlarla mükemmel geçim içinde olduk-

larını beyanla, gördüğü manzara karşısında irkilmiştir. Beyazıt-Muradiye üzerinden Arnis'e ve oradan Van'a geçen Karabekir Paşa tamamen yangın yerine ve harabeye dönüşen şehri acı acı tasvir etmekte, bağlarda sadece bir mahallede birkaç yüz halk kaldığını zikretmektedir. Bugün orta yaş Vanlıların iyi bildiği "**Ana ben vardım Van'a**" türküsü o günlerden kalmadır. Kaledeki II. Fırka'ya ve Göl kenarındaki iki fırkayı teftiş ettikten sonra aynı güzergahtan dönerken yollarda Ermenilerin yığdıkları müthiş malzemeyi sayarak korkunç para sarfettiklerinden bahsetmektedir. (141) Rusların Doğubayazıt üzerinden Arnis'e kadar treni getirdiklerini ve böylece Musul-Diyarbakır mıntıklarını da istilaya hazırlandığından bahsediyor.

Allah bu millete bir daha o günleri göstermesin ve düşmanlarımıza fırsat vermesin. Bu günlere kolay gelinmediğini ve her karış toprağımızda binlerce şehit kanı bulunduğunu aziz Vanlı hemşehrimiz asla unutmamalıdır. Tefrikaya kapılmamalı ve tahrikçilere fırsat vermemelidir.

(141) K. Karabekir a.g.e. s. 348-349

VII. Mezalimden Ayakta Kalanlar Ne Diyor?

AHMET PALA

(Doksan yaşında olup Van'ın Bahçıvan Mahallesinde oturmakta idi. 1995'te vefat etti).

"Seferberlik olduğu zaman Şabaniye Mahallesinde idim. Ermenilerle daha evvel çok iyi geçinirdik. Katliama başlayınca Ruslar bundan istifade ile Van'a girdiler. Aniden ve tedbirsiz canımızı kurtarma pahasına yola çıktık. İlk gece Zıvistan (Elmalı) köyünde kaldık. Çocuk, yaşlı dağ, bayır yürüyoruz. Yol yok. Perişanlık içindeydik. İkinci gece Edremit'e ulaşmıştık. Daha sonra Gevaş'a hareket ettik. Bitlis'e ulaştığımızda dizlerimizde takat kalmamıştı. 10 gün orada kaldık. Bitlis'den Diyarbakır istikametinde yürümeğe başladık. Diyarbakır'da o perişanlık içinde hem annemi hem de babamı kaybettim. Sam rüzgarı gibi bitip tükenmiştik. Diyarbakır'dan Mardin'e hareket ettik. Bir kardeşim mektepte leyli (yatılı) kalmıştı. Biz ailemizden iki kardeş ayakta kalmıştık. Halbuki daha önceleri Ermenilerle çocukluk hallerimizle oynar ve şakalaşırdık. Aramızda hiç niza çıkmazdı. Onları tahrik edenler ne yaptıysa yaptı."

AHMET HULKİ SARAL
(Emekli Tümgenaral (142))

"15 Nisan 1915 günü Van bölgesinde kendini gösteren ilkbaharın parlak güneşli bir gününde gök gürültüsünü andıran silah sesleriyle uyandık. Sokakların ve evlerin arasından yansıyarak geçen mermiler acı bir inleyiş gibi vızıldıyorlardı. Her taraf toz duman içinde ve her yerden ağır bir barut kokusu geliyordu. Herkes heyecan ve endişe içinde idi. Bütün Vanlılar'da adeta bir ölüm sessizliği vardı.

Van Ermenilerin ilk önce ele geçirmek istedikleri bir yerdi. Rus sınırına yakınlığı, o gün için askerimizin Van'da bulunmaması ve harp dolayısıyla Türk tarafından Van bölgesinde silah altına alınan Ermenilerin ordudan silahları ile birlikte kaçarak burada toplanmış olmaları dolayısıyla, Van bölgesinin Ermeniler tarafından işgali nisbeten daha kolay hale gelmişti. Çünkü Ermeniler de askere alınmaya (daha önce asla askere alınmazlardı) başlanmıştı.

Birinci Dünya Harbi'nden önce Van bölgesinde 33. Piyade Tümeni vardı. Bu tümen 1914 sonbaharında Van'dan ayrılarak Muradiye-Erciş-Tutak yolu ile Erzurum'a hareket etmişti. Van'da hiçbir askeri kuvvet kalmamıştı. Asayişin temin için jandarma bulunuyordu. Her ihtimale karşı Rus ordusunun biraz daha Türk topraklarına girmesi ve baharın gelmesi isteniyordu. Bu suretle Ruslarla müşterek hareket edilecek, Türklerin karşı koyma ihtimali ortadan kalkacaktı.

Uzun senelerden beri silahlanan, tüfek, tabanca, el bombası, yangın bombası ve benzeri her türlü silahla donanmış olan Ermeniler Van'da toplanmış-

(142) Osman Karabıyık, a.g.e. s. 188-200

lardı. Van civarındaki kasaba ve Ermeni köyleri de tamamen silahlandırılmış ve harekete hazır hale getirilmişti.

3 Mayıs 1915 gecesi Ermenilerin bir müslüman mahallesine hücum ederek birçok evleri yaktıkları bildirildi. Bunun üzerine Van Valisi Cevdet Bey halkın yavaş yavaş iç kısımlara çekilmesini emretti. Halk tarafından Van'ın boşaltılması isyan başladıktan 10 gün sonra yani 3 Mayıs 1915'de başlamıştı. Halk Bitlis istikametine çekildi. Bunu gören Ermeniler 13 Mayıs 1915 günü Vangölü'nün güney kıyısından Zıvıstan (Elmalı)-Edremit yolu ile çekilen müslüman ailelerine taarruz ederek şehid ettiler.

Türk halkının memleketin içlerine çekilmesi için üç yol vardı. Birincisi; Vangölü kuzeyinden geçen Bendimahı Köprüsü-Erciş-Ahlat-Bitlis yolu.

İkincisi; Vangölü'nün güneyinden geçen Edremit-Bitlis yolu.

Üçüncüsü de; Van-Tatvan göl güzergahı idi. O tarihte Vangölü içinde her biri ortalama 20-30 kişi alan yetmiş kadar yelkenli gemi mevcuttu. Bunlar Van'ın İskele Köyü, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Tatvan, Reşadiye ve Gevaş iskelelerine dağılmış durumda idiler. Devamlı olarak nakliye yapan bu gemilerin hepsi de Ermenilerin malı olup onlar tarafından işletilmekte idi. Van halkını para ile Van iskelesinden Tatvan'a ve diğer yerlere taşıdılar.

Yukarıda bildirdiğim kara yollarından giden Van halkından çoğu Ermeni çetelerinin baskınlarına uğrayarak caniyane bir şekilde öldürülmüşlerdir. Vangölü'nde para ile gemilere binenlerden bazıları da muhtelif bahanelerle gemilerin kıyılara yanaşması üzerine Ermeni çetelerinin baskınlarına uğrayarak feci şekilde şehid edildiler. Van Kalesi Ermeniler tarafından ele geçirildiğinden kaleye yakın yollar

devamlı olarak ateş altında bulunduruluyordu. Bu yollardan geçirilirken birkaç yolların üzerinde şehid edildi. Cesetlerini dahi kaldırmak mümkün olmamıştır.

Vangölü'nde Akdamar, Çarpanak, Adır ve Kum adlarında dört ada vardı. Bunlardan Kum adasından başka diğerlerinde Ermeni manastırı bulunuyordu. Güya dini merkezlerdi. Akdamar adasında Ermeni Katolikosu vardı. Buraları birer isyan ve ikmal merkezi idi. En hain ve vahşi insanlar bu adalarda yaşamakta idiler. Bu adalara uğrayan muhacirlerin eşya almadan, eliboş terkettiği evini, tarlalarını ve oradan getirilmediği aile efradını düşünerek büyük ızdırap çektikleri yaşlı gözlerinden anlaşıyordu. Biz bu hale mi düşecektik? Her şeyimizi verdiğimiz, kendilerine tamamen itimad ettiğimiz bu Ermeni canileri bize bunu da mı yapacaklardı, diyerek ağlıyorlardı.

Burada bir kısım halk Diyarbakır'a bir kısmı da Siirt'e gitmeyi kararlaştırarak bu isikametlerde yollarına devamla başladılar. Kaçmak lâzımdı. Çünkü Ermeniler, Rus ordusu ile beraber durmadan Türkleri öldürmeye geliyorlardı.

Çocukluk çağlarında bizzat bu acı günleri görmüş bir insan olarak o faciayı asla unutamam. Hâlâ gözlerim yaşarır. Izdırap duyarım. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir facianın olduğunu ve olabileceğini tahmin edemiyorum. Bütün bunlara sebebiyet veren bütün dünya milletleri tarafından ezilmiş, koğulmuş, dinine hakaret edilmiş, kendi lisanının konusulmasına müsaade edilmemiş olan Ermeniler Türkler tarafından kucaklanmış, sevgi ve şefkatle üzerlerine kanat gerilmiş, din ve dil hürriyeti bahş olunmuş, askere alınmamış ve bu yüzden nüfusları artmış, halk tarafından itimad edilmiş, Türkiye'de çok zengin bir hale gelmiş, müreffeh ve mesut yaşa-

yan güya Ermeni vatandaşlarımız ve komşularımızdır.

Onlar kendilerine köle gibi muamele eden, Sibiryaya sürülerek orada kabileler halinde öldürülen, en küçük bir hareket karşısında idama mahkum edilen, Rusların sahte ve yalan dolu kışkırtmaları ile Türkiye'ye gelip burada nankörlük eden hain adamlardı. Bu aşağılık insanlar düşünmemişlerdir ki, büyük Türk milletini yok etmek asla mümkün değildir. Bunlara girişmek kendilerini de yok etmek demektir. Elbette ki onlardan hayatta bulunanlar bugün vicdanen çok azap çekmektedirler.

Okuyanları uyarmak için şunu arzetmeyi vicdani bir borç bilirim. Ermenilerin sebebiyet verdiklerini uzun uzadıya anlatmaya çalıştım ve Van Faciası şu sonuçlar doğurmuştur:

1- Ermenilerin büyük devletler ve bütün dünyaya devamlı yaymak istedikleri gibi hayali bir Türk ve Kürt korkusu ortaya atılmış, bunun neticesinde vahşice katliamlar tertip etmişlerdir. Türkler de muka-bele etmiştir.

2- Bugün Van'da Ermeni yoktur. Boğuşmalardan sonra evler harabeye dönmüş, tarla, yol ve binalar yok olmuştur. Buna sebebiyet verenler Ermenilerdir.

3- Van-Bitlis vilayetleri yanmış yıkılmıştır. Hâlâ üzerinden yetmiş sene geçmesine rağmen Van, eski Van'ın dörtte bir varlığına sahip değildir.

Neden bu olmuş, neden böyle yapılmıştır? Bunları Rusya, Fransa ve İngiltere ile Ermeni çılgınlarından sormak lazımdır."

BEKİR YÖRÜK

(86 yaşında, İskele Caddesinde mukimdi. Vefat etti).

“Seferberlikten evvel Haçboğan'dan Ereğ'e doğru giden ve Altaylı sokağından Akköprü'ye giden hat-
tın yukarı kısmı tamamen Ermeni, aşağısı ise müs-
lüman mahalleleri idi.

29 gün müddetle Haçboğan'da (143) Ermenilerle harp ettik. Çete savaşı yapıyorduk. Aslında Ermeni-
ler bizimle başedemezlerdi. Fakat biz onların bu de-
rece hain olacaklarını tahmin ve tasavvur etmediği-
miz için yanımızda tedbirimiz yoktu.

Esasen asıl mesele İttihat Terakki zamanında
Vali Tahsin Paşa zamanındaki hadiselerle dayanıyor.
Gelen talimat üzerine sanki hiç hürriyete sahip değil-
lermiş gibi müftünün elini keşişin eli ile birleştiren
Vali, onları kardeş ilan ettiğini açıklamıştı. O za-
mana kadar askere alınmayan Ermeniler askere alı-
nınca bizleri arkadan vurmaya başladılar.

Tahsin Paşa'dan evvel Vali olan Ali Paşa çok
kahraman bir insandı. Ermenilerin hilelerini çok iyi
bilirdi. Ermeni çeteciler Van'da onu rahat bırakma-
dıkları gibi Batum'a gidişinde peşine vererek onu
hunhar şekilde öldürdüler. (Sinop'ta metfun olup
türkü yakılmıştır). Ermenileri kışkırtan Ruslardı.
Tashnak Komitesine başkanlık eden hainleri Rus-
ya'dan gelen altınlar besliyordu. Bunun yanında ne-
ticesinde Haçboğan'da posta memuru olan Ayanis'li
Hafız Hoca'nın tek oğlu vazife başında öldürülüp
göğsünün üstüne telefonu koydular ve ardından da
yaktılar. Komiser Selim Efendi'yi bugünkü çarşı
kısmında boğup cesedini caddeye attılar. Bugünkü
Van Devlet Hastahanesi önünde köşede yer alan Ha-
mud Ağa Kışlasına bomba yerleştirerek patlaması
sonucu 20'den fazla askerimiz şehid oldu. İki katli

(143) Haçboğan bugün Sıhke caddesi ile Cezaevi sokağının birleşti-
ği semtin o zamandan kalma adıdır.

ve çok müstahkem bir merkez olan Hamud Ağa
Kışlasından geriye kalan askerler perişan ve yaralı
vaziyette **Eskişehir** (144) geldiler. Daha sonra Ha-
cı Kadri Soydan'a ait hamamın yapıldığı bu kısımda
1945'de buldukları bir bombayı kurcalama neticesin-
de 9 çocuk daha parçalanmıştı.

O sıralarda Bitlis'de Jandarma Komutanı olan
Ömer Bey aynı zamanda Vali vekilliğine bakıyordu.
Bu zat Yörük ailesinden ve amcaoğlu olduğu için
ona durum hakkında rapor gelir ve Mustafa Kemal
Paşa'ya bildirirdi.

Yurt ve yuvamızdan ayrılıp seferberliğe çıktık-
tan 3 gün sonra Ruslar Van'a girdiler. Onlar gelince-
ye kadar Ermeniler Van'da yaptıklarını yapmışlardı.
Şehrin kazaları ile beraber beşte biri kurtarılamadı.
Bütün vilayetlerden burada askerlik yapanlar vardı.
Onlar da beraber telef oldu.

Bizim aile gemi ile ayrılmıştık. Hem fırtınadan
hem gemilerin iptidailiğinden dolayı konak konak
gidebiliyorduk. İlk adım olarak Adır Adası'na çık-
mıştık. 50 gemi buraya (145) yanaşıp 9 gün kaldık.
Bomba ve patlama seslerini sık sık duyardık. Bizzat
görmemekle beraber birtakım katliamlar ve yakıp
yıkılmalar olduğu gerçektir. Burada yerin altında
dehlizlerde Verçebit diye onların öğretmenleri vardı.
Hareketleri planlanıyordu.

Halepli Mansur Çavuş'un amcaoğlu Ömer Bey'e
verdiği raporda şöyle anlatıyordu:

Şehitlerimizi kaldırırken birkısım ihtiyar kadın-
ların yerlerinden kalkmadıklarını ve devamlı otur-
duklarını gördük. Dikkatimizi çekti. Yaptığımız in-
celemeler sonucunda hunhar Ermenilerce kazığa

(144) Kale güneyindeki kısma "Eskişehir" denir.

(145) Bu gemileri bugünküyle karşılaştırmak hatalı olur. Onlar
yelkenli, küçük teknelerdi.

oturtulduklarını ve o vaziyette ruh teslim etmiş olduklarını tesbit ettik. Bunları elbiseleri ile gömdük. Kadın ve erkek şehitleri kaldırmamız 3 gün sürmüştü. Kadınların karınlarını yararak çocuğunu çıkardıktan sonra göğsüne koymuşlar ve o vaziyette çarpiha germişlerdi.

Halbuki biz Ermenilerle eski Van'da kardeş gibi yaşırdık. Eskişehirde bine yakın tüccar dükkânları vardı. Yaşlı Ermeniler bize karşı yaptıklarını asla tasvip etmezlerdi. Dığga denilen genç Ermeniler çabuk tesir altında kalırlardı ve asıl katliamı onlar yaptılar. Hatta seferberlik sırasında Van Belediye Başkanı Terzibaşıyan adında bir Ermeni idi. İşinde ciddi insandı. Adaletli idi. Haçboğan'da iki fırın hatalı ekmek çıkardı diye ikisini de kapattırmıştı. Maalesef bu reis dahi gözü dönmüş ve işgalata kapılmış 10 yaşlarındaki kendi oğlu tarafından öldürülmüştü.

Haçboğan'dan başlamak üzere doğuya doğru ta Şuşanis (Kevenli) köyüne varıncaya kadar Ermeniler yer altında lağım kazmışlardı. Gizli planlarını buralarda karar altına alıyorlardı. Ayrıca Dere mahallesinde silah fabrikaları vardı. Bu arada eski şehirde yaşadığımız sıralarda komşu haklarına çok riayetkâr olduklarını görmüştük. Bu yüzden bizim insanımız onlara çok itimat beslemişti. Bir şey yapacaklarını asla tahmin etmezdik.

Van'dan çıkmayıp da Amik (Yeşilsu) civarında kalan müslümanları Ermeniler Amik kalesine, birşey yapmıyacaklarına ve muhafaza edeceklerine dair yemin ederek alırken, öte yandan kaleye çıkış merdiveninde iken merdiveni çekip göz göre göre uçurumdan yuvarlanarak ölümelerini seyrediyorlardı.

20-30 kadar köy halkı Zeve'de harp için toplanıyorlar. Fakat ortalık tam bir emniyet ve itimat için-

de. Daha önce olduğundan silah depo etme fikri kimsenin aklından geçmediği için mermileri 2 saat çarpışmadan sonra bitiyor ve teslim oluyorlar. Bunların arasında bulunan Bilal Yörük'ün babası amcam Terlenağa'yı ve Amikli olan karısını parçalıyorlar. 12-13 yaşlar arasındaki iki oğlunu da gözleri önünde öldürüyorlar. Amcamı ve hanımını bahçenin içindeki dut ağacının altında kesmişlerdi.

Şimdiki İkisan İlkokulunun yerinde Amerika'dan gelmiş hristiyan olan ve Purutlar (Misyonerler) denen kimseler otururlardı. İşte amcam kızı o civarda bir evden kendini aşağı atarak intihar etmişti.

Ermenilerin maddi durumu çok iyi idi. Kuyumcu ve kumaş mağazaları vardı. Zenginleri ayrıca köylerde arazileri icar eder, eker biçerlerdi. Bu icar işine **teşhir** denirdi. Müslümanlara da bunun bekçiliğini yaptırır ve buna karşılık çapına (146) 3-4 çap buğday verirler ve o adam da geçimini sağlardı. Ermenilerin kendilerine ait 2 iptidai (ilk) okulları vardı. Buna rağmen müslüman okullarında da rahatça okuyabiliyorlardı. Daha önceleri askerlik yapmazlardı. İttihatçıların başa geldiklerinden sonra orduya girdiler ve Tıbbiye'de okumaya başladılar (147). Orduya kabul edilen Ermeniler Erzurum harbinde ordumuzu arkadan vurmaya başladılar. Meşhur 93 Harbine (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) Van'dan kuvvetli bir tümen gitmişti. Birçoğu şehid oldu. Kalanları da maalesef Ermeniler öldürdüler.

Katliamların sürdüğü bir hengâmede şehrin için-

(146) Bir dönüme ekilecek buğdayın kapladığı yere bir teneke ve bunun 5 katına da çap denir.

(147) Atasözü haline gelen Marko Paşa, aslında Tıbbiye'ye pekçok Ermeni gencini yerleştirmiştir. Aslında yıkım oradan başlamıştır.

de bir eve giren bir Ermeni tandırı yakan çocuklu bir kadın görüyor. Sana kebab lazımdır diye utanmadan sabi çocuğu tandıra atıp kül haline getiriyor. Tebriz-kapı yolu üzerinde ipek yoluna yakın Şahin Bey'in evinin arkasında (Kurtuluş parki güneyinde) iki katlı bir mektep vardı. Buraya kaçmayıp sığınan kadınları da feci şekilde öldürdüler.

Çar Nikola Ermenilerin bu yaptıklarını kabul etmiyordu. Kendisi çalışkan bir insandı. Van'ın Mura-diye ilçesine kadar tren döşetti. Fakat çalışmıyordu. Ayrıca Vangölü'ne bir vapur ve bir doba (148) getirmişti.

Seferberliğe yakın Van nüfusu 120.000'i buluyordu. Bunun çoğu müslümandı.

Perişan vaziyette seferberliğe gidiş Van-Bitlis-Diyarbakır üzeri idi. Karacehennemogullarından Ömer Efendi'nin bize anlattığına göre ailece Bitlis'e geliyorlar. Bir ana çocuğunu bir ağaç kovuğuna 3 gün süre ile bırakıyor, sonra yine gelip sağ salim alıyor. Alındığında çocuk parmağını emiyormuş. Açlık, susuzluk, perişanlık tam manasiyle anlatılmaz. Diyarbakır'da kaldığımızda kardeşimin oğlu Cemil Yörük'ü mektebe derse götürürken sokakta açıkta etleri koparılmış cesetleri gözlerimle gördüm. Sütçü Akif Efendi açlıktan artık son anlarını yaşamaya başlayan hastaların ölü etlerini yediklerini söylüyordu. Ağaç yaprağı bunun yanında cana minnetti.

Yalnız ailece bulunduğumuz Diyarbakır'da insanlık nümunesi bir durumu da anlatayım. Mardin'li Mehmet Ağa 20 köyü içine alacak geniş muhacir kitlesini kurduğu kazanlar vasıtası ile besliyordu. Her mahalleye 2 kazan kurdurmuştu. Eğer böyle hayırsever üstün insanlar olmasaydı bu felaketlerden

(148) Doba, küçük teknedir.

bir kişi canını kurtaramazdı. Açıkta hiç kimse yogurt götüremiyordu. Çünkü herkes saldırıp yağma ediyordu. Bu necip insanı daha sonra Mustafa Kemal çağırıp borcun nedir, dediği zaman, Mehmet Ağa'nın cevabı; *"Ben bunu sirf Allah rızası için yaptım. Hizmet edenler benim oğullarımdır. Borç olamaz"* olmuştu. Ne yazık ki sonradan bu necip insanın oğlunu İsmet İnönü öldürttü.

Van'da seferberliğe çıkıp uzak yerlere gittikten sonra geriye dönüş en az 3 seneyi bulmuştu. Rus birlikleri Garzan'a kadar gelmişlerdi. İhtilal dolayısıyla Ruslar dönünce muhacirler memleketlerine dönmeğe başladılar. Hükümet uğranılan zarar ziyan yerine para ile halka ev ve arazi veriyordu. Dönüşümüzde hükümet konağı Ermeni Kör Sağak'ın evleri olan bugünkü Veteriner Müdürlüğünün yerinde kuruldu.

Ermenilerin bize reva gördüğü akıl almaz işkence ve perişanlığa mukabil biz döndükten sonra hükümet Akdamar Adası'na sığınan bin kadar Ermeni'yi sağ salim Revan'a gönderdi. Bunlar arasında 5 erkek ve 170 kadın müslüman olup hak dini seçtiler ve Van'da kaldılar.

Seferberliğe gitmeden 56 inek, camuş vs.den ibaret hayvan varlığımız mevcuttu. Giderken alelacele şehir içinde topal bir hocaya teslim etmiştik. Fakat talan olup gitti.

Bitlis'de kaldığımız sıralarda idi. Van'ın Harabe Mahallesi ve Şamranaltı'dan iki kadın bize gelerek feci durumlarını anlattılar. Muhacir olan halka ulaşamayınca ırz ve namuslarını korumak için aç susuz ekmek yapılan tandırın içine girip taşını örterek saklanmışlar ve şehri terkeden askerle beraber Van'dan ayrılarak Bitlis'e gelmişlerdi.

Seferberlikten evvelki bizim silahsız durumumu-

za karşılık Ermeniler demek ki yıllarca yığınak yapmışlar ve Rusya'dan da para, silah geliyordu. Barakaları, depoları vardı. Bizim ise hemen göçten evvel Erzurum'a gönderilen Tümen birliklerinden geriye kala kala Aloş Ağa'nın topu kalmıştı. Haçboğan'da Ermenilere karşı onu kullanıyorduk. Ermeniler alay edercesine bizim tarafa patlamayan bomba atıyorlardı. Akdamar Adası'ndan Ermenilere durmadan cephane geliyordu. Taşnak Komitesi marifeti ile 100 altın geliyor ve dağıtılmaya çalışılıyordu.

O zamanki gemilerin bugünkü gibi olduğu sanılmasın. Yelkenli tahta gemiler hafif bir fırtınada terter tepinirdi. Allah bir daha o günleri göstermesin."

CEMAL TALAY

(Eski adı Aşağınorşin olan Ali Paşa Mahallesinde 86 yaşında emekli PTT dağıtıcısı ve bu eserin yazarının amcası. Vefat etti).

"Seferberlikten evvel Ermenilerle çok iyi geçinirdik. Hatta işlerine çok erken giderlerdi. Tahta döğenleri vardı. Birbirlerini kaldırdıkları zaman müslüman evine rastgeldikleri o evi de ihmal etmez *"Müslüman sen de namaza kalk"* diye uyandırıyorlardı. Hertürlü imkana ve zenginliğe sahip idiler. İbadetlerini rahatça yaparlardı. Dere Kilisesi, Ereğ Kilisesi, Şehir İçi Kilisesi ile beraber 20'den fazla kiliseleri vardı. Kimse kimseye zarar vermezdi. Sıhke caddesinden Haçboğan kısmından aşağıya gidildiği zaman sağda müslüman sol tarafta Ermeniler otururdu. Yine Haçboğan'dan Ereğ'e doğru gidildiği zaman sol taraf Ermeni sağ taraf ise müslümandı.

Tahrike kapılıp teşkilatlanan Ermeniler hertarafı silah deposu haline getirdiler. Tepebaşı Dayıoğlu Niyazi'nin evinin önünde, Dere Mahallesinde şimdi-

ki Cumhuriyet İlkokulu yerinde Ermenilerin mühimmat depoları vardı. Seferberlikten döndükten sonra kazışta hâlâ silah çıkıyordu. Yoksa şehir çok muntazam ve özellikle muhafazası çok sağlandı. Eskişehirde Tebriz Kapı, Orta ve İskele Kapıları akşam kapandığı zaman kuş uçmazdı.

Bu gizli karargâhlarından birine seferberlikten döndükten sonra şöyle şahid olmuştuk. Beşyolda bir kiraathane vardı. Onun yerinde bir polis oturur ve akşamları Şeyh Abdurrahman Baba Dergâhı'nda yaptığımız derslere katılırdı. Bir akşam bana kendi evinin altında bir lağım olduğunu söyledi. Meraklanmıştık. Bir gün sonra toplanıp gittik. Önce kenkânı (149) iple indirdik. Derin bir kuyunun dibine indikten sonra 11 kişi girdik. Önde Edremitli Mahmut Efendi vardı. 30 metre kadar gidiyorduk bir kademe yol aşağı iniyordu. İki yol vardı. Biri denize (Vangölüne) diğeri dağa (Ereğ dağına) gidiyordu. Yer yer kehriz suları aşağı sızıyordu. Altaylıoğullarının un fabrikası (150) hizasına kadar geldik. Biraz sonra menfezin genişlediğini gördük. At koşturacak genişliğe ulaşmıştı. Şarap takımlarını ve tavanda asılı at nallarını gördük. Akşama kadar yürüdük. Şamran Un Fabrikası altına kadar gelmiştik. Oradan geriye döndük. Gittiğimizde yollara işaret koyduğumuz için yolumuzu buluyorduk.

Seferberliğe 1914 yılının Mart ayında bir sabah başlamıştık. Sabah silah seslerini işitince annemle babam *"yine işşaş (karışıklık) var"* dediler. İptidai Mektebine devam ediyorduk. Herzamanki gibi mektebe gittik. Biri Selânikli diğeri Edirneli olan iki öğretmenimiz bize; *"Gelin helallaşalım"* diye sarılıp

(149) Kenkân, kuyulu galeri ustalarına mahallen verilen isimdir.

(150) Bugün mevcut değildir.

öptüler. Evimiz türbenin önünde olduğu için eve dönerken kale arkasından dönmemizi tembih ettiler. Biz ise Tebrizkapı istikametinden döndük. Gelirken Ermenilerin Kaleye çıktıklarını ve beraberlerinde cephane sandığı götürdüklerini görünce aşağıdaki müslümanlara haber vererek onları vurdurup aşağıya indirttim. Ermenilerin kaleyi ele geçirmelerine fırsat verilmedi.

Ruslar Özalp ve Çaldıran'dan başgösterince hazırlıklı olan Ermeniler ayağa kalktı. Sonra her iki tarafta birleşti. Harbin patlaması şimdiki Devlet Hastahanesi önünde bulunun Hamudiye Kışlası'nda oldu. Elimizde imkanlar kadar Ermenilerle savaştık. Biz muhacir olup gittikten sonra Ruslar Van'a girdiler. O zamana kadar gidemeyip de Van'da kalan müslüman esirlere Ermeniler işkenceler yapıp öldürdüler. Şamranaltı'na yakın Hacı Ziya Bey'in evi esirhane idi. Anneannem GülüşHatun da esir kalmış ve dili alınmıştı. Dayım Kara İsmail de oldukça hasta olduğundan gelememişti. Dayımı feci şekilde şehid edip anneannemi ve kardeşimin kaynanasını esirhaneye getirip öldürdüler.

Sabahleyin telaş, korku ve silahsız alelacele iki camuş ve diğer davarları yükleyip hemen çıktık. Camuşun birini dayım rahmetli İdris Küçük'ün babası Minco Mehmet Efendi almıştı. İlk gece Şamranaltı'nda kaldık. Babam gelmemişti. Orada geldi. Vali Cevdet Paşa'nın talimatını anlatıyordu: "*Çabuk olun Van'ı terkedin, Ermeniler bombardıman edecekler*" diyordu. Şamranaltından Edremit Sokağına varmıştık. Hertaraf ıpıssızdı. Kimsecikler yoktu. Edremit üzerinden Engil Çayı istikametine doğru başa-şakık, yalın ayak yola koyulduk. Engil çayında birikim vardı. Bir zayıf tahta köprü ve binlerce insan. Sıraya girip 4 saat içinde ancak köprüyü geçebildik.

Canını kurtarmaya çalışan annelerden kucağındaki çocuğunu çaya atanlar görülüyordu. Gevaş-Bitlis istikametinden Siirt'e varmıştık. Siirtliler de bize katılmışlardı. Gezer Çayı'nı geçip Başur Çayı'na gelince buradan önümüze Tillo Şeyhi çıkıp Siirtliler'e, geri dönmelerini söyledi ve bırakmadı. Ruslar da Siirt'e girmemişler ve Bitlis'den geri dönmüşlerdi. Sıcak su yok, perişanlık, anlatılabilecek durumda değildir. Diyarbakır'a giderken o zaman küçük bir türbesi olan Veysel Karani hazretlerini ziyaret ettik. Diyarbakır'da susuzluk had safhada idi. Çocuk olduğumuz için dayanamıyorduk. Avazımız çıktığı kadar "*su, su!*" diye bağırmaya başlamıştık. Diyarbakır'dan Van'ın alındığını duyunca tekrar geri dönüp Siirt'e geldik. Bu kere Eruh üzerinden Cizre'ye geçtik. İngilizler Cizre'ye gelmişlerdi. Onlara teslim olacağımıza karşı çıkıp Mardin'e döndük. Mardin'de yaklaşık iki sene kaldık. Babam Adana'ya kardeşim İhsan ise Urfa'ya gitmemizi söyledi. Neticede Urfa'yı boyladık. Bütün eşyamız Van'dan çıkarken bir çuval yiyecek ekmek, helva ve benzeri şeylerden ibaretti. Beraberimizde sahipsiz kadınlar da vardı. Onları da doyuruyorduk. Tatvan ve Bitlis'in Ermenileri duruyorlardı. 11 günde vardığımız Bitlis'e kadar hayır sahibi Hüsrev Paşa'nın (151) hanlarından birinde bir gece kalmıştık. Başhan, Pabuççu Hanı ve Yol Hamı sapasağlamdı. Hanlarda para almak diye birşey yoktu. Vakıflar imdada yetişiyordu.

Bitlis Mutki Deresi'nden geçerken çektiğimiz zahmetler yetmezmiş gibi bir de eşkiyalar zavallı milleti soyuyorlardı. Bereket versin babamın başında yeşil sarık olduğu için ona hürmeten bize ilişme-

(151) Van'da metfun Köse Hüsrev Mehmet Paşa.

diler. Şeyhlerin dışında herkesi soyuyorlardı.

Amcamın ikisini Mardin'de kaybettik. Urfa'ya vardığımızda babam hastalanmıştı. Ramazan Leyle-i Kadir akşamı. Elime 20 para verip ekşi üzüm almaya gönderdi. Getirdim ezip içti. Kur'an okuyordu. O gece ruhunu mevlaya teslim etti. Kardeşim İhsan da koleraya yakalanmış fakat kurtulmuştu. Anam da ertesi yıl yine Ramazan'ın birinci akşamı vefat etti. Böylece 7 kişi ile çıktığımız bu çilekeş hayatta gurbet ellerinde iki kardeş yapayalnız kalmıştık. O hocaya derse devam ediyor ben ise basit alışveriş işi ile uğraşıyordum. Nihayet kardeşimin ısrarına dayanamayarak Van'a döndük."

İBRAHİM SARGIN

(Van'ın Bardakçı Köyü'nden, 90 yaşlarında)

"Ben 1318 doğumluyum. Babam Zeve (152) Köyü'nün 20 yıl müddetle muhtarlığını yaptı. Çok sayılırdık. Annem Özalp Milan Aşireti ile akrabadır.

Seferberlikten evvel Mermit Köyü'nde Mardros adında bir Ermeni **nacar** (marangoz) vardı. Babam ona bir camuş arabası yaptırmıştı. Zeve'de birgün bizim eve geldiği zaman babamla aralarında bir konuşma geçmişti. Zaman Sultan Reşad ve İttihatçılar devri idi. Babam ona dedi ki:

-Artık Müslümanlar ve Ermeniler kardeş ilan edildi.

Mardros durumdan birşeyler sezer gibiydi.

-Keşki bu olmayaydı. Biz halimizden memnunduk. Bunun ardından çok kötü günlerin gelmesinden korkuyorum.

(152) Toplu katliamın yapıldığı Bardakçı yakınlarında şimdi harebe halinde olan köy. Her Vanlının unutmamaya söz vermesi gereken mekanlardan biridir.

Gerçekten o zamana kadar Ermenilerin durumu çok iyiydi. Eskiden adam başı haraç (baş parası) olarak senede ev başına bir altın (veya beş gümüş meciidiye) verirdi. Malları ve canları emniyette, ticaret ellerinde idi ve askerlik de yapmazlardı.

Sultan Hamid ağaları da çok güzel idare ederdi. Alay komutanlıkları, rütbe ve maaş verdi.

Eskişehir'de seferberlik öncesi Gıcılığ, Abbasağa ve İskele müslüman mahalleleri, Katırcı Bulağı'ndan Kurşunlu Cami'ye kadar hep Ermeni mahalleleri idi. Daha önce anlayışlı ve kuzu gibi geçinen insanlar Rus ve diğer devletlerden aldıkları silahla yığınak yapmış ve aleyhimize dönmüşlerdi.

Ruslarla harp sırasında kış başladı. Askerimiz geri çekildi. Rusya Erzurum ve Van cephelerinden giriş yaptı. Derebeyli Akif Bey komutasında **Hami-diye Alayı** Tımar Nahiyesi'ne bağlı Derebey'e geldi. Muhtar Ruslar'ın Çaldıran'a geldiklerini haber veriyor. Muhtar da köyü bırakıp toplayabildiklerini alarak önce Pakiz (Çerkez Köyü)e geliyorlar. Çerkez İbad Ağa nereye gittiklerini soruyor. Durumu anlatınca İbad Ağa da orayı topluyor. Zorava'ya geliyorlar. Geldikleri istikametteki Şeyhine (Otluca), Şeyh-kara, Hıdır, Göllü köyleri de onlara katılıyorlar. O zaman Avarek Ermeni köyüydü. Bunlar oraya yakın gelince Ermeniler önlerini keserek:

-Zürgacık (akılsızlar) nereye gidiyorsunuz? diyorlar. Onlar da cevaben Van halkının 6 gündür muhacir olduğunu, kışlalarda yaralı kalanların da kendileri tarafından kesildiğini bildiriyorlar.

-Camileri yıktık. 150 genç kayırı da alıp götürdük. Cedo (Cevdet Paşa) devri geçti şimdi Ermeni hükümeti kuruldu. Aram Paşa Van Valisi oldu. Gelin sizi Aram Paşa'nın yanına götürelim size vesika versinler.

Sözleri üzerine İbad Ağa bunların kendilerini esir edeceklerini anlıyor. Van'a gideceğimize Zeve'ye gidelim. Orası hem sahildir hem de Ermeni gemiciler vardır, her biri 500-600 kişiyi alan gemileri vardır. Böylece kendimizi kurtarırız düşüncesi ile kalabalık köylülerle Zeve'ye geliyorlar.

Köy Muhtarı Süleyman Efendi şaşırıyor kalabalık karşısında. Kimi samanlık kimi de çadırlara çekilip kalıyor. 1916'nın dehşetli günleri... Cepheye giden Zeveli askerlerden bir kısmı geri dönüyor. Üzerlerindeki elbiseler, ayaklarındaki çarıklar perişan. Saç sakal birbirine karışmış. Bitleri kene kadar olmuştu. Bıyık ve kaşların içine kadar bitler yürümüştü. Bunların üst başını birleşerek annem, kardeşim Mecid, amcamoğlu Mustafa, eniştem Mehmed ve gelen askerlerden teyzemoğlu İlyas yıkayıp temizlediler.

Birgün köy imamı Server Hoca sabah ezanını okuyor. Namaz kılıyorlar. Namazdan çıkınca Karasuyun çok coşkun aktığını görüyorlar. Suyun öte yanında bir kadın bağırarak geçirilmesi için çok yalvarıyor. İsmail Amcam ata binip onu kurtarınca nefes nefese Esmâ adındaki bu kadın anlatıyor:

-Amik'i (Yeşilsu), Ayanis'i ve Mollakasım'daki müslümanları Ermeniler tamamen kestiler. Başınızın çaresine bakın buraya doğru geliyorlar.

Bunun üzerine caminin önünde cemaate konuşan Server Hoca ellerinden gelen gayreti göstermelerini ve Kur'an'ın körükörüne ölenleri şehit saymadığını dile getiriyor.

Elimizde 75 tane tek atışlı Martini tüfek ve 20 sandık cephanemiz vardı. Tepelerde mevzi kazıp mevzilere çekilmeğe başladık. Bu silah ve cephaneyi de Milis Reisi olan babamın dayısı oğlu Hacı Osman Efendi vasıtası ile Vali Cevdet Paşa gönder-

mişti. Ermeniler köyümüzü üç taraftan kuşatarak harbe başladılar. Öğlene kadar çarpışma devam etti. Öğleden sonra civar köylerdeki Ermenilerin de gelecek onlara katıldıkları görüldü. Rusya'dan bu iş için gelen süvari Ermenileri idi. Onlarda Rus Mavzeri, bizlerde tekli Martini vardı. İkindinin sonlarına doğru Erzurum istikametinden bir süvari birliği geldi. Bizi kurtarmaya gelen birlikler olduğu söylenince sevindik. Biraz sonra şaşırıp kaldık. Çünkü Ermenilere katılmışlardı. Akşama bir saat kala Müşteri Deresi'nden çıkıp bize hücumla başladılar. Mevzilenleri hep şehid ettiler. Bunu görünce Ermeniler köyün içlerine hücumla başladılar. Ele geçirdiklerini feci şekilde hep şehid ettiler. Kızlar, gelinler teslim olamamak için tutuşan ot tayalarına kendilerini atıyorlardı. Cayır cayır yandıklarını gözlerimle görüyordum. Yüzlerce genç kadın yanıp kavruldu. Bir kısmı da suya atılıp boğuldular. Ben o zaman 12 yaşlarındaydım. Kaçıp köydeki Şeyh Hacı Hamza'nın türbesine sığındım. Yanımda bizim köyden Derviş Dayı, Şeyhineli Hamza dayı vardı. Beşikteki çocuklara kadar hepsini kestiler. Bizim aileden şehid olantam 65 kişi idi. Yusuf, Mustafa, Hurşid, ve Osman adındaki dört amcam, Kalın Ömer ve İnce Ömer adındaki zatların hanımları olan teyzelerim, Eniştem Ömer Ağa'nın oğlu Mehmet, bacım Zeynep, halam çocukları, babamın kayınbiraderi Hasan Ağa ile oğlu Derviş, ağabeyim Mecid, amcamoğlu Mustafa bunların arasında idi. Babam ise o zaman Halil Paşa fırkasında ihtiyat askeri idi.

Babam Halil Efendi uzun muhtarlık devresinde Ermenilere çok iyilik yapmıştı. Bardakçılı Ermeni Gırbı (Garip)'nin oğlu Aspador köyde bizi aramış, beni, annemi ve küçük bacım Münife'yi toplayarak bir odaya gizlemişti. Kapıda Dığga dediğimiz Er-

meni gençlerle mücadele edip nöbet bekliyordu. "Yedi köyün halkı size bunlar bize" diye savunmuş ve bizi teslim etmemiştir.

Akşam olup yatsı karanlığı çöktüğü zaman her taraf ıpıssızdı. Yedi köyün insanından bizlerin dışında amcam kızı Seher, İsmail Amcamın karısı Ayşe, Derviş Çavuş'un karısı ve kızı Hayriye ve Ayşe, köy muhtarının karısı Esmâ, Yusuf Ağa'nın oğlu ile kızı Mahbube kurtulmuştu. Kadınlara ve çocuklara işkence yaptılar.

Bir müddet sonra Aspador gelip kapıyı açmamızı söyledi. Açıp dışarı çıktığımızda vaziyet tek kelime ile fecaatli: Yaralılar ve ölümlere tahammül edilebilecek durumda değildi. Aspador bizi kendi evine götürdü.

Günler sonra Aspador Van'da bulunduğu bir sırada İran'dan Hoşap üzerinden Haçboğan'a gelen babamla karşılaşılıyor, durumu anlatıp bizlerin kurtulduğunu söylüyor. Köye gelip teslim etmeği teklif ediyor fakat babam birtürlü inanmıyor. Nihayet dayımla beraber Van'da kalıyorlar. Gece Aspador köye geldi. Karısı Purus'a tandırda bol ekmek yaptırdı. Sabahleyin bu ekmekleri zahire yaparak bizi öküz arabasına bindirip Van'a kadar götürdü ve babama teslim etti. O zaman Ruslar henüz Van'da idiler. Biz de babamla muhacir kafilesine katılıp Müküs-Siirt-Diyarbakır üzerinden yola revan olduk. Beraberimizde Diyarbakır'a kadar 60 aile geldi. Hemen hepsi koleradan orada öldü.

Van'da Çayıçi mahallesinde yalnız bir evden 19 kişi öldürdüler. Van'daki kadınları Hacı Ziya'nın evinde esir olarak toplamışlardı. Daha önce burası Ermeni mektebi idi. Ermeni dıgğaları her türlü hayasızlığı işliyorlardı. Amcam kızı Seher'in anlattığına göre bir gelin baci sabaha kadar orada ağlar-

mış. Artık dayanamayıp sormuşlar. Kocasını asker ve altı aylık oğlan çocuğu ile evde iken o sırada ekmek yapıyormuş. Evde tek olduğu için müdafaası da yok. Ekmek yaparken gelen üç Ermeni, sana büryan kebab lazım deyip, bütün girişimlerine ve yalvarmasına rağmen çocuğunu tutup alevler yükselen tandıra atmışlar. Çocuğu, cayır cayır yanarken üç Ermeni ona tecavüz etmişler.

Aradan bir ömür geçmesine rağmen olup bitenleri unutamadım.

Nisan 1990 ayı içinde Ermeni mezalimini tesbit için görevlendirilen heyeti köye götürdüğüm zaman önce şimdi harabe halindeki Zeve köyünde kendi evime uğradım. Kapının eşiğinden oluk gibi kan akmıştı. Gösterdiğim yeri kazdılar. Üstüste 10-15 insan kafası çıktı. Şimdi şehir müzesindedirler.

Zeve'li Seyyat Onbaşığı hatırlıyorum. Çetin muharebeler neticesinde Zeve'de esir düşmüştü. Ermeniler ona: "Sen Sultan Reşad'ın onbaşısıdır. Artanik Paşa sana terfiye takacak" diyerek Seyyat Onbaşığı çırlı çıplak soyarak omuzlarında kama ile terfiye yeri açmışlar ve yanlarında yine kamalarla cepler açarak ellerini bu ceplere sokmuşlar. Seyyat Onbaşığı bu şekilde işkence ile şehit ettiler."

GÜLLÜ BACI (GÜLLÜ KADIN)

(Zeve köyünden, facianın canlı şahidi) (153)

"Vitr vakti köyü Ermeniler sardılar. Şiddetli bir mücadele, bunu takiben de katliam başladı. Hunhar Ermeniler hertarafı yakıp yıkıyorlar, çoluk çocuk demeden önlerine geleni kesiyorlardı. Katliamdan sonra kadınları esir ederek Van'a sevkedik Ruslara

(153) Van'ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti Yayını, Zeve.

teslim ettiler. Van'a giderken Ermenilere teslim olmamak için bir kısmımız kendisini Mermit Çayı'na attı. Bir kısmımızı da Ermeniler öldürdüler. Sağ kalan 20 kadar kadını sonradan Rus Muhafazaları Van'dan Mollakasım'a götürdüler. Ben de bu götürülen guruba dahildim. İki sıra Ermeni guruhu arasında Zeve'den Van'a götürülen biz zavallı, perişan Türk kadınlarına Ermeniler çeşitli hakaretler yapıyorlardı. Bu arada bizleri manen de öldürmek için sık sık şu türküyü tekrarlıyorlardı:

Aman, aman düştü hanımlar
Haliniz yaman düştü hanımlar
Bıldır ki (154) hoş gününüz
Bu sene yamana düştü hanımlar.”

ESMA NENE

(Mollakasım Köyünden) (155)

Mollakasım Köyü imha edildikten sonra Zeve'ye gitmiş fakat Zeve çayından geçememiş. Müslümanlar gelip kendisini atla çaydan geçirmişler. Yaşadığı büyük faciadan hafızasında kalan hatıra kırıntılarını şöyle ifade edebildi:

“Zeve'deki kadınların tamamını bir dama doldurup altımıza su bıraktılar. Yarı belimize kadar su içinde kaldık. Sonradan da gelip erkeklerimizi seçip götürdüler. Onları başka bir damda yakmışlar. Bunu sonradan öğrendik. 15 yaşından küçük çocukları da süngülediler. Kadınları da guruplar halinde Van'a sevkettiler.”

(154) Bıldır, geçen sene demektir.

(155) a.g.e. s. 18-19Zeve s. 14-15

CEMİLE KAYAÇELEBİ

(1883 Adilcevaz doğumlu. Süvari Yüzbaşılardan Hacı Nuri Efendi'nin kızı. Vehbi Kayaçelebi'nin hanımı).

“Dört çocuk annesi iken 1914 yılında başlayan Birinci Cihan Savaşı'nı mütekip 20 Mayıs 1915'de Rus'ların Van'ı işgal etmelerini fırsat bilen bağrımızdaki Ermeniler Van'da büyük bir katliama başladılar. (156) Bu katliamlar bir yıla yakın devam etti. Nihayet Van'dan muhacir olup çıkmaya mecbur kaldık. Van'lıların bir kısmı gemilerle gittiler. Fakat gemiciler Ermeni oldukları için binlerce aileyi gemilerde öldürerek Vangölü'ne atmak suretiyle yok ettiler. Van'da geri kalanlar bu hadiseyi duydukları için karayolu ile gitmeyi kararlaştırdılar. Hicret edeceğimiz gün doğum yaptım ve doğumdan bir saat sonra Emekli Komser olan kayınpederim koluma girdi ve onun yardımı ile yola koyulduk. Yanımıza bir miktar yiyecek alarak, bu yiyecekleri ineklere yüklemek suretiyle Edremit nahiyesine doğru yola çıktık. Eli silah tutabilen erkek ve gençlerimiz cepheye savaşmakta olduklarından kabilemizde çocuklar, kadınlar ve yaşlılardan başka kimse yoktu.

Edremit nahiyesine girerken yamaçlardan birsrü silahlı Ermeni çetelerinin baskınına uğradık. Bu çeteler kabilemizi muhafaza için bizimle birlikte gelen 7 jandarmayı ağaçlara bağlamak suretiyle birer birer şehid ettiler. Ondan sonra yaşlı erkekleri vurmaya başladılar. Bu arada lohusa olduğum için koluma girip beni götürmekte olan kayınpederim göğsünden vurularak yere yığıldı. Omuzlarıma isabet eden iki kurşun beni de kanlar içinde bırakmıştı.

(156) Türkiye gazetesi.Nisan 1983 Van İlavesi s.1-3

Bütün erkekleri öldürdükten sonra biz kadın ve çocukları gerisin geri çevirerek dövmek suretiyle Van'a getirdiler. Kafileyi parçalara bölerek ayrı ayrı tarla ve bahçelerde oturtular ve bize; *"sizi teker teker Amerikan Sefarethanesine götüreceğiz."* dediler. Bizleri ikişer ikişer, onar dakika ara ile gelip götürüyorlardı. Mütemadiyen silah sesleri duyuluyordu. Ben dört çocuğumla en sona kalmıştım. Nihayet tekrar geldiler. Selahaddin, Sabahaddin ve Fethi isminde üç oğlumu da götürdüler. Kendilerine çok yalvardım. Beni de çocuklarımla beraber götürün dedim. Götürmediler. Fazla ısrar edince dipçikle kafamı kırdılar ve çocuklarımı götürdüler. Biraz sonra gelip seni de çocuklarının yanına götüreceğiz dediler.

Onlar ayrıldıktan sonra evvelce tanıdığım bizim bahçıvanlığımızı yapan bir Ermeninin 15 yaşındaki kambur kızı yanıma geldi. Cemile Abla sen burada ne oturuyorsun, dedi. Çocuklarımı sefarethaneye götürdüler şimdi de gelip beni götürecekler deyince yalan söylüyorlar, dedi. Götürdüklerinin hepsini öldürüyorlar, kalk seni Amerikan Hastahanesi'ne götürerim dedi. Onunla birlikte bahçelerden kaçarak hastahaneye gittik.

Hastahane de birçok esirler vardı. Hastahane görevlilerine durumu anlattım. Çocuklarımı ve akrabalarımı bulup getirmelerini söyledim. Fakat kimse ilgilenmedi. Lohusa olduğum için zaten çok kan kaybetmişim, o anda kendimi kaybettim. Gözümü açtığım zaman hastahane de tahta sedirler üzerinde yatıyordum. 15-20 gün sonra Rus subayları sizi Tiflis'e esir kamplarına götüreceğiz dediler. Zaten hastahane deki esirlerin de çoğu yaralı olduğu için ölmüşlerdi. 20-30 kadar olan biz esirleri at arabalarına bindirerek Rus askerlerinin muhafazası altında yola çı-

kardılar. Yolculuğumuz bir hafta sürdü. Bu arada yolda Ermeni çeteleri yer yer yolumuzu keserek bizleri öldürmek istediler fakat Ruslar mani oluyordu. Buna rağmen yine de bir kısım esirleri öldürdüler. Nihayet Tiflis'e gittik. Tiflis'de Kafkas müslüman Türkleri tarafından kurulan Cemaat-i Hayriye namı altında itimhane (yetimhane) denilen bir yere yerleştik. Burada 400'e yakın kadın ve çocuk bulunuyordu. Burada kısa bir zaman kaldıktan sonra beni bir itimhaneye müdire tayin ettiler. Bu 500 kişilik Türk kadın ve kızlarına bir Türk annesine layık olacak şekilde hizmette bulundum. Tam 5 sene bu görevim devam etti.

Nihayet bir gün Enver Paşa Tiflis'e gelerek *"Sizleri İstanbul'a götüreceğiz"* dedi. Oradan Gülce-mal adlı vapur ile İstanbul'a götürdüler. İstanbul'da bizi dağıtarak Türk ailelerinin yanına yerleştirdiler. Bu ara kocam Vehbi Bey de benim Batum'da olduğumu haber alınca oraya gitmiş, İstanbul'a göndürdüğümüzü duyunca İstanbul'a gelerek beni bulmuştu.

Eşim İstanbul'da sivil askeri memur olarak vazife aldı. O zaman İstanbul'u İngilizler işgal etmişlerdi. Velhasıl 5 yıl İstanbul'da kaldım. Harp son bulmuş, mütareke yapılmıştı. Van'a geldik."

MEHMED REŞİD GÜLEŞER

(1900 doğumlu, Van'ın Ali Paşa Mahallesinden emekli merkez vaizi, 1995 de vefat etti).

"Seferberlikten evvel 13 yaşlarında idim. Bugünkü Devlet Hastahanesi önünde Hamud Ağa Kışlası vardı. Ermeniler orada 11 nefer ve bir çavuşu kestiler. Hacıbekir Kışlasında 50 kişiyi doğradılar.

Bunlardan bir müslüman asker ateş edip 5 Ermeni'yi öldürüyor. Kaleye yakın Aziziye Kışlası ve Eskişehirde Müzika yerinde çok adam kestiler. (157)

Aslında biz isteseydik Ermenileri toptan imha edebilirdik. Fakat Jandarma Kumandanı buna mani olarak onların ileri gelenlerini çağırıp nasihat etti ve onları ikna edebileceğini bildirdi. Allah'tan korkun diyordu ve *"biz size kötülük yapmak istemiyoruz. Sizin gizli üç komitenizden haberimiz var. İktisaden de bizleri çökertmek istiyorsunuz. Urartu Kiliselerini de eliniz altına aldınız"* diyerek kötülükten vazgeçirmeğe çalışıyor. Fakat ertesi gece Ermeniler ayağa, katliama kalktılar. Seferberlikten önce Van 24.000 hane idi ve ekserisi müslümandı.

Aslında Van'a Ermeniler İran'dan ve Muzaffer Şah zamanında anlaşmalı olarak gelmişlerdir. Sanatkârdırlar. Muzaffer Şah, rivayet edildiğine göre o zamana kadar hep eğri oturmuş, bu tarihten sonra doğru oturduğu görülüp sorulduğunda; *"Ermeni kazığını Türklere gönderdim. Onun için artık doğru oturuyorum"* demiş.

Biz aile olarak bugünkü evimizin bulunduğu yerde oturuyorduk. Burasının adı Norşini İlyâ mahallesi idi. Ermenilerin Norşin, Erek, Şehiriçi, Dere Mahallesi kiliselerinden başka Urartulardan kalma kiliseleri faaldı. Bugünkü Vali Konağı yerinde ise **Purutlar** otururlardı. Bunlar Amerikan misyonerleri idi. Yerli halka yeldeğirmenidir diye yutturdukları koca âletleri vardı. Aslında bunlar telsiz merkezleri idi. Hertürlü imkana sahiptiler. Aramızda tam güzel geçim vardı. 1900 yıllarında Kapamacıyan Belediye Reisi idi. Belediye o zaman Tebrizkapı Mahallesi-

(157) Müzika ile resmi görevli olarak hizmet yapan ve bugünkü bando takımının yerini alan Müzikayı Hümayun kastedilmektedir.

de idi. Hatta kıtlık zamanında ihtikar yapanlarla birlikte mücadele veriliyordu. Rahmetli Hacı Bekir Ağa ocaklar kurdurmuştu. Yemek dağıtıyordu. Bir yerde karaborsacılık yapanı Belediye Reisi buluyor Müftü'ye gönderiyordu. Hatta hiç unutmam eski mezarlık yanındaki kümbetlerin civarında musalla taşında böyle bir karaborsacıyı astılar. (158)

1908'de İptidai Mektebin (ilkokulun) birinci sınıfında idim. Şeyh Mehmed Sıddık Efendi Van Müftü'sü idi. Kale civarında konuşma yapardı. Engil Köprüsü yakınlarında abdest alırken bu zatı şehid ettiler. Yaralı iken dahi iki Ermeni'yi temizlemişti.

Van'da misyoner faaliyetleri de yoğundu. Hatta birgün Vali Konağı civarında oturan misyonerlerden Doktor Aşur, yine bu civarda kendisinin kurmuş olduğu özel hastahane de yatan babası için beni çağır-mıştı. Gözlüğü olmadığı için babasının sevdiği halde kitap okuyamadığını bilerterek benim yardımcı olmamı istemişti. Kitabı biraz sonra elime aldığım-da Fransızca yazılmış bir İncil olduğunu gördüm. Bu nasıl misyonerlikti, katliama mani olmuyordu?"

REFİK TÜFEKÇİOĞLU

(1888 doğumlu, eski terzilerden, Erek mahallesinde oturur, sağdır).

"Sultan Hamid zamanında Ermeniler baş kaldırmazlardı. Hatta isyan eden 700 kişiyi hiç ihmal et-

(158) Hatıra sahibi Hacı Bekir Ağa'yı, onun fakirlere olan düşkünlüğünü, onurları zedelenmesin diye bütün tabakası isteyip içine para koyup iade ettiğini, sadece kazan başında yemek vermekle kalmayıp evler için nevale vererek 50 adım geriden takip ettiğini zikrediyor. 1315 Van Salnamesinde Yüzbaşı Bekir Ağa diye geçer.

meden astırmıştı. Memleketi İttihatçılar mahvettiler. O zamana kadar kuzu kuzu geçinip giderdik. Sultan Reşad zamanında Ermeniler İttihatçılarla beraber **Adalet-Müsavat-Hürriyet** diye birşeyler çıkarıp kardeş ilan ettiler. İşte o zaman Ermeniler teşkilatlanmaya ve silahlanmaya başladılar. Elleri de Martini, Karabine vardı ve Rusya'dan geliyordu. Komite Merkezleri bu mahallede idi. Hatta (eliyle bahçeyi göstererek) bu bahçeyi aldığım zaman 30 dekarını kazdırdım. Durmadan silâh çıkıyordu.

Seferberlik olduğu zaman Sultani Mektebi'nin ikinci sınıfında talebe idim. O zaman Hatuniye Mahallesinde oturuyorduk. Sekiz nüfuslu ailemiz vardı. 3 erkek ve 3 kız kardeşdik. Okul Haçboğan'da, şimdiki Altaylıoğlu Sokağı'nda idi. Okulu bitirmeğe bir sene kala muhacirliğe gittik. Ermenilerin o zaman Haçboğan'da zengin züccaciye dükkanları vardı. Eskişehir çarşısında dükkânlarını kapatan Ermeniler gün batmadan evlerine gelir, sabahları da erken işbaşı ederlerdi. O sırada ben 20-25 yaşlarındaydım.

Bir sabah namaz vakti hicret ettik. Van'dan Kızı, Kasrik (eski Gürpınar), Norduz nahiyesi, Pirvedalan (159) ve takiben (şimdi Kırkegeçit) Arabi Dağı üzerinden hareket ediyorduk. Ebubekir Ağa çetin savaş veriyordu. Harabedar (Taşnacak), Feraşın Hamamköyü ve Gezneh'i (160) geçerek Beytüşşebab'a vardık. Halil Paşa fırkası yalın ayak ve don-gömlek katına orada bulunuyordu. 29 günde Siirt'e ve oradan Tillo'ya gitmiştik. Diyarbakır-Siverek üzerinden Urfa'ya geçtik. Halilürrahman'da kaldık. Nizip-Narlı-Antep-Pazarcık üzerinden Maraş'a

(159) Pirvedalan o zaman Ermeni köyü idi.

(160) Gezneh yine Beytüşşebap ilçesine bağlı bir köy olup tamamen Nasturidir ve çevre ile münasebetleri iyidir. Hamam köyü de Beytüşşebab'a bağlıdır.

ulaştık. Orada Fransızlarla harp vardı. 3 yıl orada kaldık. Dönüşümüz Diyarbakır üzerinden oldu.

Ermenilerle ilk çarpışmamız Özalp'ta oldu. Askerimiz Rusya ile yaptığı savaşta Allahüekber Dağlarında binlerce şehid vererek gerilemesi, yetmezmiş gibi geri dönüş istikametleri olan Musul-Kerkük-Süleymaniye'ye gelince buraya bağlı Şinode İngiliz tahriki ile Araplar ordumuza saldırdılar.

Ardarda gelen savaşlar askerimizi perişan etmişti. Hatta halktan silah toplanarak askeriye verilmişti. Gözü dönmüş Ermeniler sadece Haçboğan semtinde 22 bin kişiyi kestiler. Seferberliğe iştirak edemiyen yaklaşık 10 bin müslüman vahşice öldürüldüler. Hicrete giderken Ermeniler Van'ı tamamen yakmışlardı. Van'a döndüğümüzde koca Erek kısmında sadece iki ev ayakta kalmıştı. Halbuki daha evvel onların hayatı bizden çok zengin ve rahattı. Bugünkü Tugay Komutanlığı binası o zaman Belediye Başkanı Cidacıyan'ın evi idi. Ermeni Kabut Erek'de, Sahak'da, Cumhuriyet İlkokulu yerinde otururdu. Veteriner Müdürlüğünün yeri ise Kör Sahak'ın evi idi. Bugünkü İpekyoluna yakın Ermeni okulu vardı. Orada toplu katliama giriştiler. 300 kişiye yakın ihtiyar, çocuk ve kadını döğradılar. Fesat hareketi başlayınca hep yeraltına geçtiler. Şimdiki Büyük Caminin altından Kapalı Kasaplar Hali'ne kadar lağım döşemişlerdi.

İsa Hoca Haydaroğlu sokağında kalırdı. Tahrikler artınca onu çarmıha gerip öldürdüler. Çocuklarını da süngüden geçirdiler. Memleketin öz evlatlarını Ermeniden yana çıkarmak için Ruslar çok tahrik edip çalıştılar."

ABİDİN SARIMURAT

(Emekli imam ve müftü, 1898 doğumlu, 1965 yılında rahmete kavuştu).

"Babam Şeyh Ömer Efendi o sıralarda Muş'un Bulanık ilçesinin Liz Nahiyesine bağlı Kopu adındaki Çerkez köyünde imamlık yapıyordu. Dedem Şeyh Fethullah Mutki'ye bağlı Huyt köyünde idi.

Malazgirt-Kopu ve Eleşkirt'e Ruslar girince Ermeniler onlara yardım ettiler. Hatta Kopu'yu onlardan evvel işgal ettiler. Medrese ve camisi buğday dolu idi. Camiyi ateşe verdiler. Rus Çarı bu toprakları alırsa Ermenilere bırakacağını vadetmişti. Çarın mezhebi ile Ermenilerin mezhebi aynı idi. Bu bakımdan Rus geri dönünce sokaklar Ermenilere kaldı. Hacı Musa Bey ve Milisler oraya geldiler. Almanlar protestan, Ermeniler katolik olduğu için bütün Ermenilerin öldürülmesi için bize şiddetle teklifte bulundular. Fakat biz itibar etmedik hatta onları koruduk.

Ermeniler Heretil (Kapıköy) köyünde bir evin sahibinin oğlunu gözünün önünde keşmeleri yetmezmiş gibi babasına yedirmişlerdi. Muhacırlıkta Şahmanise geldik. Köprüyü Ruslar kaldırdıkları için geri dönerek ağaların yardımı ile Devrez köyünde toplandık. Silahlarımızı gizlemiştik. Ekin yapıyorduk. Birkaç gün sonra 4-5 Ermeni geldi. 3-4 tane öküz istediler. Verdik götürdüler. Daha sonra gelip bu kere at istediler. Onu da verdik. Arkasından gelip kadın istediler. Yüzlerine pislik sürmüş kadınlar gelince Nuruelonun kardeşi Mino'nun karısı ile diğerini aldılar. Artık dayanacak canımız kalmamıştı. Silahlarımızı ağalar sakladıkları için çadır kazıklarını söküp hücumla başladık. 40 Ermeni öldürdük. Ağalar tüfeklerimizi verince rahatladık. Türk-Kürt ayrımı yapan Ermeniler bizi birbirimize düşürmeğe çalışı-

yorlardı. Ermeniler efendi oldular, ağa oldular fakat hiyanete başladılar.

Ermenilerin hürriyet fikrinden de birşey anlamadıkları yoktu. İttihatçılar hürriyet fikrini çıkardıkları zaman Bulanık'ın Pırkaşın köyünden (ki ekserisi Ermeni idi) Milo adındaki Ermeniye, bizimkiler yaklaşıp soruyorlardı:

- Hürriyet nedir?

Milo: - Hürriyet ben kızımı senin oğluna sen kızımı benim oğluma verirsin, işte hürriyet budur."

İBRAHİM ARVAS

(Eski Van Milletvekili, merhum) (161)

"Meşrutiyetin ilânından sonra İttihad ve Terakki Fırkası ile elele vermiş bulunan Ermeniler gittikçe azıtıyorlardı. Bir zaman şarktaki sattıkları ve tapuya raptettikleri arazilerinin müslümanlardan geri alarak kendilerine iade ettirilmesini ve fazla olarak da paralarının devlet hazinesinden ödettirilmesini istediler. Ve İttihatçılara kabul ettirdiler. Bununla da yetinmeyerek Şark illerinin hepsine nüfuz sahibi insanları Ermenilerin arzusu veçhile iftira kampanyasına, çarpıtararak çeşitli rezalet ve hakarete maruz bıraktılar ve bu yüzden de İttihad Terakki idaresi aleyhine derin infial baş gösterdi. Bütün Şark vilayetlerini ihata eden bir valiyi umumilik ihdas ederek Hollandalı Mösyö Hof namında birini Vali tayin ettiler.

Van'ın o zaman valisi bulunan Bekir Sami Bey devri teftişte bulunduğu sırada Başkale'ye uğradı. Mutasarrıfla beraber merhum babam Şeyh Hamid Paşa'ya misafir oldular. Kendilerine takdim edilen kahvaltıyı Vali Bey yemek istemedi. "Siz Ermeni

(161) Tarihi Hakikatler, İbrahim Arvas s. 6 Ankara 1964

arazisini iade etmedikçe kahvenizi içmeyeceğim" dedi. Rahmetli babam: "Efendim bütün malım ve canım devletime fedadır. Merak buyurmayınız. Kahvenizi için arzunuz yerine gelir" dedi. Yemek esnasında merhum babam kendisine bir hikâye anlattıktan sonra buyurdu ki: "Ermeniler sizden arazi değil istiklâl istiyorlar ve siz de onları bu sevdadan vazgeçiremezsiniz. Yakın bir tarihte bunlara cephe tutmak mecburiyetinde kalacaksınız. Ve müslüman halkını fazla darıltmaym çünkü ancak bu halk vasıtası ile Ermenileri bertaraf edebilirsiniz." Nitekim de öyle oldu. 1330 (1913) ve 1331 (1914) senelerinde Van ve havalisi ile diğer vilayetlerde Ermeniler envai zulüm ve hakareti müslüman halkımıza reva gördüler. Seralbak'da Başkale kazasına bağlı Dêr nahiyesinde iki erkeğin boyunlarını ahırdaki dam bacasından çıkartmış ve çimlerle boyunlarını berıştirdikten sonra altında kuvvetli ateş yakarak diri diri kül etmişlerdir. Hamile kadınları öldürmek, çocukları süngülemek vakaları çok görülmüştür. Bunlar İttihatçıların kardeşittihaz ettikleri Ermeninin tab'ında gizli hiyanetin şaheser misalleridir. 1330 senesi Teşrinisani (Eylül) 25'de Ruslar muntazam bir taburla Dêr Nahiyesi'ne taarruza geçtiler. Her taraftan hücumu geçen halk Ruslara birçok zayıat verdirmekle beraber birçok da silah aldılar. Takipten avdet eden Ermeniler kapandıkları evlerden ateş açmaya başladılar ve üç dört kişiyi vurdular ve burası Ermenistan'dır, sizin yeriniz Şam, buyurun Şam'a dediler. Başkale'de kalan erkekleri birgünde temizlediler. Ondan sonra dört defa vukubulan zikzaklar esnasında Ermeniler müslüman malıdır diyerek herşeyi yakar yıkarlardı.

İttihatçıları zalimane ve insafsızca mütemadi efal ve hareketlerinden dolayı son seneleri olan 1333

(1915) kahtü galasıyla Cenab-ı Hak terbiye etti. (162) Bu en büyük te'dip vasıtasıdır. Çünkü açıktan insanlar hiçbirşey düşünemiyor, ancak ve ancak bir lokma ekmek yemek düşüncesine sahip oluyor. Ve bütün güzel ahlâklardan tecerrüd ederek insanlığı giderek tamamen hayvanlaşıyor. Mesela o senede birçok kimseler karısını bacımdır diyerek, iki ekmeğe sattılar. Cenabıhak bir daha bu pek acı olan te'dip vasıtasını bizlere göstermesin, amin."

MEHMET HATUNOĞLU (163)

Bilgilerin alındığı sırada 97 yaşında idi. 1989 yılında vefat etti. Ermeni katliamı Erciş'de meydana geldiği zaman 20 yaşlarında olan Mehmet Hatunoğlu Erciş Çavuşoğlu Samanlığı katliamını şöyle anlattı:

"Bizler bir kısım gençler ve eli silah tutan yaşlılar, Ermeni zulmüne karşı birleşmek için dağlara çıkmıştık. Ermenilerin Erciş'i ateşe verdiklerini, eski Karayusuf Paşa Camisini, Kanlı Şükrü'nün evini ve birçok binaları içinde çoluk çocuğumuzla birlikte yaktığını öğrendik. Aramızdan cüretli gençler seçip olayları öğrenmek için şehre girdik. Gördüklerimi anlatamam. O kadar korkunçtu ki. Purul (şimdiki Çınarlı Mahallesi) yolu ile Erciş- Eganıs arasına her elli metrede bir kazık çakmışlar ve camiden topladıkları yaşlıları bu kazıklara oturtmuşlardı. Hepsi kanlar içinde ölmüşlerdi. O sırada Çavuşoğullarının büyük samanlığına girdik. Orada kanlar içinde doğranmış insanları gördük. Çoğu tanıdık ve akrabamızdı. Balta, kürek ve satırlarla vurularak şehit edil-

(162) "Kâhtü gala", kıtlık ve pahalılık demektir.

(163) Orhan Karakaş-Celal Gazioğlu a.g.e.

mişlerdi. İmam Haydar'ın da başına bir sepet geçir-miş, kazığa oturtmuşlardı. Sağ kimse yoktu. Tabii sonradan öğrendik ki, Sultan Hatun yani Ermeni ya-nında hizmetkâr olarak çalışan Kiçe Nene dediğimiz kadın kurtulmuş, ancak şuurunu kısmen kaybetmiş-ti.

Bir de Ermeni Şimon'un bir kız çocuğu vardı. Bu çocuk gizliden Türklere çok yardımcı olurdu. Yi-yecek ve haber getirirdi. Samanlığın basılacağı gün gelip Türklere haber verirken basılmış ve Pasih adındaki bu çocuk da öldürülmüştü. Samanlıkta 20-25 kişi kadar vardı. Adlarının çoğunu hatırlarım. Bir kısmını biz **mefilik**'ten (muhacirlikten) döndük-ten sonra alıp Haydar Bey'e ziyarete götürdüler. Bir kısım çürüyenlerin üzerini kadınlar toplanıp hasır, ot ve toprakla örtmüşlerdi. Burası son zamanlara ka-dar şehitlik olarak bir ziyaret yeri-ydi. Millet toplar-nır, dua eder, okurlardı. Zaman geçince kimse sahip çıkmadı, yıkılıp gitti."

Bu araştırmamızda geçen dehşet dolu sahneler ve canlı şahidlerin anlattıkları satırlar, ne kinleri bi-lemek ve ne de ağıt yakmak amacı ile kaleme alın-mamıştır. Yegâne amacımız dış ve iç düşmanları-mıza karşı uyanık olup etkilerinde kalmamak, Batı-nın dolaplarına kanmamak, Bizans oyunlarına gel-memek ve şimdi de aynı ihaneti körükleyenlere kar-şı hertürlü tedbiri almaktır. Özellikle kendi dinini, Kur'an'ını, vatanını, şehitlerini, gençlerimize iyice öğretmektir.

Mevla bu zulmü dedelerimize reva görenlerin yanına bırakmasın ve bir daha o günleri gösterme-sin.

Bibliyografya

- 1- Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul 1975, Kervan Yayınları,
- 2- Andonian, Aram, Documents Officiels Concernant Les Massacres Armeniens Paris 1920, Delegation Nationale Armenienne.
- 3- Antranik Speaks, Paris 1921.
- 4- Anadol, Cemal. Ermeni Dosyası, 1982 İstanbul.
- 5- Ahlikelek'teki Türklere Ermenilerin Yaptığı Vahşet ve Kırgınlar (Aralık 1917-21 Mayıs 1918) Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dosya: 74. 17571 Numaralı Belge.
- 6- Arvas, İbrahim Tarihi Hakikatler, Ankara 1964.
- 7- Arvasi, Seyid Ahmed, Doğu Anadolu Gerçeği, İstanbul 1986.
- 8- Ataöv, Prof. Dr. A British Source 1916 on the Armenian Question, Ankara 1988.
- 9- Ataöv, Prof. Dr. An Armenian Falsification, Ankara 1985 (164)
- 10- Ataöv, Prof. Dr. Documents On The Armenian Question: Fourfold And Authentic, Ankara 1985 (165)
- 11- Ataöv, Prof. Dr. Hitler And The Armenian Question, Ankara 1985.
- 12- Babek, H. Forschungen im Zentralkurdishchen Hochgebirge Zwischen Van Und Urmia See., Gotha 1938.
- 13- Basmadjian, K.J. Histoire Modern Des Armeniens, Paris 1917.

(164) İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanmıştır.

(165) İngilizce, Fransızca ve Arapça olarak ayrı ayrı yayınlanmıştır

- 14- Basmadjian, K.J., Histoire Modern Des Armeniens, Paris 1917.
- 15- Başbuğ, Hayri., Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri, Ankara 1984. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay: 77.
- 16- 1914-1918 Harbinde Van Nasıl Kurtarıldı ve Ermenilerin Tarih içinde Van Bölgesi ile ilgileri Nedir? Van 1948.
- 17- 1919 (1335) ve 1920 (1339) Seneleri Kafkasya'da İslamlara karşı icra Olunduğu Tebeyyün Eden Ermeni Mezalimi, Kars 1917 (1337), T.B.M.M. Hükümeti Şark Cephesi Kumandanlığı Yayını.
- 18- Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1983.
- 19- 1919 (1335) Yılı Temmuz Ayı içinde Kafkasya'da Türklere Karşı Yapıldığı Haber Alınan Ermeni Mezalimi, Osmanlı Genel Kurmay Dairesi Yayını (166)
- 20- 1899 (1315) Van Vilâyeti Salnamesi, İstanbul 1896 (Belediyemizce yayınlandı).
- 21- Birinci Kafkas Kolordusu'nun 1918 Yılındaki Hareketleri ve Gördükleri, Tuğ. Kâzım Karabekir, (167) Erzurum 1919 (1335).
- 22- Blynch, H.F., Armenia Travel And Studies, London 1901.
- 23- Brant, I. Notes Of Journey Though A Part Of Kurdistan, 1840.
- 24- Carriere, Auguste. Moise De Khoren Et La Genealogie Pat Riarcale, Paris 1896.
- 25- Congress National Turc, Documents Relatives Aux Atrocites Commises Par Les Armeniens Sur

(166) Eserin Fransızcası Atrocites Armeniennes adı ile yayınlanmıştır.

(167) 15. Kolordu Komutanlığı tarafından General Harbord Başkanlığındaki Amerikan Heyetine verilen rapordur.

- La Population Muslumane, İstanbul 1919.
- 26- Cuinet, Vital. La Turquie D'Asie, Paris 1892.
- 27- Danişmend, İsmail Hami, ızahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (4 Cilt) İstanbul, 1950.
- 28- Demiroğlu, Faiz. Van'da Ermeni Mezalimi, Ankara 1985 (Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yayını)
- 29- Dickson, B. Journeys In Kurdistan (The Geographical Journal, London 1310 (890) Mak.
- 30- Dixon-Johnson, C.F. The Armenians Notrgate, Blackburn 1916.
- 31- D'Edesse, Urfalı Mateos Matthieu, Chronique (Vakayiname) Tercüme: Eduard Dulaurier, Paris 1858.
- 32- Documente, Volume: I (Arşiv belgeleri ve Fransızcaları).
- 33- Dokumente Volume: III, Sonder Heft.
- 34- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Ankara 1989, Dış Politika Enstitüsü. (168)
- 35- Ekraian, Armenak. Armenians In Van-Turkey (Great Library Nu: 279192).
- 36- Ermaian Hambardzown. Armenians In Van, 1979, U.S.A.
- 37- El Muşaik 3. Cilt. (169)
- 38- Erol, Mine, Birinci Dünya Savaşı Arefesinde Amerikanın Türkiyeye karşı tutumu.
- 39- Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı ihtilâliyesi, İstanbul 1917. (İstanbul Emniyet-i Umumiye Neşriyatı).
- 40- Ergünöz, Akçora, Yrd. Doç. Dr. Van ve çevresinde Ermeni İsyanları (İstanbul 1994).
- 41- Feigl, Erich. Ein Mythos Des Terrors (Arme-

(168) Aynı eserin İngilizcesi de yayınlanmıştır.

(169) Arapça mecmuadır.

- nischer Extremismus Seine Ursachen Und Hintergründe).
- 42- Güneybatı Kafkas Hükümeti Batum 1919 (Güneybatı Kafkas Ahalisinin Haklarını koruma Komitesi Yayını).
- 43- Gürün, Kâmuran, Ermeni Dosyası Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1983.
- 44- Haupt, C.F. Lehmann. Armenien Einst Und Jetzt, Berlin 1910.
- 45- Haupt, C.F. Lehmann. Materialien Zur Alteren Geshichite Armeniens Und Mesopotamiens, Berlin 1907.
- 46- Hocaoğlu, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976.
- 47- Hovannisan, Richard, Armenia On The Road To Independence 1918, Los Angeles 1967.
- 48- Hovannisan, Richard, The Republic Of Armenia 1918-1919, Berkeley Los Angeles 1971.
- 49- İkincisan Gazetesi muhtelif sayıları (1959-1983).
- 50- Iwnchian, Khosrov Tiwt. Armenians In Van-Turkey Washington 1974.
- 51- İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat 1915, İstanbul (Osmanlı Arşivi). (170)
- 52- Jaubert, Amedee, Voyage En Armenie 1821.
- 53- Kachaznoui, Hov. Armenian Revolutionary Federation Has Nothing More To Do, Vienna 1923.
- 54- Kaprielian, La Crise Armenienne Et La Renaissance 1905.
- 55- Karpas, Kemal H. Ottoman Population Records And The Census Of 1881/1882-1893 Interntional Journal Of Middle East Studies Vol: 9, Shf: 237-274. Mak.
- 56- Karabekir, Kazım İstiklal Harbimiz, 1962, İstanbul

(170) Bu eserin Ermeniler birinci baskısını piyasa ve kütüphanelerden para ile toplayıp yok ettiklerinden Şubat 1919'da 2. baskısı yapılmış ve Fransızcaya da çevrilmiştir.

- 57- Kazım, Musa. Antamar Katogigosluğu (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 25. Cüz, 1 Nisan 1330-1912) Mak.
- 58- Kırzioğlu, M. Fahreddin, Kars ılı ve çevresinde Ermeni Mezalimi (Ankara 1970), Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını: 6.
- 59- Kurtuluş Gazetesi muhtelif sayılar (1962) Van'ın mahalli Gazetesi.
- 60- Koçaş, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, Ankara 1967.
- 61- La Realite Sur La Terreur Armenienne.
- 62- Leo, The Ideology Of The Turkish Armenian Revolution, Paris 1934-1935.
- 63- Lepsius, Johanes, Deutschland Und Armenian 1914-1918, Sammlung Diplomatscher Aktentücke, Potsdam 1919.
- 64- Lowry, Healt W. The U.S. Congress And Adolf Hitler On The Armeniens (Washington 1985 Political Communication Persasion 3. Bl. Nu: 2), Washington D.D. (Türk Enstitüsü Yayını).
- 65- Mahari, Gowrgen, Van-Turkey History Fiction 1966 (Great Library, Nu: 78 232084).
- 66- Maarif Salnamesi, Van 1314-1321.
- 67- Mani, Yaşua, 494-507 Yıllarında Urfa-Amid ve Güneydoğu vakaları, Bizans Sasani Savaşları, İstanbul 1958.
- 68- Markwärt, SüdErmenien Un Die Tigris Quellen, Viyana 1930.
- 69- Mayewski, V.T. Voyenne Statishevkeye Pisaniye Vanskagoi Bitlis Kogo Vilayetov Tiflis (Van-Bitlis Vilayetleri Askeri ıstatistiği 1904 (çev: Mehmet Sadık) İstanbul 1330 (1915) Belediyemizce yakında yayınlanacaktır. (171)
- 70- Me gertitcihan, Ervant Der. Authors Armenian, Van-Turkey Province liques Tarnscauciennes Libraririe

(171) Aynı eserin Doç.Dr.Azmi Süslü çevirisi "Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar" adını taşımaktadır. Rusça ve Fransızca çıkmıştır.

- Felix Alean, Paris 1920.
- 71- Melikoff, Dr. Jean Loris. La Revolution Russe Et Les Nouvelles Republiques Tarnscauciennes Librairie Felix Alean, Paris 1920.
- 72- Mise Aupoint Sur La Propaganda Armenienne Centre La Turquie.
- 73- Mrtikian, Showshanik, Van-Turkey Province Description And Travel Poetry.
- 74- Nalbandian, Louise, Armenian Revolutionary Movement California University Press 1963.
- 75- Orly Attentat Gerichverhandlung, Ankara 1985.
- 76- Otto, H. Die Amerikanschen Ausgrabungen Von, Van.
- 77- Paşa, Süleyman Sabri, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayın: 1982, Ankara).
- 78- Pietschmann, Victor. Durch Kurdische Berge Und Armenische Stadte Tagebuch Der Österreichischen Armenien Expe Dilion. Viyana 1914.
- 79- Pisson, G. De Trabizonde A Bitlis Par Erzurum Tauris Et Van Paris 1891 (Bulletin Jac. Geographay Commer XIV).
- 80- Processe De L' Attentat D'Orly 19 Fevrier - 2 Mars 1985 (Deposition Et Plaidoirie) Ankara 1985.
- 81- Reclus, Elisee. Türkiye Hakkında Anektodik Hikâyeler, 1884.
- 82- Resulzade Mehmed Emin Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul, 1925.
- 83- Ritter, C. Erdkunde IX, 927-1009.
- 84- Rus İhtilâli Başındanberi 12 Mart 1918 de Osmanlı Birliklerinin Erzurumu Geri Aldıkları Tarihe Kadar Ermenilerin Erzurum ve çevresi Türk Ahalisine Karşı Durumu ve davranışları İzerine (Harp Dairesi Arşivi Dolap: 123, Göz: 10, Dosya: 2-5) (172)

(172) Sadeleştirilmiş metni A.Hulki Saral'ın "Ermeni Meselesi" kitabında 396-402 sayfaları arasında yayınlandı.

- 85- Rüstem Bey, Ahmet. The World War And The Turco - Armenian Qestion, Staempli And Co. Printing Office Bern. 1918.
- 86- Sanjian, K. Avedis. The Armenian Communités In Syria Under Ottoman Dominion. Cambridge Mass 1965.
- 87- San, M. Salih, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, Ankara, 1966.
- 88- Schemsi, Kara. Turcs Et Armeniens devant L'Histoire imprimerie Nationale, Geneve 1919.
- 89- Sertoğlu, Mithat, Türklerde Ermeni Meselesi, Belgelerle Türk Tarihi Der. 1967.
- 90- Setting The Record Striaight (On Almenian Propaganda Against Turkey).
- 91- Shall We Stay innured to the killing of innocent people.
- 92- Schulz, Friedrich Edvard. Journal Asiatic 1850.
- 93- Schulz, Friedrich Edvard. Memories Sur Le Lac De Van Et Ses Ervirens Paris 1840.
- 94- Shiel, J. Journey From Tebriz Though Kurdistan JRGS 1838.
- 95- Sonyel, Salahi R. Displacement Of The Armenians Documents Ankara 1978.
- 96- Sonyel, Salahi Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri (Belleten c: 36, Shf: 31-69), Mak.
- 97- Süslü, Doç. Dr. Azmi. Yakın Tarihimizde Van, Erzurum 1990 Mak. (173)
- 98- Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı, Ankara 1988 (O.D.T.İ. Gaziantep Müh. Fak. Yayını).
- 99- Şimşir, Bilâl N. A. Perçu, Historique Sur La Question Armenienne, Ankara 1985.
- 100 -Şimşir, Bilâl N. British Documents On Ottoman Armenians Ankara 1982 (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını).
- 101-Şimşir, Bilâl N. Malta Sürgünleri, İstanbul 1976.
- 102-Talay Aydın, Bizim Eller Van, İstanbul 1988.

(173) Erzurum'da yapılan bir sempozyum konuşmalarını havidir.

- 103-Taylor, G. Travel In Kurdistan, London 1868.
- 104-Tchalkouchian, Gr. Le livre Rouge Paris 1919.
- 105-Textier, Charles. Description De L'Armenie La Persc Et La Mesopotamie. Paris 1852.
- 106-The Armenian Qustion, Ottoman Archives-Yıldız Collection.
- 107-The Eastern Question: Imprialism An The Armenian Community Ankara 1987.
- 108-The Nationeli Congress Of Turkey, The Turco-Armenian, Qestion, A Turkish Point Of View, İstanbul 1919.
- 109-Tür Ermenilerinden Gerçekler, Jamanak Yayını, İstanbul 1980.
- 110-Uras, Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1976 (174)
- 111-Unger, Eckhard. Adadmiari Aus Saba'a Und Semiramis 1941.
- 112-Osmanlı Sempozyumu, Ankara 1989 (Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yayınları, No: 4).
- 113-VâkÖdÖ, Mehmed Bin Ömer El. Ermeniyye ve Azerbaycan Fetihnamesi (Ali Emiri Küt. No: 630).
- 114-Van Kurtuluşunun 30. Yıldönümü, Ankara 1948 (Vanlı öğrencilere Yardım Derneği Yayını: 2).
- 115-Varandian, Mikayel, History Of The Dashnagtz, Paris 1932.
- 116-Vaspowratan, Van-Turkey History 1930 (Great Library No: 75-283429).
- 117-Yaman, Abdullah, Ermeni Meselesi ve Türkiye İstanbul 1973 (Otağ Yayınevi Yayını).
- 118-Yazma Van Tarihi (Ali Emiri Küt. No: 233) (175)
- 119-Zeve, İstanbul 1963 (Van'ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti Yayını).
- 120-Yaşarbaş, Enver. Ermeni Terörünün Tarihçesi, Petek Yayınları, 1984 İstanbul.

(174) 1986 yılında aynı eserin İngilizcesi de yayınlanmıştır.

(175) Van Ulu Camiinde hatiplik yapmış bir zat tarafından kaleme alınmıştır. Tarih olmamakla beraber 15. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.